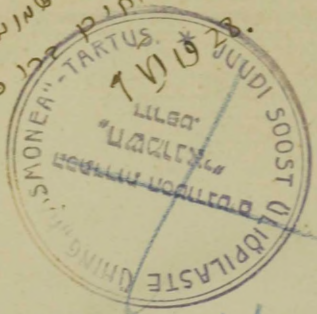
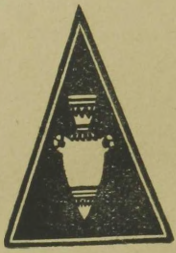

המחלקה הכלכלית
"המחלקה הכלכלית"
המחלקה הכלכלית

~~400~~
~~74-2~~

מ.ד.מ. 11
1952

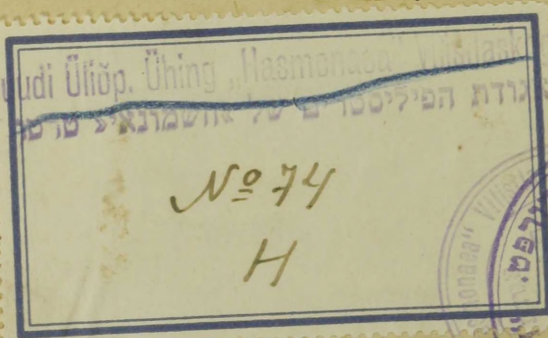

ד"ר יוסף קלוזנר "אמנות"

10194

בימי בית שני

שלשה מחקרים היסטוריים

№ 74

H

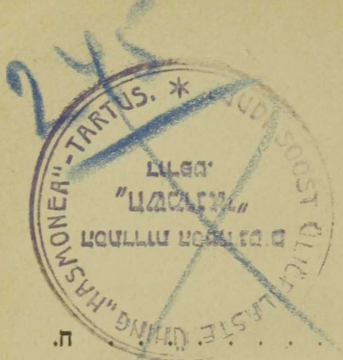

«עִינוֹת» / ברלין / התרפ"ג

המעטפה מצוירת ע"י מנחם בירנבוים

Copyright 1923 by „Ajanoth“ G. m. b. H.
Hebräischer Verlag, Berlin.

בית הדפוס של בינדיגר את וגשל, ברלין
C. 2, Neue Friedrichstr. 47.

התכן:

- ה. החיים הכלכליים בימי בית שני
- פ. הספרות היפה בימי החשמונאים
- ק. האמנות היהודית בימי החשמונאים

לוח התמונות:

- I מטבעות: מטבע של שמעון החשמונאי
מטבע של אגריפס הראשון
 - II שרידי הבירה (מצודת אנטוניה)
 - III הר מצדה (דרומית מערבית לים המלח)
 - IV ברכות שלמה (בדרך מירושלים לחברון)
 - V קבר זכריה ובית החפשית (קברות בני חזיר)
 - VI יד אבשלום
 - VII קבר אם העמודים (לפי M. de Vogüé)
 - VIII קברי הסנהדרין (עפ"י „ארצנו" חלק א')
 - IX פנה בחומת מערת המכפלה (לפי M. de Vogüé)
 - X צלוחית עתיקה של זכוכית בסגנון יהודי
(עפ"י פירו ושפיה „תולדות האמנות")
- הוספה: טרמינולוגיה של בנאות קסט.

1

החיים הכלכליים בישראל
בימי בית שני

400

e-17

המסדרות הכסופים
"השמרניים"

א.

יוסף בן מתתיהו אומר בספרו „נגד אפיון“ (א' י"ב): „אנו (היהודים) אין אנו יושבים במדינת-הים ואין אנו נוטים לא למסחר ולא למשאומתן עם עמים אחרים. ערינו רחוקות מן הים, ומאחר שיש לנו אדמה טובה, אנו עובדים אותה“.

דברים אלה יש הפרזה לצרכי סניגוריה: במה שהיהודים אינם יושבים לחוף-ימים ואינם עוסקים במסחר רוצה יוסף לבאר את הדבר, שקדמוני-היוונים לא ידעו את עמו אף על פי שהוא עם-קדומים, שהרי היוונים הקדמונים היו מכירים אך את העמים, שיש להם נמלים והם עוסקים בסחר-הים. ואולם יש בזה גם הרבה מן האמת. מימי גלות-בבל עד ימי יונתן ושמעון לבית-השמונאי היו היהודים כמעט אך עובדי-אדמה בלבד. ערי-החוף, ערי-המסחר, היו בידי נכרים: בידי הצורים בצפון ובידי היוונים בדרום. ואולם אף מימי-החושמונאים ואילך היו היהודים, קודם כל, עובדי-אדמה, ואך במדרגה שניה – סוחרים ויורדי-הים באניות. ונפלא הדבר: הגליל, שהוא כל כך קרוב לפיניקיה התגרנית, היה מצוין בעבודת-האדמה ובנטיעות (רוב-שמן מרוב-זיתים) שלו. יוסף בן מתתיהו אומר על הגליל: „הוא מעובד כולו ומראהו כגן גדול על פני כולו“¹.

אכן, אדמה טובה היתה ליהודים! – יש, אמנם, הפרזה מרובה מתוך פטריוטיות יתרה בהחלטה, שארץ-ישראל היא „ארץ זבת חלב ודבש“. בועת-אפיו אכל היהודי לחם; ולא לחנם נולדה בתוכו האגדה, שהאדמה מקוללת בחטאו של אדם הראשון. באדמת-טרשים זו היו תמיד סלעים, אבנים וחולות לרוב, אף אם לא

¹ מלחמות ג' ג, ב.

כבימינו, ימי העזובה הרבה בארץ והריסות בנינים לאלפים, שאבניהם מנופצות ונפוצות על פני כל השדות. והחלוקה הבלתי-שוה של הגשמים במשך חדשי-החורף („ימות-הגשמים“) והקיץ („ימות-החמה“) אף היא מכבדת על האכר והנוטע. ואולם היהודי ידע להשביח את אדמתו, לזבלה ול„טייבה“. הוא ידע לסקלה מאבנים, לקווצה מקוצים ולסייגה בסייג של קנים דוקרנים, לבנות מדרגות (טרסות) על ההרים, לסמוך אותן באבנים ולשפוך עליהן עפר כדי שלא ישטוף ה„מטר הסוחף“ של ארץ ישראל בימות-הגשמים את השכבה הדקה של אדמת-הסלעים; ובכלל ידע לגזול מן הטרשים את החלקה היותר קטנה, שאפשר לזרוע אותה, ולא היה מניח בורה שום אדמת-זרע. לא היה חרוץ כאכר העברי בימי בית שני¹. עבודת-האדמה היתה לו מין פולחן („פולחן“ – „פולחן“). על „בית-הבעל“ – אדמה מושקה על-ידי הטבע, שם שנשתמר בו עוד ה„בעל“ השמני הקדום, אדון-הארץ², היה מוסיף את „בית-השליחין“ – אדמה, שהיה משקה בידיו, על-ידי בורות, בריכות וסילונות. מצוינת ביהודה היתה אדמת-יריחו³ זו „עיר התמרים“, שהיתה מהוללת בימיקדם בפיותיהם של סופרי-ישראל וסופרי-העמים. חטה מצוינת היתה במכמש ובזנוחה שביהודה וגם בעפריים שמפני גודל השבלים שלה היה מרובה הקש בתוכה לאחר דישה, ועל כן נעשה למשל: „תבן אתה מכניס לעפריים“⁴. אבל מצוינת היתה גם החטה

(1) בדבר מדרגתה הרמה של עבודת-האדמה ביהודה הובאו למטה דברי „אגרת אריסטיאס“ (הוצאת ווינדלאנד, סעיפים 107, 112 – 117), שיש בהם הפרזה, אבל סוף-סוף גם הרבה אמת.

(2) עיין מה שכתב על זה S. Krauss, Talmudische Archäologie, I, 164, וכן בערבית بعجل (בעל) היא אדמה או צמח, שאינם מושקים אלא על-ידי הגשמים. וכן גם „אַתְרֵי“ – „עֲשְׂתְרֵי“ (עֲתַרְתְּרֵי בחימירית) – אדמה, שאינה צריכה להשקאה (עיין: W. W. Bardissin, Adonis und Eschmon Leipzig 1911, SS. 4, 21. Robertson Smith, Religion of the Semites, Edinburgh 1889, pp. 84, 116)

(3) „דושנה של יריחו“, ספרי במדבר ס' פ"א, הוצאת מאיר איש-שלום, כ"א ב'; הוצאת הורוויץ ע' 77.

(4) מנחות פ"ה, א.

שבאה מן הגליל: מבקעת-ארבאל, מכורזין וכפר-נחום או כפר-נחום¹. אף שעורה, כוסמת, שבולת-שועל, שפון ודוחן היו מרובים בארץ-ישראל, ואת השעורה – לחם-העניים – היתה ארץ-ישראל אף מוציאה לחוץ-לארץ. ומן החוץ בא ונתאזרח בארץ-ישראל הארז.

האכר ביהודה היה מוצא בשנה רגילה ובשדה רגילה חמשה שערים; אבל בשנים אסומות ובשדות פוריות היה מוצא גם מאה שערים. בגליל היה מוצא יותר מביהודה². את התבואות היה האכר אוצר באוצרות שבשדה ושבעיר. מהם היה נוטל לצרכי-ביתו ומהם היה מוכר. ואף הממשלה היו לה אוצרות כאלה („אוצר של מלכים“) כדי שלא יאזל הלחם מן העיר³. וארץ-ישראל היתה עשירה כל-כך בלחם, עד שלא רק היה מספיק לצרכי-יושביה, אלא אף היה נמכר לחוץ. אך בשנות-בצורת היה מובא לארץ-ישראל לחם ממצרים, כמו שאירע בשנות-הבצורת בימי-הורדוס⁴. בשנים כתקונן היתה יהודה משבעת לחם ארצות שונות, קרובות ורחוקות. בימי אגריפס הראשון היתה יהודה מכלכלת בלחם את צור וצידון, כמו שנראה מתוך פסוק מסיח לפי תומו באיוונגליון: „בני צור וצידון וכו' לקחו מחית ארצותם מארץ-המלך“⁵.

¹ כך צריך להיות במקום „כפר אחים“, שבא ביחד עם „כרזים“ מכנחות פ"ה, א'; וכך צריך להיות גם בתוספתא, מנחות, ט', ב', במקום „כרחיים וכפר אחוס“ – „כרזים וכפר-נחום“ (עיי' Graetz, Gesch. d. Juden, III⁵, 590 Anm. והתרגום העברי של פריווש, חלק י"א, עמ' XVI, הערה א'). והוא, Kapernaum, שנוכר כמתיא, י"א, כ"א – כ"ג, על-יד „כורזין“. עכשיו – „תל-חוס“ על-יד הכנרת, בגליל התחתון, שהוא מפורסם בבית-הכנסת העתיק שנמצא בו כמו ב„כורזין“ (עיי' תאורו ב„עולם מתהוה“ לד"ר י. קלוזנר, עמ' 198–200).

² ואולם ר' יהודה (בכא בתרא קכ"ב, א' וקרוב לזה – ר' יוסי מצפורי (כתובות, קי"ב, א'), אומרים: „סאה ביהודה שוה חמש סאין בגליל“.

³ בדבר „אוצר של יחיד“ ו„אוצר של מלכים“ עיי' תוספתא דמאי, א', י"ג – י"ד. ועיי' ספרו החשוב מאד של A. Büchler, The Economic Conditions of Judaea after the Destruction of the Second Temple, London 1912, pp. 57–59

⁴ קדמוניות, ט"ו, ט', ב'.

⁵ מעשי-השליחים, י"ב, כ'.

ואף ירקות ו"זרעוני-גינה" היו בארץ-ישראל לרוב. כרוב וסלק, קשואים ודלעת, בצל ושום, צנון ולפת, חזרת וחסה, עדשים, פול וקטנית היו מצויים בה מאז; ועליהם נוספו הירקות והזרעים שבאו ממרחק, כמו שמעידים עליהם שמותיהם הזרים: המלפפון, הקנרס, הירבון, התורמוס, האספרגוס, הפול המצרי, הדלעת המצרית, הדלעת היוונית, ועוד. כל אלה היו נמכרים בפנים הארץ והיו המאכל החביב של ההמונים, שלא היו להוטים אחר בשר מתוך עניות ומתוך תנאי האקלים החם ולא היו אוכלים אותו אלא בשבת ויום-טוב ובמשתאות של חול וסעודות של מצוה.

והפירות היו מרובים ומעולים בארץ-ישראל. שדה-האילן (או "שדה-בית-האילן"), בית-הנטע, הכרם (או "שדה-הכרם"), הפרדס (או "שדה-הפרדס") והגן היו מצויים בארץ-ישראל לרוב. וכשם שהיו בה "פרדסי רמונים" וגנים של אילני-מאכל, כך היו בה "גינות-ורדים", שמעיקרן באו לשם נוי בלבד, אבל היו נוטעים בהן לפעמים גם תאנים¹. ענבים וזיתים, תאנים ורמונים, חרובים ואתרוגים, שזיפים ודובדבנים, אגוזים ושקדים, תמרים ותותים, תפוחים ואגסים, פגעים ופרישים, — כל אלה היו פירות ארץ-ישראל מאז; ועליהם נוספו פירות באים ממרחק ונקראים בשמות זרים: קרסטומלין (מין קרוב לאגסים), אפרסקים, עוזרדים, ועוד.

ביחוד נתברכה ארץ-ישראל בחטה, תמרים ויין, עד שעל גבי המטבעות של החשמונאים מצוירים שבלים של חטה, ענבים ותמרים בתור סמלים לפרית-הארץ, ואמנם, זולת בחטה, שכבר דברנו עליה, הצטיינה יהודה ביחוד ב"יין השרוני"² היה מהולל בפי כל ונמכר אף בחוץ-לארץ; וההפך ממנו היה ה"יין הכרמלי"³. היין מאשקלון, עזה ולוד היה מפורסם בעולם ומצא לו מהלכים

(1) ע"י מעשרות פרק ב', משנה ה'.

(2) נידה פרק ב', משנה ז'.

(3) ע"י נידה ראש כ"א.

בארצות שונות. שורה ארוכה של מקומות שהיין שבהם היה מובחר ומעולה, באה במשנה¹; אלא שלא כולם ידועים לנו². — היה ליהודים יין לבן („חמר חורין“), יין שחור ואף „יין כושי“, כלומר, יין אדום-כהה. מתוך רבוי של היין היו עושים ממנו „יין-הרקח“, שכבר נזכר ב„שיר-השירים“ (ח, ב') ונקרא בזמן מאוחר בשם הלועזי „יין קונדיטין“³. ומעין זה הוא „יין-המור“, שנזכר באיוונגליון⁴, ופליניוס⁵ מרבה להללו. וכמו-כן היה ביהודה „חומץ בן-יין“, צמוקים וגם דב-ש-ת-מרים⁶. כרמי-יהודה היו מן המעולים שבכרמים. די להזכיר, כמה מרובים השמות העבריים שבמשנה ובברייתות לכל חלק קטן של עבודת-הכרמים ודריכת-היין, כדי להוכיח בנקל כמה חשוב המקום שתפסה הכרמות ביהודה, ששם האריכו לדבר עברית יותר מבגליל. ולא מקרה הוא זה, שאף היום עוסקים היהודים ביהודה ביין יותר מבגליל והיקב היותר גדול של הישוב החדש הוא בראשון לציון — קרוב להשרון, באופן ש„יין-כרמל“ של עכשיו הוא דוקא ה„יין השרוני“, שבימיקדם היה הנגוד הגמור אל ה„יין הכרמלי“⁷.

ואף השמן היה מרובה בארץ-ישראל כהיין ואף הוא היה מוצא לחוץ. ואולם כשם שהמובחר שביין היה ביהודה כך המובחר שבשמן היה בגליל. אמנם, השמן הראשון במעלה („אלפא“ — האות הראשונה העברית-היוונית) הוא, לפי התלמוד, בתקוע, מקום-מולדתם של ה„אשה התקועית“ החכמה ושל הנביא-הסופר

(¹) מנחות פרק ח', משנה ו'.

(²) מכפר-סיגנה היו נושלים יין לנסכים (מנחות פרק ח', משנה ו').

ולדעתו של A. Neubauer. Géographie de Talmud, p. 84, זהו סוכנה על-יד יפו.

(³) ירושלמי יומא פ"א, ה"ד.

(⁴) מארקוס ט"ו, כ"ג.

(⁵) Hist. nat. XIV, 15.

(⁶) תרומות פ"א, מ"ב; נדרים פ"ו, מ"ט; ברכות ל"ח, א'; כבא מציעא ס"ג, ב'.

(⁷) עיין על זה גם-כן: S. Klein, Weinstock, Feigenbaum

und Sykowore in Palästina (A. Schwarz-Festschrift, Wien 1917, SS. 389—402).

הראשון עמוס¹. אבל יש דעה, ש"תקועה" זו (בה' בסופה) היא לא ביהודה, אלא בגליל². על כל פנים מצוינות בגליל בשמן הן נטופה³, שפכון ובית-שאן⁴, ובעבר-הירדן — רגב⁵. מהוללת בשמנה ביותר היתה העיר גוש-חלב בגליל העליון, מקום-מולדתו של גבור-החורבן, יוחנן מגוש-חלב (Gischala), ששמה בלבד מעיד על השמן המרובה, שהיו מוציאים מזיתיה השמנים⁶. אבל גם ביהודה היו "שדי-זיתים" לרוב, כמו שמעידים על זה השמות "הר-הזיתים", "גת-שמני" ו"הר-המשה". והרי גם בימינו יש בשרון חורשות גדולות של זיתים, שמשתרעות על קילומטרים שלמים. אף השמות העבריים המרובים לעבודת-הזית ולמסיקתו ולכתישת-השמן מוכיחים ברור, שהזית והשמן היו מראשי-עסקיהם של היהודים עוד קודם החורבן גם בגליל וגם ביהודה. השמן הארצי-ישראלי, חוץ ממה שהיה משמש בארץ לצרכים שונים, פתוח באכילה וסיים ברפואה, היה נמכר גם בצור ובצידון, בסוריה ובמצרים בכמות מרובה והיה אחד ממקורות-העושר של הארץ.

ואף התמרים היו נמכרות בארץ ונשלחות גם לחוץ-לארץ. היו נעשים מהן יין של תמרים ודבש של תמרים⁷, שאף הם,

(1) מנחות פ"ח, מ"ג. ועיי' פסחים נ"ג, א'; תוספתא שביעית ד', ט"ו.
 (2) בדבר "תקועה" שבגליל עיי' "תשובת-הגאונים", הוצאת ליק, סימן ק"ד, דף ל"ג, והערתו של ר"ש בובר בסוף הספר, ע' 25. ועיי': ש. קליין ארץ-ישראל, ווינה תרפ"ב, ע' 67, 80.

(3) כ"זית הנטופה בשעתו פאה פ"ו, מ"א ומ"ב.
 (4) "הזית השפכוני והבישני" פאה, שם מ"א. הפירושים השונים, ש"נטופה" היא על-שם נמיפת השמן מתוכו, "שפכוני" — על שם שהשמן נשפך מתוכו ועוד, אינם עומדים בפני הבקורת.

(5) מנחות פ"ח, מ"ג.
 (6) יוחנן מגוש-חלב קבל סמוך לחורבן את המונופולין למכירת השמן של הגליל לסוחרים בקיסריה או ליהודי-סוריה (מלחמות, ב', כ"א, ב'; חיי-יוסף, י"ג, ובתרגומו של קלמן שולמאן בשם "תולדות יוסף", ווילנה תר"ם, ע' 15).

(7) מלחמות ד', ח', ג'.

כתמרים גופן, היו מוצאים גם לחוץ¹. תמרים מיובשות היו נשלחות עד לרומי. אבגוסטוס קיסר היה אוכל מין אחד מהן לתיאבון. ואף יהודי-רומי היו מחבבים אותן². וגם התאנים היו נמכרות חיות ומיובשות („דבלות“) בארץ ובחוץ-לארץ, וביחוד בתור דבלות היו מוציאים אותן לחוץ הרבה. ביחוד נתפרסמה ה„דבילה הקעילית“ שהיתה משכרת קצת בעסיסה³.

הצרי, שנשתבחו בו גלעד ויריחו ושהיה משמש גם לצרכי רפואה וגם בתור בשם ריחני, היה גדל בזמן מאוחר לכל אורך השטח של ים-המלח—מעין-גדי עד רמת א; ולדברי פליניוס⁴ היה מחירו כפלים ממחיר-הזהב. אסטרובון⁵ אומר, שהיהודים נתנו לגדל את הצרי לא בכל מקום, כדי שיהא יקר-המציאות ויוכלו להרבות במחירו; ובכן ברור הדבר, שהיה מוצא לחוץ-לארץ לשם מסחר. ופליניוס⁶ מספר, שאחר החורבן החריבו היהודים את שיחי הצרי כדי שלא יהנו ממנו הרומיים. אבל עד החורבן הוא אחד מן החפצים היותר חשובים של מסחר-חוץ⁶.

צאן ובקר היו היהודים מגדלים הרבה בימי בית שני⁷.

(1) פליניוס (Hist. nat., XIII, 44) אומר, שיהודה מפורסמת בתמרים כמצרים בבשמיה, והוא מונה חמשה מינים של תמרים מצוינים בשעמם ובריחם (עיין גם-כן: Tacitus, Hist. V, 6). ובתלמוד אנו מוצאים בדבר דבש של תאנים: „אמר ר' יעקב בן דוסתאי: מלוד לאונו ג' מילין; פעם אחת קדמתי בנשף והלכתי עד קרסולי בדבש של תאנים“ (כתובות, ק"א, סוף ע"ב). שיש כאן הפרזה נראה גם מן המליצה „קדמתי בנשף“; אבל על כל פנים זה אות על רבוי של דבש זה בשפלת-לוד.

(2) עיי' ירושלמי מעשר שני פ"ד, ה"א.

(3) יומא ע"ו, א'; נויר ד', א' ועוד.

(4) Hist. nat. XII, 54.

(5) Geographica, 17.

(6) בדבר עין-גדי קודם החורבן עייין: Büchler, The Economic Conditions of Judaea, etc. p. 62, note 4.

(7) בדבר גידול בהמה דקה בארץ-ישראל (האכור—אחר החורבן) עייין Büchler, (נגד קרויט, REJ, 1907, 53, 14 squ. p. 45).

הקרבות המרובים בלבד היו מזרוים לכך. אמנם, היו מובאים לארץ-ישראל ביחוד כבשים ואילים ממואב ומנביות, ביחוד מן הערביים ("קדר") השוכנים באהלים והרועים צאן; אבל אף בין היהודים היו אז רועי צאן ובקר הרבה, שלפעמים היו הם עצמם גם מוכרי-בהמות, אף-על-פי שהיו ביניהם גם סוחרים-בהמות שאומנותם בכך. ואף מפטמים היו את הבהמות למכירה, ובירושלים היה "שוק של פטמים"¹. ואף צמר היו מוכרים היהודים שבעבר הירדן לחוץ, כי היה מקנם רב בימי בית שני כבימי בית ראשון והתקופה שקדמה לו. ובירושלים אף היה "שוק של צמרים"². ולפי יוסף בן מתתיהו³ היו שווקים מיוחדים בעיר-החדשה, בצפונה של ירושלים, לא רק לצמרים, אלא גם לנפחים ונגרים וחניות של סוחרים בד ובגדים.

מה שנוגע לעופות, הנה השמות הזרים של התרנגול, שדחה מלפניו את השם העברי "גבר", התרנגולת ששמה העברי אינו ידוע לנו כלל ("פרגיה"?), האווז (avis) ובן-האווז מוכיחים, שאלה באו לארץ ישראל בזמן מאוחר, אף אם עוד בזמן הבית, על-פי רוב מן החוץ. אבל תורים ובני-יונה, שהוצרכו לקרבנות, בוודאי היו מגדלים היהודים עצמם, והשם העברי "יונה" הוזכר הרבה במקרא ובספרות שאחריו.

היהודים היו עוסקים הרבה גם בחלב, והשם "טיופיאין"⁴

¹ ערובין, פ"ו מ"ט. יש דעה, ש"פטמים" הם מופטמי-קמורת; אבל דעתו של ר' יוסי ש"שוק של צמרים היה" (שם, שם), מקרבת יותר את הפירוש שכפנים. וכן פירשו כאן "פטמים" גם רש"י ("קצבים") ור"ע מכרסנורה ("מכחים, שמפטמים בהמות לשחוט"). והערוך פירש "מוכרי עופות". וכן רש"י ביצה, כ"ט, ב': פ"ט, המפטם עופות, לשון "משמין". ולא נראה לי.

² השוה ערובין, שם, שם אל מלחמות ה' ח', א'. ביהודה היו הנשים שוות יותר צמר, ובגליל—פשתן; ואף היו מוכרות כלי-צמר ביהודה וכלי-פשתן בגליל. (בבא קמא פ"ו, מ"ט). עיין: Schwalm, R. P. La Vie privée du peuple Juive à L'époque de Jésus Christ, pp. 203 — 204.

Paris 1910.

³ מלחמות ה' ח', א'.

⁴ "עמק המגנבים" ביוונית, ולדעת קצת זהו "עמק החרוץ", (יואל, ד' י"ד), מן "חריצי-החלב", (שמואל א', י"ז, י"ח).

מוכיח, שהיהודים היו עוסקים בעשית גבינה לא רק לצרכי-ביתם, אלא אף למכירה: אילמלא כן, לא היו המגבנים תופסים מקום כל-כך בתור „גילדה” מיוחדת.

בימי בית שני עדיין היו מצויים ציידים מישראל. אבל הם לא היו מרובים גם אז, מפני נגוד אינסטינקטיבי לשפיכות-דמים, אפילו דמי חיות ועופות, ומפני הדינים על החיות והעופות הטהורים והטמאים ועל השחיטה. לעומת זה היו בין היהודים דייגים לרוב, ביחוד בגליל. בים-כנרת או ים-גניסר (אחר כך ימה של טבריה), היו, אז כעתה, כמה וכמה מיני דגים, ובהם מן המשובחים¹. המון דוגיות היו ממלאות את הכנרת וכפרי-דייגים הרבה היו מסביב לה. מתוך רבוי הדגים היו מולחים אותם ומוכרים אותם מלוחים בארץ ובחוץ-לארץ; ועל שם כך נקראה העיר שעל שפת ים-גניסר בשם „טאריכיאי” (מן המלה היוונית *Τάριχος*) מליח². וכשנבנתה טבריה, נעשתה עיר זו מרכז הדיוג וסחר-הדגים בגליל. באיוונגליונים נזכרו דייגי-הגליל, שנתחברו אל ישו, ושנים מהם, שמעון-פטרס ואנדריוס אחיו, שהיו צדים דגים בים גניסר, הפקיד ישו ל„דייגי-אדם”³. ואולם אף ים-התיכון עשיר הוא בדגים, ואף בערי יהודה ושומרון הקרובות אל חופיו בוודאי היו הדגים מרובים משל עכשיו, אף-על-פי שבמקומות הללו הספיקו הדגים ששלו התושבים מן הים, אך לצרכי-המקום ולא הוצאו לחוץ. וראוי להזכיר, שבירושלים היה עוד בימי נחמיה „שערה-דגים”, אף-על-פי שאז, בזמן שיבת-ציון

⁽¹⁾ מלחמות ג', י', ה'.

⁽²⁾ לדעת קצת, שמה העברי הוא „בית ירח” או „אריח” שכתלמוד ירושלמי כלאים פ"א, ה"ד, ומגילה, פ"א, ה"א. אבל רוב החוקרים הושבים אותה למגדל (מגדל-נונייא) או מגדלא (עיין: יוסף קלוזנר, ישו הנוצרי, ע' 273). על ערכה של עיר זו בתור מקום מליחת דגים ומכירתם מעיד אסטרובון את ה„מורייס” (muries-ציר של דגים מלוחים או קונסרטים של דגים) שכתאריכיאי, וכן גם מין אילנות דומים לתפוחים, שהיו גדלים שם.

⁽³⁾ מתואר ד' י"ח-כ', והמקבילות.

היו הצורים מביאים דגים למכירה לירושלים; שהרי אז עדיין היו ערי-החוף בידי הפיניקיים בצפון ובידי הפלשתים בדרום; מה שנסתנה מימי החשמונאים ואילך, כמו שנראה להלן.

ומימה של סדום או ים-המלח (ים-המות) היו היהודים מוציאים מלח-סדומית וגם כופר ומיני שרף וחמר ומוכרים אותם לא רק בפנים-הארץ אלא גם מחוצה לה. לדברי יוסף בן מתתיהו² היו צפים גושי הכופר על הים כגופות-שוורים גדולים בלא ראשים והיו משמשים לכפור את הספינות ולכל מיני רפואה. לדברי פליניוס³ היה ה"כופר מיהודה" מהולל בעולם ועד היום נשאר לחמר השם "כופר יהודי" (Judenharz, Judenpech). "נתר אנטיפטריט"⁴ היה אף הוא אחד מן החפצים המעובדים בארץ. מפרח-הכופר (,,אשכול-הכופר", שיר-השירים, א', י"ד) היו עושים מין כחל לכחול בו פני נשים. ומן הורדים (השושנים), שהיו גדלים ב"גנות-ורדים", שכבר הזכרנו, היו עושים "שמן-ורד" יקר⁵.

מכרות-ברזל היו בלבנון ובצפונה של אדום על-יד העיר פינון או פונון, ויוסף בן מתתיהו מדבר על "הר-הברזל" שמשתרע עד מואב⁶. ואף התלמוד מזכיר את "ציני הר-הברזל"⁷. אבל עוד בימי איברהים פחה היו כורים ברזל על-יד ג' בל מעראד בעבר הירדן, לערך שעה וחצי

(1) השוה נחמיה ג', ג' אל י"ג, ט"ו.

(2) מלחמות ד', ח', ד'.

(3) XIV, 25.

(4) נידה ס"ב, א'. ובשבת צ', א' בטעות: "נתר אנפטרוין". עמנואל לייב רצה להחזיק בנוסח "נתר אנפטרוין" שבשבת (צ', א'). בסמורית גם "אפנישורון" מ"אפרונישורון" ביוונית. ואולם נגד זה עיין: Krauss, Talmud.

Archäologie, Note III, 348, B. I. S. 575

(5) שבת פ"ד, מ"ד.

(6) מלחמות ד', ח', ב'.

(7) סוכה פ"ג, מ"א.

לצפון מנחל יבוק (וואדי זרקה) ואך כשחזרה הארץ לידי התורכים
נעזב מכרה-ברזל זה¹.

ובזה אנו עוברים אל המלאכה והמסחר בישראל בימי
בית שני.

¹ עיין: Frants Buhl, Die sozialen Verhältnisse der Israeliten. Berlin 1899, S. 72
את מכרה-הברזל ש"במערת-השושנים" על יד
רגב (ארגוב) בעבר-הירדן, ששם מת אלכסנדר-ינאי בשעת הכבוש, ראה
גוסטאף דאלמאן ב"מסע-האפלים" שלו עם חברי המכון האיווונגליוני הגרמני
לחקירת-ארץ ישראל" בשנת 1912. שם ראה לא רק רשמי אבן-הברזל האדומה
והחומה, אלא גם סיגים של ברזל, שהם מעידים על כך, שבמקום זה
היו מתיכים את הברזל עוד לפני שנים מועטות (עיין: Palästina-Jahrbuch, 1913, IX, 68).

ב.

אבל קודם שנדבר על המלאכות ובעלי-המלאכות, וכן גם על המסחר והסוחרים בימי בית שני, יש לנו להקדים הקדמה אחת חשובה. בנוגע לעבודת-האדמה יכולנו להשתמש בידיעות מימי-הבית, שיש לנו בספרו של יוסף בן-מתתיהו, ולמצוא בלא חשש גדול סעד וסמך להן בידיעות הקדומות על נושא זה שבמשנה ובברייתות (הידיעות שבגמרא הירושלמית והבבליה שייכות רובן ככולן לזמן מאוחר, ובגמרא הבבליה יש יותר ידיעות נוגעות בחיי היהודים שבבבל מבחייהם של יהודי ארץ-ישראל). מפני שהאכר הוא משמר בטבעו ועבודת-האדמה לא אך לא נשתנתה בעיקרה אחר החורבן, אלא כמעט נשארה כמו שהיא אף בתוך הערביים של הכפרים הארצי-שראליים הנדחים שבזמננו. לא כן בנוגע להמלאכה והמסחר. אחר החורבן ירד המסחר בארץ-ישראל מעלות הרבה אחורנית, ועל כן קשה לשפוט ממצבו כפי שהוא מתואר במשנה ובברייתא על מצבו בימי-החשמונאים או בימי-הורדוס. ומה שנוגע למלאכות, הנה אמנם לא נשתנו הרבה בעיקרן; אבל הידיעות, שיש לנו מהן בספריו של יוסף בן-מתתיהו, הן מועטות מאד, ולעומת זה מרובות הידיעות בדבר המלאכה ובעלי-המלאכה במשנה ובברייתות. ואם בנוגע למלאכות יש לנו רשות לחשוב, — למרות מה שהמלאכה קשורה על-פי רוב במצבו של המסחר, — שאין בין הזמן שקודם החורבן ובין זה שלאחריו אלא שנוי לא-עיקרי, ואפשר איפוא לעשות את התלמוד מקור עיקרי (אמנם, לא יחידי!) לא רק לתאור עבודת-האדמה בימי בית שני אלא גם לתאור האומנות לאותו זמן — כלום יש לנו רשות לעשות את החלק הקדום שבתלמוד מקור כזה גם לידיעות בדבר המסחר העברי בסוף בית שני?

כמדומה לי, שאפשר להשיב על שאלה זו בחיוב. החורבן גרם לירידתו של המסחר בארץ-ישראל. ובכן, אם נסמוך על הידיעות התלמודיות, יהא הציור, שנתן מן המסחר הארצי-ישראלי שקודם החורבן, פחות ממדת-המציאות; אבל מה שהיה בו לאחר החורבן – קודם החורבן לא כל שכן! – למחוק את הסאה אפשר לנו; לגדוש את הסאה אי-אפשר. ובידיעות בדבר המסחר העברי שקודם החורבן, שיש למצוא אצל יוסף בן מתתיהו, אסטראבון ופליניוס, אפשר למלא את הסאה המחוקה, באופן שנתקרב אל האמת. ולפיכך אין השמוש בידיעות המסחריות שבמשנה ובברייתות, למרות מה שהן מאוחרות ברובן לבית שני, שמוש שאינו ראוי. אדרבה, עליהן יש להוסיף, אך מהן אין לגרוע.

אבל קודם כל – בדבר המלאכה. לא נביא כאן את המאמרים התלמודיים בשבחה של המלאכה ואפילו לא את הדין, שחייב אדם ללמד את בנו אומנות: אפשר שכל זה אינו אלא „דעת בית-המדרש“. זו רעה חולה בחכמי-ישראל, שכל מאמר של תנא, או אפילו הלכה סתמית שבמשנה, נחשבים בעיניהם לעובדה מן המציאות והם נשענים עליהם בתאור-החיים; בעוד שעל-פי רוב באה ההלכה (ואין צורך לומר הדרשה וה„מימרא“ התלמודיות) להטות את החיים לשביל, שעדיין לא הלכה בו המציאות. בזה צריך להשגיח הרבה והרבה! כי דוקא בזה נגררו אף התיאולוגים מחכמי-האומות, מתוך מיעוט ידיעותם במקורות התלמודיים, אחר חכמי-ישראל, ולמרות כל מגמתם של הרבה מהם להשפיל את היהדות ולרומם את הנצרות על חשבונה, מציירים הם את החיים הישראליים לא כהויתם, אלא בציור אידיאלי, שיוצא מתוך ההלכות והמאמרים שבתלמוד. ואולם ראוי להוציא משפט על חיי-המציאות הקדומים לא מתוך מימרות והלכות, שאפשר לא נתגשמו בחיים כלל ונשארו „משאלה חסודה“ בלבד, אלא או

(1) קדושין פ"ה, מ"ד.

מתוך עובדות ממש או — מתוך אזכרות כלאחר-יד, שהן נאמנות עלינו מפני שהן מסיחות לפי תומן. וכך ננהוג גם בשאלת המלאכה בישראל בימי בית שני.

בעל-המלאכה או, בשמו המורה על התרגלות ובקיאות, האומן (אמן—חזק, תקיף באיזה דבר), היה מצוי בכל כרך, עיר, עיירה ואפילו כפר הגון שבארץ-ישראל. „אומנויות שוקדות“ הוא תואר למלאכות קבועות¹. אמנם, כשם שיש „אומנות נקיה וקלה“, כך יש גם „אומנות פגומה“², „אומנות ירודה“. אבל את ה„בטלנים“ ואת ה„טיילים“ שנאו בישראל בימי בית שני. לא רק הלל, שחי בזמן הבית, נהנה מיגיע-כפיו; אף ר' יהושע בן-חנניה, תלמיד-תלמידו, היה פחמי; וכן היה נחונייה עוד בפני הבית חופר-שיחים, ובזמן מאוחר — התנא ר' יוחנן — סנדלר, התנא ר' יצחק-נפת, ר' יהודה—נחתום, ר' יהודה אחר—בשם, ר' יהושע—גרסי (טוחן גריסים) ועוד³. ישו הנוצרי היה נגר ועושה עולים לבהמות³; ושאל הטרסי, פוילוס השליח, נתפרנס מעבודתו בתור רוקם-יריעות או עושה-אהלים.

בימי בית שני אנו מוצאים בישראל בעלי-מלאכה אלה:
חייטים, רצענים (סנדלר אינו עוד שם עברי, ובכן הוא מאוחר קצת), בנאים, (גודרים), סתתים, חרשים („נגר“ הוא שמם המאוחר, שאמנם שמי-כללי הוא ומצוי גם בערבית, סורית ואשורית), טחנים, אופים או, בשמם המאוחר, „נחתומים“ (בוודאי שם בבלי, ככל השמות שיש להם נ' נוספת על השורש בתחלתם, שהרי האשורי-הבבלי אומר נְכַנְנָה במקום „מרכבה“, וכיוצא בזה), עבדנים (מעבדי-עורות, ובשמם היווני המאוחר: „בורסים“ — Βουρσεύς) בשמים, פטמים (מפטמי שוורים או מפטמי סממנים, דרוגיסטים, עיין הפרק הקודם), קצבים, טבחים וטבחות, רקחים ורקחות (דרוגיסטים),

¹ אבות של ר' נתן נ"א פרק י"א, ונ"ב פרק כ"א.

² עיי' Büchler ע' 50.

³ עיין: Justinus Martyr, Dialogus cum Trystone

חלבנים, מגבנים, רופאים ומקוידים (אומנים), ספרים וגלבים, גדלים וגדלות, כובסים וכובסות, צורפים, שמתחלקים לזהבים וכספים, פחמים (נפחים), אורגים (גרדיים), צבעים, רוקמים, טרסיים (רוקמים בחוטי-זהב), עושי-שטיחים (טפייטנים), חוצלים (עושי-מחצלאות), חופרי בורות ושיחים, דייגים (עיין בפרק הקודם), מגדלי-דבורים, יוצרים, שמהם נבדלים הקדרים (היוצרים הם רק עושים כלי-חרס והקדרים הם גם מוכרי-קדרות), כדדים (עושי-כדים), חבתנים (עושי חביות או מתקניהן), זפתים (מזפתים את הכלים מבפנים, ואף היו ביניהם אומנים, שהיו עושים לכלים, „גלד“, שהוא הצפוי הנקרא Glasur), עושי-זכוכית, בהבדל מן הזגגים, שכבר היו משתמשים בימי בית שני בזכוכית העשויה בידי אחרים ועושים חלונות וכוסות ומראות מזכוכית לבנה או מזכוכית צבועה, ואף היו עושים זוגיות — (Glasperlen, ברוסית бусы) אף-על-פי שהזכוכית בכלל עדיין היתה יקרת המציאות בימי בית שני והיתה מצויה אך בידי עשירים בזבזנים. ועל-כן גזרו התנאים הראשונים (יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן), עוד בימי ראשוני החשמונאים, „טומאה על כלי-זכוכית“¹ כדי שלא יתפשטו המותרות בעם. פסלים לא היו, כנראה, בישראל מפני האיסור של „לא תעשה לך כל פסל וכל תמונה“, ו„אנדרטא“ ו„פרוטומי“ הנזכרות בתלמוד הן תמיד של עובדי-אלילים ועשויות בידי עובדי-אלילים ואף שמותיהן יוונים הם. ואולם צייר היא מלה עברית גמורה וכל-כך מצויה היא בספרות העתיקה שלנו, עד שצריך לחשוב שהיו ציירים עובדים בצבעים ובסממנים גם מן היהודים, אלא שלא ציירו תמונות של בני-אדם ושל חיות. הרי גם על אלהי-ישראל אמרו: „אין צייר כאלהינו“², ואת הסוכה היו מעטרים „בסדינים המצוירים“³ שקשה לחשוב, שצוירו בידי נכרים. הציורים של המנורה בעלת שבעת הקנים, של גפנים וענבים ושל תפירה⁴ שאנו מוצאים על כתלי בתי-

(1) שבת י"ד, ב'.

(2) ברכות, י"א; מגלה, י"ד, א'.

(3) סוכה י"א, א'.

(4) שוכה יהודית, לפי הד"ר מזיא בקובץ של החברה לחקירת ארץ ישראל, ירושלים תרפ"א, ע' 40—42, (אקאנתוס).

הכנסת העתיקים של כפר-נחום ועוד, והענבים ושאר הציורים שעל קברות מלכי-חדייב, ו„קברות הסנהדרין“ — כלום יתכן, שנעשו בידי נכרים? — גם „מפתחי פתוחים“¹ היו בישראל בימי בית שני, ובן-סירא² מדבר על „מפתחי פתוחותמות“, לעומת זה המלה „גֶלֶף“ קרוב לוודאי, שהיא יוונית (מן glypho) ובוודאי הופיעה בישראל בזמן מאוחר. — שהיו בישראל סופרים בעלי-מלאכה — כלומר, בני-אדם, שעשו את כתיבת השטרות והעתקת הספרים לפרנסתם — בימי בית שני, אין מן הצורך להוכיח. אבל היו גם עושי מכשירי-כתיבה: מעבדי-גומא (גם „פפיר“ בתלמוד — papyrus, שמזה בא Paper, papier, Papier בלשונות החדשות) ל„נייר“ (שם עתיק, בוודאי מפני שנחשב הגומא המעובד כ„ניר“ חלק והכתב שעליו הוא כוריעתו) ו„כרטיס“ (שם מאוחר *Χάρτης* ביוונית), ואחר-כך — גם עושי גויל וקלף; וממיעפצים וממין וויטריוול של נחושת („קנקנתום“), ביוונית *Κάλλχαντον* היו עושים להם דיו ומכינים לעצמם ולמכירה ספרים ומגלות, ובזמן מאוחר — אף פנקסים (ספרי-חשבונות, Πίναξ ביוונית). — ולא רק בספר היו עוסקים, אלא אף בסיף: היו יודעים להכין כלי-זין, שהרי בימי המרידה הגדולה שקודם החורבן רואים אנו את כל הנפחים מישראל מחשלים חרבות ורמחים.³ ובימי הדריינוס קיסר הוטל על היהודים, לפי עדותו של דיון קאסיוס⁴ להכין לרומיים, בתור מס, כלי-זין שונים. אף-על-פי-כן קשה להכריע, אם היו זינים ליהודים אך לצרכי-עצמם או הזינים הישראליים היו גם מוכרים את פרי-עבודתם לחוץ.

המלאכות היו עוברות על-פירוב בירושה מאבות לבנים, כמו באירופה בימי-הבינים, ובמזרח — גם כיום. על זה מעיד הבטוי

(¹) זכריה ג', פ', דבחי ב', ב', ו'.

(²) ל"ח, כ"ז — אבל דוקא מחצי פסוק זה ואילך חסרה פרשה זו בגוף

העברי.

(³) מלחמות, ב', כ"ב, א'.

(⁴) LIX, 12.

התלמודי: „נגר ובר-נגר“¹ וברור מזה: „נגר בר נגרין“². אבל עוד נחמיה יודע את „חנניה בן הרקחים“ ואת „מלכיה בן הצורפין“³. כלומר, בני משפחות, שמסרו את הרקחות ואת הצורפות לבניהם⁴, והמסורת הנוצרית-היהודית אומרת, שישו ויוסף אביו היו שניהם נגרים. — המילדת מוסרת את אומנותה לבתה, והרופא — לבנו. היו בירושלים משפחות שלמות, שהיו בקיאות ביותר באיזו אומנות דקה ולא היו מגלות סודן לאדם זר: בית-גרמו, בית אבטינס, ועוד⁵; והיו גם ערים שלמות, שהיו מצטיינות במלאכה אחת. למשל: במגדלא (שממנה באה מרים המגדלית, בקרבת החוה „מגדל“) היו צבעים הרבה, בבית-ציידא—דייגים, בכפר-חנניה ובכפר-שיחין — קדרים, ו„להכניס קדרות לכפר-חנניה“ הרי זה כמו „תבן אתה מכניס לעפריים“⁶. וכפי הנראה, היתה נצרת עיר של

(1) עבודה זרה נ, ראש ע"ב.

(2) ירושלמי יבמות פ"ח, ה"ב.

(3) נחמיה, ג, ח' ול"א.

(4) Frants Buhl, Die socialen Verhältnisse der Israeliten, S. 43.

(5) יומא פרק ג, משנה י"א.

(6) ב"ר, פ' פ"ו. בזמן מאוחר היו בצפורי הרבה אורגים (ירושלמי, בבא בתרא, פ"ג, ה"ג). הבד היותר גס היה בא מארבאל והבד היותר דק היה בא מבית-שאן (ירושלמי, קידושין, פ"ב, ה"ה, ב"ר פ"ט, קה"ר עה"כ: כי ברוב חכמה, תנחומא, הוצאת בובר, דף ט'; מדרש שמואל, הוצאת בובר, עמ' 66). מחיר הבד הדק של בית-שאן היה היותר גבוה במחירים של כל מיני בד: כך הוקבע המחיר בפקודתו של דיוקליסינוס קיסר (עיין: ש. מונק, פלשתונה, תרגום ד"ר מ. רבינזון ווילנה תרס"ט, עמ' 39, ועיין: S. Klein, Beiträge zur Geogr. u. Geschichte Galiläas, S. 53 (Anm. 1. בדרום היו בזמנו של ר' הושעיה הגדול (במחצה הראשונה של המאה השלישית) ערים צובעות את הארגמן (תנחומא, נשוא, ח'; ובהוצאת בובר שם, י"ד, הערה ע'), ובזמן יותר מאוחר מזכיר המחבר של Totius orbis descriptio (מן המאה הרביעית לסה"נ) את לוד, שכס, קיסריה וצרפת בתור „מצטיינות בארגמן“ (עיין: Büchler, The Econ. Cond., (p. 50, note 1

נגרים, כי כבר שער ר' יוסף הלוי, ש"נצרת" היא מן „נסרת“ — „נסרים“, ואף „גינוסר“ הוא — גיא־נסרים¹. — ואף מעין הרושת־המעשה כבר היתה ליהודים בימי בית שני, ובה עסקו משפחות שלמות. עוד בספר דברי־הימים, שבא עליו הסכם כל החוקרים שלא קדם לזמנו של אלכסנדר מוקדון, נזכרו „משפחות בית עבודת הבוץ לבית אשבע“². ויושבי נטעים היו יוצרים, כלומר, יוצרי כלי חרס (כך צריך להבין את הכתוב בדבהי"א, שם י"ג). ובוודאי לא היו משפחות אלו יחידות במינן אף בזמן הקדום, ובימים המאוחרים של בית שני היו הרבה כמותן. אמנם, „בית־זגג“, „בית־כדר“, ו„בית־צבע“, שנזכרו בתלמוד זה בצד זה³ אינם אלא בתי־עבודה פשוטים של בעלי־מלאכה עובדים ביחידות או ביחד עם בניהם או עם חניך אחד או שנים; ואולם „בית־יצירה“, שבא בתוספתא⁴ ובספרי⁵ זוטא⁶ בשני מ„בית־היוצר“ ש בירמיה⁶ קרוב לשער על־פי השם המופשט „יצירה“, שהוא מעבדה גמורה עם פועלים מרובים או מועטים.

(1) עיין: פרופ' יוסף הלוי, „שמות ערי ארץ ישראל“ (הקובץ „ירושלים“ של א. מ. לונק, כרך ד', ע' 11—20).

(2) דבהי"א, ד', כ"א. הבוץ היהודי מהולל גם בפיו של Periegesis, Pausanias, V, 7, 4—5

(3) מועד קטן י"ג, ב'; פסחים נ"ה, ב'.

(4) כלים, כבא קמא, ג' ח'.

(5) מסעי ל"ה, הוצאת הורוויץ, III, 331.

(6) י"ח, ב'—ג'.

ג.

נוכחנו שהיו בעלי-מלאכה מרובים וממינים שונים בישראל בימי בית שני ושתפסו בארץ-ישראל מקום חשוב. ואף-על-פי-כן לא הם היו עיקר האוכלסים הישראליים בארץ. אלה היו האכרים בעלי האחוות הקטנות. דבר זה מוכח ממה שהמשנה והברייתות מרבות לעסוק בעובד-האדמה מישראל וממעטות – בערך וביחס – לעסוק בבעל-המלאכה; ואף האיוונגליונים, שבאו בהם משליו המרובים של ישו, שכמעט כולם לקוחים מן החיים העממיים, מרבים להביא משלים מחיי-האכר וממעטים במשלים מחיי-האומן, למרות מה שישו עצמו וגם אביו היו בעלי-מלאכה. וסבת הדבר היא – שבעלי-המלאכה העבריים לא היו יכולים להתחרות באומנים הנכריים שבחוף-לארץ, וכל כלי או בגד פחות או יותר חשוב היה מובא לא"י מן החוף: מן ה"ספסל" (subsellium) עד הקערה השטוחה ("אסקוטלה" – scutella), מן המטפחת ("סודר" – sudarium) ועד המעיל העבה (סגום – sagum), מן "הסנדל" (σανδάλιον) ועד הכובע של לבד ("פיליון" – πύλιον ביוונית), מן ה"קופסה" (κάψα) ועד המלתחה ("קמטרא" – κάμπτρα), – כל אלה, וכיוצא באלה הרבה, היו מובאים מן החוף ומתחרים בתוצרת של האומנים המקומיים. הגיע הדבר לידי כך, שכנוי לבגד פחות או יותר מכובד הושאל מן הלשון היוונית: "אצטלא" (στολή ביוונית). אמנם, גם זרעים וירקות ומיני-אוכל שונים היו מובאים מן החוף; אבל, ראשית, הזרעים והירקות והפירות נתאקלמו בארץ-ישראל והיו גדלים גם בגינותיהם וגניהם של האכרים היהודיים; ושנית, כל אלה, ואף מיני-האוכל, לא היו תופסים מקום חשוב כל-כך בכלכלת המדינה והיו מאכל-תאוה אך לעשירים ואניני-דעת; בעוד שהתוצרת של האומנות הזרה היתה משמשת ל כל התושבים. ולפיכך לא הגיעה המלאכה ילידת-פנים בארץ-ישראל

לאותה מדרגה גבוהה, שעלתה אליה עבודת-האדמה העברית. על כל פנים לא מצאנו, שתהיינה תוצאות החרושת העברית מוצאות מארץ-ישראל ולחוץ. בעוד שמפריה של עבודת-האדמה הארצי-ישראלית היו ניוזנות גם ארצות אחרות, כמו שכבר ראינו למעלה ¹.

עיקר האוכלוסים שבארץ-ישראל היו, איפוא, האכרים. ובעיקרם — האכרים בעלי האחוזות הקטנות. זהו „בעל-הבית” שבמשנה ותרגומו היווני המדויק שבאיוונגליון: *oikodespότης*. אכרים לא-עשירים אלה, שאדמתם היתה כדי פרנסתם בצמצום, היו רוב-מנינה ורוב-בנינה של האומה. הם היו ממלאים את הכפרים המרובים, שהיו מגיעים ביהודה ובגליל למאות, וכן גם את הערים הקטנות והבינוניות, שלפעמים נשאר להן שם „כפר”, אף-על-פי שבאמת לא היו עוד כפרים כלל (למשל, כפר-סבא או כפר-נחום שהיו ערים ממש). מפני שאף מסביב להן היו שדות וגנים, כרמים וגינות, שהיו שייכים ליושביהן. „אכרים ועירים” אלה היו נהנים מיגיע-כפיהם. בעצמם, הם ובניהם, היו חורשים וזורעים, קוצרים ומעמרים, דשים וזורים. את רוב תבואתם היו מניחים לצרכי-ביתם. ואולם חלק ממנה היו מוליכים לעיר ומוציאים בחלופים או מוכרים בכסף, כדי לספק את שאר צרכיהם ההכרחיים. חסכוניות לא היו לו לאכר כזה ודי היה בשנת-בצורת אחת או שתיים בחלקתו, או לעצלות או למחלה, שתמצאנה מקום בביתו, כדי שירד מנכסיו ויהפך לשכיר או לפועל. לאחר שמכר את חלקתו הבלתי-גדולה, או יעשה בעל-חוב לאכר יותר אמיד והלה יקבל בחובו את אדמתו של המרושש, ואם אף זה לא יספיק — ישעבדנו לעבד (עברי), אותו ואת אשתו, את בניו ואת בנותיו. אבל אף בלא מקרי-אסון או סבות תלויות באכר הזעיר יכולים בניו ליהפך לשכירים או פועלים. כשהוא מחלק את חלקתו הקטנה לבניו — אם יש לו יותר מאחד — ונותן לבכור „פי שנים” כחוק התורה, הוא משאיר לכל אחד מבניו נחלה בלתי מספקת: היא מתפוררת לחלקים קטנים, ששוב אינם יכולים לפרנס את כל בניו.

¹ עיין בפרטות על זה: R. P. Schwalm, La Vie Privée du peuple Juif à l'époque de Jésus-Christ. Paris 1910, pp. 262—272.

אלה, שאדמתם אינה מספקת את צרכיהם, בעל-כרחם נעשים „פרוליטאריים” — בני-אדם, שאין להם אלא כח-ידיהם. ואם אינם מוצאים שמוש לכח זה, הם יורדים למדרגת „פועלים בטלים”, מה שקוראים בזמננו „לומפּנפרוליטאַריאַט”, ונעשים עניים מחזרים על הפתחים או — חמסנים-סיקריים, כמו שנראה להלן. ואולם היו, בגליל, וביחוד ביהודה, גם אכרים אמידים, שהיתה אדמתם יותר מרובה והיתה מכנסת להם יותר מכפי צרכיהם. והם הם שהיו מלויים לאכרים הזעירים שנתרושו כסף או זריעה או צרכי-אוכל-נפש באפותיקי על אדמתו של האכר הזעיר, שפעמים היתה לסוף עוברת אליהם ומרחבת את נחלתם, והם היו מחלקים קודם מיתתם את האדמה ליורשיהם כולם ומעניקים להם גם מחסכונותיהם. „אכרים אמידים” כאלה הניחו יסוד למסחר העברי בארץ-ישראל, ביחוד לסחר-התבואה. בעל-אחווה בינוני זה היה עושה סחורה בכסף, שהיה מקבל במחיר תבואותיו וירקותיו ופירותיו המרובים ושהיה נשאר לו ממנו עודף על צרכי-ביתו. בעלי-אחוזות גדולים, „בעלי-נכסים” או „עשירי-נכסים” („עתירי נכסין” בארמית), „גבורי החיל” של המקרא, היו מועטים בארץ-ישראל לערך. „בעלי נכסים” היו או המלך וביתו ופקידיו העליונים (ה„חורים והסגנים”) בימי החשמונאים ובימי הורדוס ובניו, או משפחות הכהנים הגדולים והמשיאים לכהונה, או האכרים האמידים, שצברו מעט-מעט ולאט-לאט שדות וכרמים של אכרים עניים ונעשו בעלי-אחווה גדולים, או, לסוף, הסוחרים, שנדבר עליהם להלן. „לאטיפונדיות” כמו שהיו באיטליה וגרמו לחורבנה של מלכות-רומי, לא היו בישראל אלא מועטות לערך. אבל הן היו והיו. האיוונגליונים יודעים את האיקונומוס ואת האפיטרופוס שהם ממונים על האחווה הגדולה להשגיח על פועליה המרובים, בעוד שבעל-האחווה העשיר יושב בעיר או הולך לנסיעותיו בעסקי מסחרו. והמשנה יודעת שרבן גמליאל השני („דיבנה”) היו לו פועלים שעבדו את אדמתו², וגם היה נותן את שדותיו

(1) לוקאס ט"ז, א'—ח'; מתיא כ', ח' ועוד.

(2) רמאי פרק ג', משנה א'.

באריסות¹. דבר זה אפשרי הוא רק בבעל-אחווה גדולה, שאינו יושב עד נחלתו. ואמנם, רבן גמליאל, לפי מצבו ומעשיו, ישב בעיר ולא בכפר ועל אחוזתו היה מפקח בא-כחו – איקונומוס או אפיטרופוס².

וכבר אנו רואים מתוך כך ש„בעלי-הנכסים“ שבארץ-ישראל, ואף האכרים האמידים, לא היו יכולים, כמו שמחייב טבע-הדברים, לעבוד את אדמתם המרובה בידי עצמם. ועל-כן היו משתמשים בשכירים או בפועלים. השכיר בימי בית שני היה נשכר, כמו בימי בית ראשון, למשך זמן קבוע; אך לא לשלש שנים דוקא, אלא גם לשנה, לחודש, לימים אחדים, ליום אחד (ומכאן הכנוי „שכיר-יום“), או אף לחצי-יום, ואפילו לשעה; אבל לא יותר מלשש שנים (העבד יוצא לחפשי בשנה השביעית – והוא אינו עבד). זה היה על-פירוב אכר קטן מן הכפר הסמוך או הרחוק, שנתדלדל באשמתו או באשמת-המסבות, או בן-אכר שאביו העני לא הניח לו, להבן השני או השלישי, אדמה במדה מספקת („הבכור“ קבל פי-שנים, כחוק), כמבואר למעלה. ועל-כן הוא נשכר בלחם לאכר אמיד למשך זמן ידוע, כדי לשפר את מצבו עד שיהא יכול לקנות אדמה לעצמו או להוסיף על האדמה שיש לו. יחוסו אל האכר האמיד הוא זה של ה„קליאנט“ אל ה„פטרון“ ברומי³. ואולם היו ביהודה ובגליל גם אכרים מחוסרי-קרקע, שכל ימי חייהם היו נשארים שכירים עובדים בנחלותיהם של האכרים האמידים או של „בעלי-הנכסים“, ואלה נקראו „לקוטות“ (רבים מן „לקוט“), והיה גם כפר שלם בארץ-ישראל, שנקרא „כפר לקוטיא“⁴.

שונה מן השכיר הוא הפועל. אף הוא נשכר לפעמים לזמן ידוע, ובזה הוא דומה לשכיר; אבל הוא שונה ממנו במה שהלה

(1) בכא מציעא פרק ה', משנה ח'.

(2) על רבן גמליאל השני ועשרו עיין: Büchler, The Economic Conditions, pp. 37–38.

(3) עיין: S. Krauss, Talmudische Archäologie, II, 102.

(4) איכר, עה"כ: על אלה.

(השכיר) נשכר לעבודה סתם, לכל עבודה גסה שתהיה, שאין מן הצורך להתמחות לה, והלו (הפועל) נשכר למלאכה ידועה, או אף למלאכות שונות, אבל במקצוע ידוע זהו ההבדל בין השכיר ובין הפועל: השכיר הוא מה שהרוסים קוראים Чужоработчий והאנגלים – unskilled labourer. אף הפועל הוא אכר שאין לו קרקע, ופעמים שאין לו אף עבודה, ואז הוא „פועל בטל“. כנוי מתמיד זה בתלמוד מוכיח על מציאותו של „לומפנפרוליטאריאט“ מחוסר-עבודה בתקופת-המשנה; ומשל אחד של האיוונגליון מדבר על „בעל-הבית“, השוכר את הפועלים, שמצא פועלים יושבים בטל לא רק בשעה שכבר התחילה העבודה, אלא אף פועלים „בטלים כל היום“ מפני ש„לא שכר אותם איש“¹. „בעל-הבית“, נותן-העבודה עושה (כורת) עם הפועל אמנה, על-פי רוב בעל-פה, ולפעמים אף בכתב, וכל המבטל דבר מן האמנה או „חוזר בו“ צריך לשלם קנס; ובוה שני הצדדים שוים. הנטיה לצד הפועל, כשהוא טוען שבעל-הבית לא שלם לו שכרו, אם יש ספק בדבר, וגם התביעות המרובות בכל הנוגע למאכלו ומשתהו של הפועל, שהן מצויות במשנה ושנותנות כבוד להתנאים ולחוש הצדק וההומניות שלהם², הן מזמן מאוחר לימי בית שני וברובן הן „דעת בית-המדרש“. בחיים בוודאי לא היה מצבו של הפועל (וכן גם של השכיר) טוב ונאה כל-כך. אף-על-פי-כן לא היה מצבם של הפועל והשכיר ביהודה ובגליל קשה ועלוב כמו שהיה ברומי או במצרים ובבל. החיים בארץ-ישראל היו פרימיטיביים יותר וההבדל בין העשיר ובין העני לא היה כאן גדול כל-כך, ועל-כן לא היה כאן מקום לעריצות ועלבונות קשים. ואף הרוח הדימוקראטי של הפרושים, שהורישוהו אחר-כך להתנאים, רכך הרבה את הבדל-המעמדות ולא נתן להביאם לידי פירוד קיצוני, כמו בשאר ארצות בימי-קדם ואף בימינו.

הפועל הוא לא רק עובד בשדה. לא אך לאכרים בלבד, אלא

¹ מתיא כ', א'–ז'.

² הן מלוקטות בספרו של D. Farbstein, Das Recht der unfreien und freien Arbeiter nach Jüdisch-Talmudischem Recht, Frankfurt a. M. 1896.

גם לאומנים יש פועלים ואף חניכים¹. הפועלים הם כתפים וסבלים קבועים – מה שאינו דורש התמחות מרובה וראוי אף לשכירים, – נגרים, דורכים בגת, ועוד. הפועל מקבל שכרו אך לאחר שגמר את עבודתו. שעת-העבודה היתה מן הבוקר ועד הערב, עם שעה של מנוחה ושעה של אכילה בינתיים, – מה שיהא בארץ-ישראל לערך עשר שעות ביום. שכרו של הפועל הוא מאסר עד סלע, אבל בדרך ממוצעת אדרכמון² או דינר ליום³ – שני מטבעות, שמחירם שוה (86 סנטימות צרפתיות) ושהיו משמשים במסחר במחיר כזה מימי מלכי פרס ויוון עד ימיו של גירון קיסר. סימן הוא, שבמשך כל אותן השנים המרובות לא נשתנה מחיר-העבודה בארץ-ישראל⁴. ואולם פעמים שחשבו שכר-פעולה סלע ביום⁵, שהוא שני (ארבעה) דינרים⁶.

ובעבודת-האדמה יש חוץ מן האכרות הרגילה, עוד אכרות-למחצה, שחלק ממנה מתקרב לאכרות האמידה וחלקה האחר – לאכרות הזעירה. בה עוסק, ראשית, הקבלן או הקבל, בן-כפר שמקבל את השדה מבעל-האחוזה הדר בכרך לעבוד את כל שדהו או את כל כרמו, לזרעו, לנכשו, לזמרו (אם זהו גן או כרם) ולעשות בו את כל הדרוש, והוא מקבל על עצמו את כל ההוצאות, שיש

(¹) בארמית: "שוליא דנגרו", פסחים ק"ח, א'; "שוליא דנפחי" בבא קמא ל"ב, ב'; "שוליוהן של אורגי ורועות", לפי גירסת ה"ערוך", שבת צ"ו, ב'.

(²) טוביה ה', ד'.

(³) מתיא כ', ב', ט', י' ו"ג.

(⁴) על מיני השכר השונים עיין בפרטות: L. Herzfeld, Handels-geschichte der Juden des Altertums. 2, Aufl. Braunschweig 1894, SS. 195–196.

(⁵) ביאור למגילת תענית, פ"ג; ואולם בב"ר, פס"א, באותו ספור כתוב: "מהם כספים ומהם זהבים, שנושלים שכרם דינר ליום"; ובסנהדרין, צ"א, א' לא פורט מחירו של שכר העבודה כלל.

(⁶) עיין: ש. רפאלי, מטבעות היהודים, ירושלים תרע"ג, ע' ל"ט–מ'; J. Z. Lauterbach, Weights and Measures, Jewish Encyclopedia XII, 485.

להוציא על זה, ואף לשלם את כל המסים, ואחר-כך יקבל מחצה (או רק שלישי או רביעי) מן התבואה או מן הפירות. — שנית, האריס, שמתאים לה-Colonus הרומי: אכר עני, ששדהו הקטנה אינה מספקת לפרנסתו, והוא מקבל על-פי „שטר-אריסות“ חלק מאדמתו של האכר האמיד או של „בעל-הנכסים“¹; ולאחר שהלה נותן לו את הזרע, את כלי-העבודה ואת בהמות-העבודה, מה שאנו קוראים כיום ה„אינווינטאר החי והדומם“, הוא מעבד את האדמה בידיו. כלומר, נותן את כח-העבודה („פעולה“ הוא נקראת בתלמוד) ומקבל בשכר „פעולתו“ מחצה, שלישי או רביעי מן התבואה. ה„אריס“ נבדל מן הקבלן בזה, שהקבלן עצמו נותן גם זרע וכלי-עבודה ובהמות-עבודה ואף שוכר הוא פועלים, מה שאין כן באריס, שהוא מקבל את הכל מבעל-האחוזתו והוא עובד את אדמת-האריסות בידיו. „אריסים“ אלה היו ממלאים את איטליה כמעט בזמן שאנו עומדים בו על פני כולה ולהם מיחסים את מפלת-רומי: מאחר שהם לא היו בעלי-האדמה, היו מנצלים אותה עד היסוד בה ולא היו דואגים להשבחת הנכסים כלל, עד שבאו האחוזות לידי ירידה גמורה. בארץ-ישראל לא היה הפרוליטאריאט הכפרי מרובה כל-כך, ועל כן לא היו האריסים רוב עובדי-האדמה בימי בית שני. אבל אף בהם תופסים מקום חשוב. ואף ביניהם ובין בעלי-הנכסים שלטו איבה ותחרות, כמו שאפשר לראות ממשל איוונגליוני מסיח לפי תומו². — שלישית, החוכר, שהוא שונה מן הקבלן והאריס במה שהוא, מקבל עליו את ההפסד אם השדה תתן פחות מכפי דמי-החכירה, ואילו הקבלן והאריס אינם מקבלים עליהם את סכנת-ההפסד; אבל, לעומת זה, אם השדה נותנת יותר מכפי דמי החכירה, השכר היתר הוא של החוכר, מה שאין כן בקבלן ובאריס. שהם מקבלים רק את החלק המותנה ביניהם ובין בעל-האחוזתו. והחוכר דומה להאריס במה שהוא משלם את דמי-החכירה (או ה„חכורה“) „בעין“, כלומר, נותן לבעל-

(1) אלה הם „אריסי בתי אבות“, ככא בתרא מ"ו, ב'; כי „בתי אבות“

(תוספתא תרומה, ב', י"א) יש להם מובן של „לאסיפונדיות“.

(2) מתיא כ"א, ל"ג—מ"ב.

האחזזה מחצה, שליש או רביע מתבואות-השדה או מפירות-האילן, ולא כסף. — ולסוף, רביעית, השוכר, שהוא נבדל מן החוכר במה שהוא משלם דמי-שכירתו בכסף ולא בתבואות או בפירות, ובזה הוא דומה להאריס ולהקבלן, אלא שהאריס והקבלן אינם אחראים בעד ההפסד, והשכר היתר אינו שלהם, — והשוכר כהחוכר, אחראי הוא בעד ההפסד, והשכר היתר הוא שלו.

אנו רואים איפוא לפנינו בארץ-ישראל של סוף בית שני המון אכרים עניים, בעלי-נכסים עשירים מועטים ואף פרוליטאריאט גמור, אם לא במספר עצום, על כל פנים במספר מרובה. אלה הם השכירים, הפועלים, הלקוטות, האריסים, החוכרים והשוכרים, ובמדה ידועה גם הקבלנים. עליהם יש להוסיף גם את בני-הבית — מין פועלי-ארצי לעבודת-הבית בלבד, דוגמת ה"משרתים" וה"משרתות" שלנו — והשמשים והשמשות או המשמשים והמשמשות — מין מסייעים לבני-אדם פרטים, ובפרט לתלמידי-חכמים וזקנים, שקשה להם לעשות את צרכי חדריהם ותלבשתם בעצמם, דוגמת ה"לאקייאים" בזמן הזה.² כל אלה הם בני-אדם, שאין להם אלא כח-ידיהם בלבד, ועליו הם חיים וממנו הם ניזונים. אם יש להם עבודה — מוטב, ואם לא — הם נעשים או קבצנים או חמסנים.

¹ ואף כאן הוא לפעמים "בעל הנכסים": "חכורי כתי אבות" (ירושלמי בכורים פ"א, ה"ג) מתאים אל "אריסי כתי אבות" שהוכרנו.

² עיין עליהם: S. Krauss, Talm. Archäologie, II, 101—102.

ד.

כל הפרוליתאריים המנויים למעלה בני-חורים הם, לכל הפחות מן הצד המשפטי. כח-ידיהם נמכר לאחרים, אבל גופם אינו משועבד, לזרים. נופלים במצבם מצד אחד ועיקרי, אף אם עולים עליהם מצד אחר, הם העבדים. „עבדים בטלים” אין: העבדים אי-אפשר שיגועו ברעב מחוסר עבודה ושכר-עבודה, עבודתם ולחמם שניהם ניתנים להם מידי אדוניהם. אבל, לעומת זה אין הם בני-חורים: אינם יכולים לבחור עבודה לעצמם ולהחליף אדון באדון כהפועלים והשכירים והשמשים. חירות זו אינה נתונה אף לעבד העברי, שזולת דבר זה אינו עבד, אלא שכיר לשש שנים לכל היותר, ובשנה השביעית הוא יוצא לחפשי. בדיניו של עבד זה, כפי שהם בגמרא, במשנא, ובברייתא, הרבו חכמינו לעסוק¹. ושוב אנו צריכים לזהירות יתרה. הדינים הללו, כפי שאנו מוצאים אותם מוצעים, למשל, ב„משנה תורה” להרמב”ם² הם כל-כך הומניים, עד שהם מתבססים כולם על ההשקפה שעבד עברי רק כח-ידיו קנוי ו„אין גופו קנוי”³ ומסיימים באמרה הידועה: „כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו”⁴. אבל אין שום ספק בדבר, שהלכות אלו הן רק „דעת בית-המדרש”, שנותנות כבוד לבעלי-התלמוד,

(1) עיין למשל, ספרו של צדוק כהן: „העבדות על-פי התורה והתלמוד”, תרגם מצרפתית והוסיף הערות י. ש. פוכס, קראקא תרנ”ב. ועיין גם-כן: Simon Rubin, Ein Kapitel aus der Sklaverei im Talmudischen und römischen Rechte (A. Schwarz-Festschrift, SS. 211—219).

(2) הלכות עבדים.

(3) עיין ערכין פרק ח’, משנה ה’ נגד דעתו של רבא (קידושין ט”ז, א’ וכו’, א’; בבא קמא ק”ג, ב’).

(4) קידושין כ’, א’; כ”ב, א’.

ואפשר, נתקיימו בחיים לאחר זמן מאוחר, כשהתנאים נעשו שליטים-רוחניים יחידים בקרב ישראל; בחיי-המציאות של בית שני עדיין לא היה להם מקום. בחיי-המציאות היה אז העבד העברי בבית העברי - עבד ממש, משועבד לאדונו במשך זמן ידוע בגופו וברוחו, עושה כל מה שדורש זה מידו ונשמע לו בלא פקפוק, ומתפרנס משיירי-שולחנו של אדונו; אלא שלא היתה לו ההרגשה של עבדות-עולם, ועבדות זמנית (עד השמיטה, ולכל היותר - לשש שנים) אינה עבדות. ההבדל בין העבד העברי ובין הפועל והשכיר היה - שהעבד היה משמש לכל צרכי-אדונו בלי קביעת מקצוע, כשכיר, ובלי קביעת זמן-העבודה ושעותיה שהיתה לו לפועל, והיה קשור יותר מהם אל בית-אדונו, שהיה נשאר בו, שלא כפועל, ביום ובלילה. העבד העברי היה נמכר ליהודי (להוציא את העבדים מישראל, שהיו מוכרים המושלים הזרים לאחר מרידה או מלחמה ביהודה) אך כדי לסלק את חובותיו, ועל-פי רוב היה נמכר למי שהוא, העבד, היה חייב לו כסף; ובכן היה שכרו נקצב אך בשעת ההמכרות לעבד, ולא כשכיר וכפועל, שהיו מקבלים שכרם בזמנים קבועים או לאחר גמר-העבודה. עבודתו של העבד ודאי היתה קשה וממושכת מעבודתם של השכיר והפועל, שהרי תמיד היה מוכן לעשות רצון אדונו או „רבו“, מפני שהיה יושב בבית „רבו“. ובוודאי היו גם מאכלו ומשקהו גרועים מאותם של הפועל והשכיר. עריצות וענויים לא היו אף כאן, מפני היחס הפרימיטיבי שהיה בין ה„רב“ ובין ה„עבד“ בארץ בעלת משק בינוני ובעלת רוח פרושית-דימוקראטית; אף-על-פי-כן היה האדון מלקה את העבד העצל או הסרבן ברצוע ומתיחס אליו כאל בריה שפלה ממנו הרבה. על כל פנים, לא היו העבדים העבריים מרובים בארץ-ישראל ולא היו גורם גדול כל-כך לקלקול-המדות וירידתן של עבודת-האדמה והאומניות כמו ביוון, ובפרט ברומי¹. אבל

¹ וכבר הוכיח אדוארד מאיר במחברותיו המצוינות: Die Sklave-rei im Altertum. Jena 1895. שאף שם מפרזים על מספר העבדים ועל השפעתם על ירידת המשק החקלאי והתעשייה העירונית.

העבדים העבריים היו גורם סוציאלי חשוב במהפכות המדיניות והרוחניות של עם ישראל בימי בית שני והיו חלק מאותו הפרוליטאריאט העברי בסוף הבית, שבלעדיו אי אפשר לבאר את המרידות התכופות ואת התנועות המדיניות והדתיות השונות. במקום שאין המונים מחוסרי-כל בצדם של בעלי-רכוש קטנים מתרוששים והולכים שם אין מרידות לאומיות ויש רק קשרים מדיניים של המעמד המושל והמועט באוכלוסיו בעזרת הצבא הנשמע לפקידיו בני מעמד זה. ואמנם, מעשהו הראשון של שמעון בן-גורא, כשהוא יוצא ממצדה כדי להתפרץ לירושלים, הוא — להכריז על חירות-העבדים.¹

מרובים מן העבדים העבריים היו העבדים הכנעניים. כפי הנראה, היו רובם באים מן השווקים של צור וצידון, ועל שם זה נקראו „כנעניים“; או אפשר שם זה נשאר מימי-המקרא, שבו כתוב: „ארור כנען, עבד-עבדים יהיה לאחיו וגו', ברוך ה' אלהי-שם, ויהי כנען עבד למו“². אנו מוצאים שהמפקד הסורי ניקנור הציע לפני סוחרי-העבדים בצור וצידון 90 עבדים יהודיים בככר סורי אחד. כלומר, אם נחשוב בכסף של עכשיו, לערך 40 פראנק העבד, ללמוד מזה, שהכנענים היו סוחרי-העבדים העיקריים בימי בית שני, אנו רשאים; אבל ללמוד מזה על מחיר העבד בכלל אין אנו רשאים; בעל השמונאים ב' רוצה להבליט בזה את הזלזול בערכם של היהודים העומדים להשמד מצדו של ניקנור צוררם. במשנה³ אנו מוצאים, שהמחיר היותר גדול של העבד הוא מאה מנה והיותר קטן — דינר (זהב). אבל זה וזה נאמר לשם הגזמה. יש לשער, שבחשבון ממוצע היה מחירו של עבד כנעני לערך 100 פראנק בכסף של עכשיו. ומחירה של השפחה היה פחות מזה. אבל הכל היה תלוי ביפים ובכשרונותיהם ובכחותיהם של העבד והשפחה, ואף — ב„לאומיותם“. היו עמים, שעבדיהם היו מפורסמים לשבח. למשל

(1) מלחמות ד', ט', ג' — ד'.

(2) בראשית ט', כ"ה — כ"ז.

(3) בבא קמא פרק ד', משנה ה'.

העבדים הסוריים (ואפשר, שאף מזה נסתעף הכנוי „עבד כנעני“, שהרי בשביל היהודי היה הסורי אף הוא כנעני או הכנעני – סורי). בין העבדים והשפחות היו מרובים גם הכושיים, ו„שפחה כושית“ היא מן המצויות. אין לך מלאכה בבית ובשדה ואמנות קלה וקשה, שאין העבד והשפחה הכנעניים מוכשרים לה ועושים בה. העבדים הם חייטים וספרים, נחתומים וטבחים ומנקבי-מרגליות, ואפילו מלמדי-תינוקות ופדגוגים, והשפחות הן גדלות (מגדלות שער, ומזה אולי – מרים המגדלית, אם אינה מעיר מגדל או מגדלא בגליל התחתון) וזמרות ומחוללות, ועוד. הם נמכרים בשטר, כחפץ וכבהמה, ונעשה בהם „רשום“, כדי שיוכרו בכל מקום: שמים חותם או אף זוג (פעמון מקשקש) בצוארו של העבד, כמו לגמלים בארץ-הקדם ולפרות בהרי-שווייציה, או על גבי מעילו, או „כבול“ (מעין „כפה“) על ראשו, ופעמים אף כווים לו כויה בבשרו לסימן, כבהמה ממש.¹ על-פי החוק, העבדים הם כחפץ וככלי של בעל-הבית. העבד אין לו קנין פרטי: „מה שקנה עבד קנה רבו“. מעשי ידיו ומציאותיו ואפילו דמי צער ובושת שלו לבעליו. ואף-על-פי-כן (ובזה טוב מצבו של העבד הכנעני בארץ-ישראל מזה של העבד ברומי) „יד עבד כיד רבו“ ו„עבדו של אדם כגופו“. מאכלם ומשתם של העבד והשפחה הכנעניים נופלים, כנראה, מאותם של העבד והאמה העבריים.²

את העבדים היו חושבים לעצלים, מופקרים, מחוסרי-בושה ופרוצים בעריות. וכל-כך לא היו מתביישים בפניהם, עד שכמעט לא חשבו לבני-אדם: היו אדונים, ש„היו משמשים מטותיהם בפני עבדיהם ושפחותיהם“³, והיו אדונים ובניהם, שהיו „נוהגים היתר בשפחות“⁴. האדונים היו רודים ומלקים אותם בשוטים

¹ לדעתו של הד"ר שמעון רובין (במאמרו הנז', ע' 224, הערה 3), לא היה ה„רשום“ דבר רגיל בעבדים, אלא דבר יוצא מן הכלל, שנהג רק בעבד שכרח (fugitivos). ועיין מה שהשיב על זה קרויס, ע' 574—573.

² עיין גטין פרק א', משנה ו'.

³ נידה י"ז, א'; ועיין גם גטין פרק ז', משנה ב'.

⁴ ויק"ר, פ"ט; אמנם, מאמר מזמן מאוחר. אבל גם פרורה, אחיו של הורדוס, אף הוא אהובתו היתה שפחה: עיין מלחמות-היהודים. א', כ"ד, ה'; ועיין יבמות, פ"ב, מ"ה.

וברצועות, בַּרְגוּל (flagellum — מין שוט) ובמגלב (מעין „נֶאֱהִיקָה“ רוסית, וגולה של מתכת בקצהו), והיו „מספיגים“ אותם ארבעים חסר אחת או ששים „פולסים“, ורק אם העבדים היו נעשים על־ידי כך בעל־מומים, היו יוצאים לחפשי, ואם היו מתים מתוך החבלות של בעליהם היו הבעלים נהרגים (מה שמוציא אותם מכלל חפץ או בהמה). זולת זה הם כבהמה לכל דבר. על־פי דין אין להם לא יחוס ולא אחוה, לא נשואים ולא גירושים ולא אלמנות, ואפילו לא עריות! — אבל בפועל לא היה הדבר כך. אם רבן גמליאל הנשיא התאבל על טבי עבדו וקבל עליו תנחומים ואם בביתו של הנשיא היו קוראים — אמנם בזמן מאוחר — להעבד זקן־הבית „אבא“ ולהשפחה הזקנה „אמא“, ודאי היה כך אף בזמן בית־שני, כשהחיים היו פשוטים וטבעיים עוד יותר; וכמה וכמה „עבדים כשרים“ כטבי היו, אם לא כבנים, לכל הפחות, כבני־בית לאדוניהם. למרות מה שלכאורה לא היה להם קנין פרטי, היה לחלק מהם כסף (peculium ברומית) לפדות את עצמם, ופעמים שהיו אדוניהם משחררים אותם חנם, מתוך חבה והכרת־תודה. דבר זה היה גם ברומי, ובארץ־ישראל לא כל שכן. — על כל פנים, העבדות הכנענית היתה מכה נוראה ומחפירה אף בגוף היהודי, כמו בזה של כל שאר האומות בימי־קדם. ועבדים כנעניים היו בישראל הרבה יותר מעבדים עבריים. ואולם צריך להטעים, שמספרם בארץ־ישראל היה הרבה פחות ממספרם בארצות אחרות מארצות־הקדם, ואין צורך לומר ממספרם ברומי; שהרי מספר העשירים ובעל־הנכסים שיכלו לקנות ולפרנס עבדים הרבה, היה בארץ־ישראל מועט לערך. אבל סוף־סוף גורם חשוב בחיים המדיניים והרוחניים של האומה הישראלית בימי בית שני לא היה העבד הכנעני, ובנידון זה ערכו פחות אפילו מזה של העבד העברי.

ה.

האוכלוסים נתרבו בארץ-ישראל. מלבד כפרים למאות ועיירות לעשרות יש בה מימי אלכסנדר ינאי ואילך גם כמה וכמה ערים גדולות וכרכים (ערים מבוצרות, בין קטנות ובין גדולות)¹. העיר היותר גדולה, העיר-הראשה, ירושלים, היו אוכלוסיה מגיעים בימי אלכסנדר ינאי והורדוס עד 100.000 איש (יותר מכן היא גוזמה, עיין להלן). מרובות באוכלוסים, חוץ מעשר הערים היווניות שבארץ-ישראל (הדיקאפוליס), היו גם שומרון (סבסטי), קיסריה, חברון, בית-לחם, לוד, יבנה, בית-גוברין, טבריה, בית-ירח, צפורי, ועוד. יש, כמובן הפרזה בדברי-התלמוד: „מגבת עד אנטיפטריס ששים רבוא עירות“²; אבל יוסף בן מתתיהו, שכל עבודתו המדינית עוברת בגליל ושכתב בימים שגליליים הרבה ישבו ברומי והחי היה יכול להכחיש את החי, מעיד שבגליל בלבד היו עד 1,200 כפרים, ערים ועיירות ביחד; ולפי דיון קאסיוס, כבשו הרומיים ביהודה במלחמת בר-כוכבא ואדריינוס-קיסר 950 ערי-מבצר. מובן שאף אלו גוזמאות הן, אבל גוזמאות מעידות על רבוי הישוב בארץ-ישראל. וכך היתה ארץ ישראל באמצע ימי בית שני ובסופם מרובה באוכלוסים בלי שום ספק. ורבוי-אוכלוסים יכול לבוא רק במקום שעל עבודת-אדמה אינטנסיבית ואומנויות רווחות נוסף גם המסחר. ואף את העשירות באחוזות ובעבדים אי אפשר לבאר — אם לא נראנה אך ורק בתור תוצאה מן המתנות בקרקעות, שהמלך נותן לשריו ופקידיו, ומשלל-המלחמה, שהמפקדים שוללים לעצמם ומחלקים לפעמים אף בין הצבא, — אלא על-ידי

(¹ עיין: פרופ' שמואל קרויס: „הכרך, העיר והכפר בתלמוד“ „העתיד“, ספר שלישי, ע' 1—50).

(² ירושלמי מגילה פ"א, ה"א.

התפשטות המסחר בארץ. אבל הרי ראינו למעלה בתחלת המאמר, שיוסף בן מתתיהו עדיין הוא מטעים, ש"אין אנו (היהודים) נוטים למסחר". כיצד נבאר סתירה זו?

כבר רמזנו, שדבריו של הסופר היהודי-היווני באו בעיקרם אך לשם — סניגוריה: כדי לבאר בזה, מפני מה לא היה עם קדום כהיהודי (וזהו עיקר הדבר, שבא להוכיח הספר „קדמות היהודים נגד אפיון“, שבו נמצאת פראזה זו על אי-נטייתם של היהודים למסחר) ידוע לסופרים היווניים העתיקים. התשובה היא: מפני שהיהודים אינם נוטים למסחר, על-כן לא באו במשא-ומתן עם עמים אחרים בזמן קדום ולא נתפרסמו בעולם, שהרי רק המסחר הוא שמקרב עמים אלה לאלה על-ידי המשא-והמתן שביניהם. ואולם יש בדבריו של יוסף בן מתתיהו אף מקצת אמת. היהודים למדו את המסחר מן הכנענים היושבים בצפונה של ארץ-ישראל בימי בית ראשון ותחלת בית שני ומן היוונים, שתפסו בסוף מלכות-פרס, וביחוד מימי אלכסנדר מוקדון ואילך, כמעט את כל ערי החוף של ארץ-ישראל — באמצעיתם וסופם של ימי בית שני. על זה מעידה יותר מכל — הלשון העברית. בימי בית ראשון ותחלת בית שני — הכנעני הוא הסוחר כידוע. „אשת החיל“ שבמשלי — „סדין עשתה ותמכור, וחגור נתנה לכנעני“¹. ובימי בית שני יש שמות עבריים (שבוודאי היו משותפים גם לכנעניים) ל„רוכל“, „המחזר בעיירות“ ב„קופת הרוכלים“ שלו, ל„סוחר“, שאף הוא סובב בערים ומדינות לשם מקנה וקנין („רכל“ ו„סחר“ מובן אחד להם — „סבוב“), לה„חנות“ וה„חַנוּנִי“ (כך צריך לקרוא, בחי"ת קמוצה ולא סגולה כקריאה הנהוגה: הסורים מנקדים מלה זו בקמץ, ואף „חנות“, ברבים „חנויות“, היא בחי"ת קמוצה), להתגר (מלה, שאנו מוצאים אותה ושם ממנה „תגר“, ואפשר גם „מתגר“, לראשונה רק בבן-סירא, מ"ב ד', ול"ז, י"א, אבל היא שמית-מקורית, שהרי היא מצויה באשורית, סורית וערבית, ומערבית עברה לטאטארית, ומטאטארית לרוסית: торговать), לה„השלחני“ (שמתאמת לגמרה למלה היוונית

(1) משלי ל"א, כ"ד.

ἀπάρεξα מן ἀπάρεξίτες — שולחן, אבל בוודאי קדמו הכנענים להיוונים
 (בחלפנות), וכן למושגים המופשטים: מסחר, סחר¹, סחורה²,
 מקה וממכר³, ולסוף — משא-ומתן גם במובן מסחר, שהרי
 ראינו, שהמסחר הוא שהביא בימיקדם לידי יחוסים עם עמים
 זרים, ועוד. כל זה מוכיח, שהמסחר בישראל קדם להשפעה היוונית.
 בוודאי היתה כאן השפעה כנענית קדומה, שבאה מן הגליל ליהודה:
 מן השבטים הצפוניים, שהיו מעורים בצורים ובצידונים, אל
 השבטים הדרומיים, שמתחילה הרחיקום הפלשתיים מעל חופי-הים
 ואחר-כך דהקום מעליהם היוונים, יורשיהם של הפלשתיים. ואולם
 שבאמצע בית שני ובסופו היה המסחר ברובו בידי היוונים — אין
 הלשון העברית של אותו זמן משארת שום ספק. אפילו מוכר-התבואה
 מקבל אז שם יווני: „סיטון“ (σιτώνης). המוכר לאחדים, ביחוד להם,
 הוא „פלטר“, (πραθήρ) לדעתם של שירר וקרויס, πωλητήριον
 לדעתו של הרצפלד. המוכר רק מין אחד של תבואה או סחורה
 הוא „מנפול“ (μονοπώλης), לא „מונופולין“ (במובן שלנו). וספר-
 החשבונות של הסוחר הנותן „בהקפה“ (מלה עברית!) הוא „פינקס“
 (πίναξ). הבגדים והאריג של הבגדים נקראים רובם ככולם בשמות
 זרים, למשל: „פילוסון“ ו„הנדויין“ (אריג של פלוסיון, על גבול
 מצרים, ושל הודו או הנדקי) „קילקי“ (לבד מקיליקיה), „דלמטיקון“
 (בגד דאלמאטי), „סגום“ (כך צריך לקרוא, ולא „סגוס“ בסמך, שהרי
 זהו sagum ברומית — מעיל קצר ועבה, שהיו מתעטפים בו הגרמנים
 במלחמה ומשלשלים אותו על הכתף, ומלה זו באה לרומית
 מלשון קלטית), „פרגוד“ (παραγαύδιον) „אצטלא“ (στολή) „סודר“
 (σουδάριον, ביוונית — מטפת-הזעה) „פיליון“ (πίλιον, ביוונית —
 כובע של לבד), „אנפלאות“ (ἐμπίλια) ביוונית — פוזמקאות של לבד,
 „סנדל“ (σάνδαλον, σανδάλιον) ומזה — „סנדלר“ (sandalarium),
 „ספסל“ (subsellium), „קתדרה“ (καθέδρα) „וילון“ (velum), „טבלא“
 (tabula), „אסקוטלה“ (scutella, ברומית Teller), „תיק“ (θήκη)

(1) „סחרה ואתננה“, ישעיה כ"ג, י"ח.

(2) יחזקאל, כ"ז, ט"ו.

(3) ובנחמיה, י', ל"ב: „מקחה“ — סחורה.

„קופסה“ (κάψα) ועוד, ועוד. כל אלה היו מובאים לארץ-ישראל מן החוץ על-ידי סוחרים יוונים ואף רומיים. אפילו ה„מראה“ העברית העתיקה נתחלפה ב„אספקלריה“ הרומית (specularia). אפילו ה„קנבוס“ (κάνναβος) בא ליהודים באמצעות היוונים. וה„חוץ“ העברי קבל שם יווני משובש „נמל“ (מן λιμήν) ואולם אפשר, שאין זו מלה יוונית כלל, והדמיון בהפוך-אותיות אינו אלא מקרי, או הלשון היוונית שבשה מלה זו על-פי מלה כנענית). והסוחר היווני הביא עמו עוד כמה וכמה מלות זרות, שנתאזרחו אחר-כך בעברית החדשה „טופס“ (τύπος), „דוגמה“ (δείγμα), „הדיוט“ (ιδιώτης), „ננס“ (νάννος), „ליסטס“ (ληϊστής) ביחיד בסמ"ך, ורק ברבים „ליסטסים“ במ"ם), „אסתניס“ או „איסטניס“ (ἀσθενής), „סיקרים“ או „סיקריקון“ (sicarii) ועוד, כל-כך נתאזרחו בעברית החדשה, עד שנשארו נכסי צאן-ברזל של הלשון העברית ודחו מפניהן את המלות העבריות המקוריות, שבוודאי היו מצויות במקום אחדות מהן (למשל, במקום „ננס“); וכבר נבנה מן „ליסטס“ הפועל: „מלסטסים (כך צריך לקרוא במקום „מלסטמים“) את הבריות“. כל זה מוכיח למדי שלאחר, שאבדו הכנענים את ההגמוניה המסחרית שלהם אפילו בארצות הסמוכות לצור וצידון, עבר המסחר ביהודה לידי היוונים. אפילו הלל הזקן, הלל הבללי, שהרבה מפתגמיו נשתמרו בארמית, כשתקן תקנה לטובת המסחר בארץ-ישראל, קרא לה בשם יווני: „פרוסבול“ (προσβολή).

וכשמות-המסחר כך אף שמות-המטבעות. מתחלה הם בעברית: ה„שקל“, שטבעו החשמונאים בעקבות המטבע הכנעני-העברי הקדום; ה„מעָה“ שמתאמת להמטבע היווני (ὀβολός) ושנעשתה במספר-רבים („מעות“) שם-נרדף לממון בכלל, — וה„פרוטה“, המטבע היותר קטן (לערך חצי-סאנטים), שמתאים למטבע היווני (λεπτόν). ואולם מימי הורדוס ואילך נעשים המטבעות רומיים ויווניים כולם. הדינר, של כסף ושל זהב, denarius ברומית, שדחה מפניו גם את ה„שקל“ העברי וגם את ה„זוז“ השמי (ואולם, לדעת קצת ונקרא כך על שם צורתו של זיאוס, זוס, Zeus, שהיתה חקוקה עליו);

הפונדיון (dupondius); האסר או, ליתר באור, האסר האיטלקי (as או ברומית העתיקה, assarius, ביוונית ἀσσαρίον), הטרפעיק (τροπαϊκόν), הקוטרונק (quadrans)¹. אמנם, לא תמיד מלים זרות מעידות גם על הדבר שהן מציינות אותו, שאף הוא בא מן החוץ. „ההשאלות הללו (מלשון יוונית) — אומר שוואלם — אינן מראות, שהדברים הנסמנים במלות אלו באו ליהודים מן היוונים: פשוט הלשון של המסחר הלאומי נתמרה (se bigarrait) בניאולוגיסמים, מפני שהלשון המסחרית ביחוד היתה זו של היוונים. כך היה ממש במאה הט"ז, שאז הביאו לנו הפלורנטינים שנדרו ועברו לצרפת, מלים טוסקאניות, שעכשיו נתלאמו: banqueroute, banque, agio, bilan.² אבל סוף-סוף המון-מלים כזה מוכיח, שההשפעה היוונית היתה חזקה בחיים החיצוניים של ארץ-ישראל בכלל ובעולם-המסחר בפרט.

ואולם גם היהודים עסקו במסחר מימי שמעון בן מתתיהו ואילך, ובפרט לאחר שנכבשו כל ערי-החוף לפני אלכסנדר ינאי. שבערים הללו, שקודם לכן היו יווניות גמורות, נתישבו בתקופה שבין אלכסנדר ינאי ובין הורדוס ובניו רבבות אלפי יהודים, — דבר זה יש לראות מתוך העובדה, שבימי המרידה הגדולה, שקדמה לחורבן, נהרגו בקיסריה יותר מן 20,000 יהודים, בבית-שאן — 13,000, באשקלון — 2,500, בעכו — 2,000 וביפו — 8,400; ונהרגו יהודים הרבה גם בסוסיתא וגדר³. באותו זמן וקודם לו נזכרו בספרות של התקופה יהודים גם בעזה, אנתידון וגרש.

¹ עיין על זה בקצור: S. Krauss, Talmudische Archäologie, II. 355—356 ובאריכות: E. Schürer, Geschichte d. Jüd. Volkes, II. 4, 67—82 ואולם שירר, ובמקצת גם קרויס, מנו בתור יווניות כמה וכמה מלות, שאפשר הן שמיות ומן הכנענים כאו גם להיוונים וגם לישראל, למשל: אויר, מפה (שם פוני ובכך — שמי לגמרו) קופה ועוד. Quintilianus Inst. Orat., I, 4, 57),

² Schwalm, La Vie Privée du peuple Juif, pp. 325—326.

³ מלחמות היהודים, ב', י"ח, א'—ה' וי'.

ובכן היו אז יהודים בערי־המסחר המרכזית של יהודה וגליל, אף־על־פי שישבו בתוך היוונים; ובערים הללו ודאי עסקו גם היהודים במסחר לאחר שלמדו אל דרכי היוונים, — ומכאן הקנאה והשנאה הכלכליות, שגרמו לפרעות והריגות, נוסף על השנאה הדתית והגזעית; וכמו־כן ישבו יהודים בקרב הצורים והצידונים — עם המסחר בימי־קדם. כי, לפי עדותו של היקאטיאוס¹ נתישבו יהודים הרבה בפניקיה מיד לאחר מיתתו של אלכסנדר מוקדון. בארוד ישבו יהודים בימי שמעון חשמונאי²; והיהודים שבצור וצידון נזכרו בימי המרידה: יהודי־צור נהרגו ברובם והרבה מהם הושמו בנחשתים וליהודי־צידון לא נעשתה רעה³.

היהודים למדו, איפוא, את דרכי־המסחר משני העמים־הסוחרים היותר מצוינים שבימי־קדם. סחר־פנים היה ביהודה מאז, כמובן. כל יום ששי היו הכפריים מוכרים תבואותיהם ופירותיהם להעירוניים. יום־שוק זה שנקרא גם יום־הכניסה, היה מתכנס אחר־כך ביום ב' וביום ה'⁴. עיקרו היה לשם מסחר, ואך לאחר זמן היו משתמשים בו אף לצרכים אחרים (חתונות, ישיבת בתי־הדינים וקריאת־התורה). שווקים היו בכל עיר ועירה, ואפילו בכפרים הגדולים, והיו רואים בהם מוסד יהודי קדום; מוסד נכרי וקבוע רק בכרכים הגדולים, שרובם, או רובם הניכר, הם נכרים (עמאוס, אשקלון, עזה, עכו, אנטיפטריס, צור, בית־שאן וקיסריה) היו הירידיים. כנראה, מוצא־המלה הוא מן הפועל „ירוד“, מפני שרוב ה„ירידיים“ היו מתחלה בערי־החוף, שהן במורד קרוב אל הים (השוה: „ירדי־הים באניות“, ובארמית „נחות־ימא“, להלן). ומזה נתפשטה מלה זו אף על שווקים שלא על חוף הים, כמו „ירידה של בוטנה“⁵. ומדרש מאוחר פונה אל עשיו ואומר לו ביחס אל יעקב: „את[ה]

(1) נגד אפיון, א', כ"ב.

(2) חשמונאים א', ט"ז, כ"ג.

(3) מלחמות ב', י"ח, ה'.

(4) השוה תוספתא בבא מציעא ג', כ', אל משנה, מגילה, א', א' — ב', וג', ג'.

(5) עיין: S. Klein, M G W J, 1910, SS. 23—25.

יש לך ירידים (מלת „שווקים“ שבאה כאן, הוא ביאור לירידים, ואחר-כך הוכנסה בטעות לתוך הפנים) והוא (יעקב) יש לו שווקים¹. בשווקים היו נמצאים למכירה צרכי אוכל-נפש, בגדים ושאר פרי תעשית-הבית של הכפרים, בעוד שבירידים, שהיו קשורים בחגים הנכריים („איד“, בסורית עֶאדָא חג, ובערבית – עֵיד; והפירוש „איד“ – אסון, אינו אלא מאוחר ואגדי, ואפשר לשם כך נתחלף בבבלי מע' לא', בעוד שבירושלמי נשאר „עיד“ בע'). היו השיירות מביאות סחורות-חוק, מיני בשמים וכל מיני חפצים של מותרות וגם – עבדים ושפחות.

ומסחר עצום ודאי היה מתפתח בירושלים בשלש-רגלים, כשהעולים לרגל היו מגיעים לרבבות ואפשר גם – למאות אלפים. אמנם, המספר שבתלמוד² – „כפלים כיוצאי מצרים“, ובכך 1,200,000 של פסחים, שעל כל אחד מהם נמנים עד עשרה אנשים (ובכך 12,000,000!) ואפילו זה של יוסף מתתיהו³ – 2,700,000 או, כמו שהוא אומר במקום אחר⁴, 3,000,000 – מספרים עצומים אלה מופרזים הם. כבר הוכיח ד. חוולסון, שאפילו אם היו ממלאים את כל ירושלים (ששטחה היה, לפי יוסף בן מתתיהו, ל"ג ריס, קרוב לשני קילומטרים ומחצה) בני-אדם מן הקצה אל הקצה, לא היה משתרע עליה מספר עצום כזה של אוכלוסים⁵. אבל העולים לרגל ודאי היו מרובים מאד ובוודאי היו מגיעים עד 100,000 איש. ופרנסתם של המונים עצומים כאלה ואף קרבנותיהם ודאי דרשו מכירות וקניות הרבה. העליה-לרגלים גרמה, איפוא להתפתחותו של המסחר הפנימי, אבל רבבות היהודים, שהיו באים לירושלים מארצות אחרות, לא רק היו מביאים עמהם הרבה ממון ומוציאים אותו בעיר-הקודש, אלא

(1) בר', פס"ז.

(2) תוספתא, פסחים, ד', ג', ובבלי, פסחים ס"ד, ב'.

(3) מלחמות, ו', ט', ג'.

(4) שם ב', י"ד, ג'.

(5) D. Chwolson, Das letzte Passamahl Christi etc., עיין: (5)

אף היו מקשרים יחוסים של משא־ומתן מסחרי עם תושבי־ירושלים בפרט ועם בני יהודה והגליל בכלל. וכך היתה העליה־לרגלים לא רק גורם לאומי, מדיני ורוחני חשוב, אלא אף גורם כלכלי גדול.¹ ודבר זה קרוב לוודאי מאחר שכבר הראה הרצפלד², שעוד בימי בית שני היה המסחר רווח בין היהודים, שישבו בהמונים לא רק בבבל ובמצרים, אלא גם בכנען ובסוריה ובקפריסין, בקירינה, בכוש ובערב, באסיה הקטנה על פני כולה, ואף ביוון, באיטליה כילה, וביחוד ברומי, בספרד (אספמיה), ועוד. כל היהודים הללו עסקו בארצות אלו לא במלאכה ובחרושת־מעשה, שלא הצטיינו בהן מן התושבים העיקריים, אלא בעבודת־האדמה, במקום שהאדמה היתה מכשרת לכך ביותר (למשל בבבל), וביחוד במסחר. אי־אפשר הדבר שלא תהא פעולת־גומלים מסחרית בין יהודי ארץ־ישראל — המטרופולין — ובין יהודי־הגולה — ה„בנות“ וה„מושבות“ של יהודה וירושלים. תפוצות־ישראל — הגולה הגדולה והרחבה, שהיתה קשורה ביהודה, המטרופולין שלה, והיתה שולחת לירושלים סכומים עצומים — היו מתעשרות על־ידי המסחר. העובדה, שהמלך מתרדת מפונטוס יכול היה לגזל באי קוס, לערך בשנת 70 קודם ספח"נ, 800 כבר שצברו שם יהודי יוניה וכריה בשביל בית־המקדש³ ופלאקוס הרומי — 100 ליטרה של זהב, שצברו יהודי אפמיאה ולודקיה לתכלית זו עצמה⁴ — עובדה זו בלבד מעידה על עשירותם המופלגת של יהודי־הגולה, שיכלה לבוא רק מן המסחר בלבד או, לכל הפחות, מן המסחר ביחוד. והיא מעידה גם על דבקותם במטרופולין. נקל, איפוא, לשער, שאף על־ידם היה המסחר בארץ־ישראל מתרחב ומתפשט.

(1) עיין בפרטות: L. Herzfeld, *Handelsgeschichte der Juden des Altertums*, S. 73.

(2) שם, ע' 194—270 וגם Note 34, ע' 244—336, בפרטות.

(3) קדמוניות, י"ד, ז', ב', ערותו של אסטרכון.

(4) Cicero, *Pro Flacco*, XXVIII.

7

סחר-הבינים בארץ-ישראל צריך היה להיות לא קטן. כי המדינות השונות שלה היו עשירות ביבול ממין אחד ועניות במינים אחרים. השרון ביהודה היה מוכר את יינותיו ואת בהמותיו וקונה לחם; יריחו ושפלת-גיבוסר היו מוכרות את פירותיהן המצוינים ואף הן קונות לחם; השפלה ביהודה היה לה עודף של יין ושמן, והגליל — של תבואות וירקות. ועל-ידי כך היה מתפתח המסחר בין המדינות של ארץ-ישראל מבפנים. אבל היה לה לארץ-ישראל גם סחר-חוץ. כבר ראינו למעלה, בתחלת דברינו, שיהודי ארץ-ישראל היו יוצרים יותר מכפי תביעת ההספקה הפנימית והיו מוציאים את עודף-היצירה לחוץ. ההוצאה של ארץ-ישראל לא היתה מועטת. יין-יהודה היה נמכר במצרים ובסוריה ועוד בארצות סמוכות ורחוקות. גם השמן והחטה של הגליל היו משובחים והיו נמכרים בשוק העולמי. ואף פירות שונים והמוכן מהם היו נמכרים בחוץ-לארץ ועד רומי הגיעו. פרי האומנות והחרושת היה נמכר, אמנם, אך בארץ בלבד; אבל אפשר, שהיה מגיע לארצות-חוץ על ידי העולים-לרגל.

ואולם אף ההובאה לארץ-ישראל מן החוץ לא היתה פחותה מן ההוצאה שלה. הרצפלד¹ חשב ומנה עד 240 חפצים של משא-ומתן מסחרי, שהיו להם מהלכים בארץ-ישראל, וביניהם עד 130 חפצי מקח וממכר (ובכן — יותר ממהצהה!) שהיו באים מחוץ-לארץ. אפילו אכלים ומשקים, שארץ-ישראל עשירה בהם, היו מביאים גם מן החוץ. בארץ-ישראל היו מהלכים לכותח ה**בבלי**, לשכר המדי, לחומץ האדומי ולזיתוס (מין שכר)

(¹) בספרו הנז', ע' 129—130.

המצריי¹. אף הפול המצרי, החרדל המצרי והדלעת המצרית היו מצויים בארץ-ישראל, ואף מיני דגים מדיבשים ומיני עדשים היו מביאים לשם ממצרים. מקיליקיה היו מביאים גריסין², מיוון — דלעת³, מביתוניה — גבינה⁴, מספרד — את הדג קוליאס⁵, מבעל-בך שבסוריה — את השום⁶ ומפרס — את האפרסקי⁷. ואפילו היין, שהיה כל-כך מצוי בארץ ישראל וכל-כך מובחר במינו, לא דחה מפניו את יינות חוץ-לארץ לגמרם. כך נזכר במשנה יין איטלקי ויין קיליקי (מקיליקיה), ואפשר — גם יין-קפריסין (שלדעת אחרים, זהו יין מפריה-אביונה, אבל יותר קרוב, שזהו יינו של האי קיפרוס). יין כושי נקרא כך בוודאי יותר על שם מראהו השחור מעל שם מוצאו מארץ כוש. בזמן מאוחר נזכר גם היין העמוני⁸.

מערב היו מביאים לארץ-ישראל גמלים וחמורים ועורות, ואף חמור לובי לא היה יקר-המציאות ביהודה. פילים, שן, קופים, טווסים, ועוד, היו מביאים מארצות רחוקות. ארגמן וזכוכית הכניסו מצור, ותכשיטים — מאלכסנדריה של מצרים. וממצרים היו מביאים אף גומא וקלף מעובדים. מקלף היו נעשים מגלות ושטרות וספרים, ומגומא — גם סלים קטנים ונאים⁹ וגם סלים גדולים ופשוטים¹⁰. על הבגדים, שהיו מובאים ממצרים ומהודו, מקיליקיה ומדאלמציה, כבר דברנו למעלה. וממילט היונית היו

(1) נזכרו כולם יחד בפסחים פ"ג, מ"א.

(2) "גרים קיליקי" מעשרות ה', י"ח; כלים י"ז, י"ב; נגעים ו', א'.

(3) "דלעת יונית" כלאים א', ה', וב', י"א; ערלה ג', ד'; אהלות ח', א'.

(4) "גבינה ביתוניקית" או "גבינת ביתוניקי" צריך לקרוא במקום "גבינת

בית-אונייקי", עבודה זרה פ"ב, מ"ד.

(5) "קוליאס האספנין" שבת פרק כ"ב, מ"ב; מכשירין ו', ג'.

(6) "שום בעל-ככוי" מעשרות, ה', ח', — והפירוש שום, "שהעינים כוכות

בשעה שהוא נאכל לרוב הריופותו" אינו אלא דרשה.

(7) כלאים א', ד'; מעשרות א', ב'; περσικα ביונית.

(8) סנהדרין ק"ה, א'.

(9) "כפיפה מצרית" סוטה, פרק ב' משנה א'.

(10) "כפישה מצרית", טבול יום ד', ב'; אהלות, ה', ו'.

מביאים אריגים של צמר דקים כמשי¹ שכבר הם משובחים בפייהם של אריסטופאנט² ופליניוס³.

התבואות, הפירות והסחורות השונות היו עוברים בפנים-הארץ ממקום למקום על-ידי „חמרת“ ו„גמלת“ (מלים עבריות מקוריות וקדומות), כלומר, על-ידי שורה של חמורים וגמלים, שהיו מובילים תבואות וסחורות הרבה ביחד, כדי להבטיחן מן השודדים האורבים על הדרכים⁴. והתבואות והסחורות מן החוץ היו באות לארץ-ישראל, קודם כל, על-ידי ה„שירות“ (בסורית „שיירתא“, בערבית „סיארת“). ודרכי-השיירות, דרכי-המסחר העתיקות, שהיו מוליכות לארץ-ישראל או עוברות דרך בה, מרובות הן וחשובות מאד. דרך אחת היתה מוליכה מערב הדרומית-מערבית, בהקבלה לים-סוף וללשון-הים של אילת (מכאן – הערך הגדול של עציון-גבר למלכי-יהודה, משלמה עד יהושפט) ומביאה את תוצאותיה של „ערב המאשרת“ ושל כוש לסלע-ערב (פטרה), שבעים קילומטר דרומית לים-המלח; ולסלע-ערב היתה מוליכה את השיירה גם דרך אחרת – מלשון-הים הפרסית באלכסון דרך ערב – והשיירה היתה מביאה את תוצאותיהן של בבל והודו. שתי דרכים אלו נגעו בארץ-ישראל אך מעט. ואולם מסלע-ערב היתה מוליכה דרך אחת למצרים, שניה – לעזה, ושלישית – לדמשק דרך החופים המזרחיים של ים-המלח ושל הירדן. דרך-עזה היתה מוליכה לצד-צפון על-ידי שפלת-יהודה לירושלים, או-ללוד ושומרון⁵, ובעמק-יזרעאל היתה נבלעת בדרך אחרת, שהיתה מוליכה לעכו; ומעכו היתה מוליכה דרך רומית עד אנטיוכיה, בירת-סוריה. ואולם מבלל הוליכה הדרך על-יד נהר פרת האמצעי אל המדבר הערבי-הסורי עד

(1) „כלי מילת“, שבת ל', ב'; כתובות ק"א, ב'.

(2) הקומדיה „הצפרדעים“, V, 544.

(3) Hist. nat., VIII, 73.

(4) סנהדרין פ"י, מ"ה.

(5) זוהי כפי הנראה „דרך הים“ של ישעיהו ח', כ"ג, שאף בימי-

הבינים נקראה: Via maris.

תדמור. ולאחר שהיתה עוברת שטח לא-גדול מן החוף המזרחי של הירדן העליון, היתה עוברת את הירדן מדרום לים-כנרת (ים-גיניסר) או מצפון על-יד „גשר בנות-יעקב“, שהוא מימי-הרומיים (על-יד המושבה משמר-הירדן) בגליל העליון. והיתה חוצה את בית-שאן ואת עמק-יזרעאל ומגיעת עד הכרמל, אשר „ביס-יבוא“. ומאבל בית-מעכה (Abila), ממערב לעיר זו היתה מסתעפת עוד דרך אחת – דרך מיוחדת לדמשק¹. גם מירושלים היו הרבה דרכים מוליכות לדמשק, חוץ מן הדרכים הפנימיות, שהיו מוליכות לשכם ושומרון, ליפו וחברון². ודרך-מצרים“ היתה עוברת, מימי הרומיים ואילך, לאורך חופי הים-התיכון מפלוסיון דרך רינוקולורה ורפיח עד עזה, ומשם היתה עוברת דרך אשקלון, יבנה, יפו וקיסריה ומגיעת עד צור³. דרכים אלו של יבשה היו מביאות לארץ-ישראל בכלל ולירושלים בפרט את כל תבואות אסיה ואפריקה, מהודו ועד כוש“ ממש.

וחוץ מעל-ידי שיירות בדרכי-היבשה היו סחורות חוץ-לארץ באות לארץ-ישראל דרך הים: ה„מפרש“ (ביס) בא בתלמוד ביחד עם ה„יוצא בשיירא“⁴. „מדינות-הים“ הוא בטוי עברי קדום. חוץ מן הספינות היו גם אלפות (כך בסורית, ובאשורית אלפ – ספינה), בדרך כלל – ספינות יותר קטנות, ארבות – מין סירה גדולה להובלת תבואות (ועד היום נקרא מין סירה גדולה של קרשים בשם арба ברוסית, ובוודאי בא שם זה לרוסית מטורקית-טאטארית, ולטאטארית – דרך הלשון הערבית מן הסורית), דוגית (ובבבל נקראה ביצית), שכנראה, שמשה מתחלה לדיוג בלבד („סירת-דוגה“

¹ Einyon el kol zeh: Herzfeld, Handelsgeschichte SS. 22–23, 141–142; Krauss, Talm. Archäol., II, 327; Buhl, Die Sozialen Verhältnisse d. Israeliten, SS. 7–8

² Herzfeld, SS. 46–47; Krauss, SS. 142.

³ מלחמות, ד', י"א, ה'.

⁴ גיטין ס"ה, ב'.

במקרא), ולסוף, עריבה — מין סירה קטנה ושטוחה, שהיו מובילים בה תבואה על פני הירדן, מעין périssoire בצרפתית או душерыбка ברוסית. הספנים היו לא מועטים בין היהודים בימי בית שני ונחשבו ל"צדיקים" ו"חסידים", לעומת החמרים והגמלים, שנחשבו כולם או רובם לרשעים². המלות העבריות (זולת הארמיות והיווניות) המרובות, שמשמשות להוראת חלקי-הספינה וצרכי השיוט³, מוכיחות למדי שהיהודים הרבו לעסוק בסחר-הים. ואמנם, הם היו עוברים בספינות את הים-התיכון, את ים-המלח, את הנילוס, את הפרת, את הכנרת, ואפילו את הירדן הקשה לשיוט מפני עקוליו המרובים וזרמתו המהירה. יוסף בן מתתיהו מזכיר 230 ספינות בעלות ארבעה משוטות במגדל (נוניא, טריכיאה) עלייד ים-כנרת⁴; ובוודאי שמשו לא רק לדיוג, אלא גם לשיוט תבואות וסחורות. ובמצרים היו היהודים משגיחים על סחר הנילוס וים-הסוף וחוכרים את המכס של היאור והים⁵; והערב ארכוס (או האלאבארכוס), שנחשב לראש הקהלה היהודית האלכסנדרונית המפוארת, היה בעיקרו גובה מכס-הנהרות. שהיהודים עסקו בספינות אף לאחר החורבן — דבר זה נראה מספור מעניין זה של הפילוסוף הניאו-אפלטוני, המליץ והמשורר היווני סינזיוס (לערך 375 — 412 לספה"נ), שבשנת 401 התנצר ובשנת 410 נעשה ההגמון הנוצרי של עכו (Synesius, Epistolae, IV, 9—20), הוא נסע מפוסידיון לקיריני בספינה, שבעלה היה היהודי אמאראנטיס. לספינה, זו היו 12 ספנים, רובם יהודים, „נוכלים, שבקשו את נפש היוונים לספותה". בספינה היו 50 נוסעים, בהם נשים וילדים. ביום הששי, ערב שבת, קמה רוח-סערה. וכשבא לילה-השבת עזב השייט היהודי את המשוט, כדי שלא יחלל את השבת. הנוסעים התחננו לו, שלא

(¹) „עריבת-הירדן", ירושלמי שבת פ"ה, ה"ז.

(²) השוה תוספתא שבועות ו', כ"ו קידושין, ד', י"ח, וגידה, י"ד ראש ע"א, לעומת קידושין פ"ד, מ"ד.

(³) נאספו כולן בספרו הנז' של Krauss, II, 833—349.

(⁴) מלחמות ב', כ"א, ה'.

(⁵) נגד אפיון, ב', ה'.

יעשה כך; אך הוא לא שם לב לתחנות וקרא בכתב־הקודש בקול רם „כמכבי אמתי ושומר־תורה“. והוא שב אל המשוט רק בחצי־הלילה, כשנתגברה הסערה והיתה סכנת־נפשות בדבר. הוא נהג, איפוא על־פי התלמוד¹ שאך „פקוח־נפש דוחה שבת“². סחר־הים של היהודים בארץ־ישראל היה יוצא מערי־החוף יפו, קיסריה, אשקלון, עכו ואנתידון, ומחוז־חפצם של „יורדי־הים“ או „מפרשי־הים“³ בין הסוחרים היהודים היה רומי (תחנות־בינים היו לאלו ברינדיסיון ודיקיארקיה־פּוּטִיאוּלִי) וקיליקיה (ביחוד אי־טארסוס), ואף לגליה ואספמיה (היספניה־ספרד) היו מגיעים בספינות⁴.

וכל־כך היה המסחר חשוב לאומה עוד בפני הבית, עד שבתפלתו של הכהן הגדול ביום־הכפורים אנו מוצאים: „יהי רצון מלפניך, ה' אלהינו ואלהי אבותינו, שתהא השנה הזאת שנת זול, שנת שובע, שנת משא־ומתן“⁵. ולא עוד, אלא שבסופה של תפלה זו היה אומר: „ואל תפנה לתפלת יוצאי־דרכים“⁶. או בנוסח אחר: „ואל תכנס (נ"א יכנסו) לפניך תפלת (נ"א תפלות) עוברי־דרכים“⁷. כלומר: יהי רצון, שיהא גשם על הארץ, אף־על־פי שרוב הסוחרים, „יוצאי הדרכים“ לשם מסחר (יותר מוטעם מ„עוברי־דרכים“ שבבבלי), חוששים לו, שמא יעכב את נסיעותיהם המסחריות. שהרי קשה לחשוב, שהכהן־הגדול דאג לעוברי־דרכים סתם, שרוצים באויר יפה, ועל־כן הם חוששים מפני הגשם. בוודאי היו מביאים את רוב סחורות־חוץ יוונים וכנענים מיוונים; אבל גם היהודים, יהודי ארץ־

(1) יומא, פ"ה, א', וב'.

(2) עיין: N. Slousch, Les Hébreu-Phéniciens et les Juives-

Berbères, II. ch V.

(3) ירושלמי שבת ראש פ"ב ובבלי שבת כ', ב'. בארמית: „נחותי ימא“;

והשוה למעלה: „המפרש והיוצא בשוירא“.

(4) Krauss, II, 344;

(5) ירושלמי, יומא, פ"ה, ה"ג.

(6) ירושלמי, יומא, שם שם.

(7) יומא נ"ג, ב'; תענית כ"ד סוף ע"ב.

ישראל, ועוד יותר—יהודי-הגולה, כבר היו עוסקים אז בסחורות של
 „מדינות-הים“. כי, בהפך מדעתו של קרויס¹, כבר היו מימי
 אלכסנדר ינאי ואילך גם בישראל לא רק „תגרים“ („תגרי-ירושלים“,
 „תגרי-לוד“), אלא גם סוחרים גדולים וראויים לשם זה.

Krauss II, 352, 355; (1)

ז.

את התבואות, הפירות והסחורות היו אוצרים באוצרות ומוכרים בשווקים; ורגיל הוא הבטוי: „מעטרים את השווקים בפירות“¹. כלומר, מסדרים כעין תערוכה של פירות בחנויות של השווקים או על גבי תריסים בתוכם. את כל אלה היו מוכרים אף בירידים, אבל גם בחנויות, — מלה עברית טהורה שכבר הזכרנוה. בתנ"ך ובתלמוד נזכרו: חנות של נחתומים, חנות של צִבְעִין, חנות של פשתן („חנותא דכיתנא“), חנותו של בַּשֵּׁם, שוק (חוק)־האופים, שוק־האורגים, שוק־הנפחים, שוק־הזגים, שוק־הנגרים, שוק של צמרים, ועוד². וכבר הבאנו שיוסף בן מתתיהו מונה בעיר החדשה, בצפונה של ירושלים, לא רק שווקים מיוחדים לצמרים, נפחים ונגרים, אלא גם חניות של סוחרים בד ובגדים³. ובעיר עמאוס, בשפלת־יהודה, היה שוק („אטליס“) של בהמות, שהרי שם „לקחו רבן גמליאל ור' יהושע בהמה למשתה בנו של רבן גמליאל“⁴. הממונה על השוק היה „בעל־השוק“ (בכתבות הכנעניות „רב־שוק“) בעברית וביוונית — „אגרונימוס“⁵. „בעל־שוק“ או „אגוראנומוס“ כזה כבר נזכר בהיסטוריה שלפני מרד החשמונאים⁶; וזמן מועט לאחר מיתתו של הורדוס אנו מוצאים את אגריפס נכדו (מי שעתיד להיות המלך אגריפס הראשון) אגוראנומוס בשוקי־טבריה⁷. היו

(1) ביצה פ"ה, מ"א; מועד קטן י"ג, ב'.

(2) Krauss II. 366.

(3) מלחמות ה', ח', א'.

(4) כריתות פ"ג, מ"ז; חולין צ"א, ב'.

(5) ירושלמי דמאי, פ"ב ה"א — ἀγορανόμος.

(6) חשמונאים ב', ג', ד'.

(7) קדמוניות, י"ח, ו', ב'.

גם שמאים של הסחורה וגם „משער בשוק”¹ שבוודאי היה קובע את השער של הסחורות בשוק. במקולין (macellum) היו קונים בשר, ובעטליו (אטליו, קטליו – κατάλυσις) – שוק־עראי של השיירות – היו קונים מלבד בשר, גם בהמות ויין, ועוד. לחם („פת”) היו קונים מן ה„נחתומר” ואף מן ה„פלטור” (מלה יוונית, שכבר הזכרנוה); וב„פלטור” היו מוכרים גם ירקות. בשוק היו „קבע” ו„תריסים” (מה שהגרמנים קוראים Stand והרוסים Сток). שורה של חנויות היתה גם בסטיו (στοά היוונית) – אולם של עמודים, שהיה שייך לעיר ומסתיים בכפה, ששם היו בתי־המסחר ו„בתי־המחיה”². וזהו מה שקוראים בגרמנית Markthallen, בצרפתית dépôt וברוסית Крытые Рынки. „כפה” כזו היתה למשל באנטיפטריס³, ובירושלים היתה – אמנם לפי עדות מאוחרת⁴, אף „כפת־החשבונות” ששם היו הסוחרים מחשבים את חשבונותיהם וקוצבים שער לסחורותיהם, ובכן, – מעין בורסה של עכשיו. לצרכי־המסחר שמשה גם הבסיליקי⁵. לפחות יודעים אנו, שבאשקלון היו הבסילקאות משמשות לממכר־חטה⁶. באלכסנדריה של מצרים היתה ה„בסיליקי הגדולה” (שבטעות נחשבה קודם לכן לבית־כנסת) כעין סטיו ובורסה לבעלי־מלאכה שונים מישראל, שבוודאי לא רק היו עובדים שם במלאכות שונות, אלא גם מוכרים שם את פרי־מלאכתם, כמו שהדבר נוהג בארץ־הקדם עד היום⁷. ולעיירות, ואף לכפרים, היו הרוכלים מביאים מן הערים הגדולות מיני סחורות בסלים על כתפם, כמו בימינו, ו„רוכלים המחזרים בעיירות” הוא תואר מתמיד בתלמוד⁸. אבל מפליא הוא, שכבר אנו מוצאים במשנה

(1) ב"ר, פצ"ט.

(2) „שווקים ובית־המחיה”, ספרי, במדבר, קנ"ט.

(3) תוספתא דמאי, א' י"א.

(4) ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יוחאי, איכה רבתי, עה"כ: ספקו עליך; פסיקתא רבתי, פמ"א הוצאת מאיר איש שלום קע"ג, א'.

(5) „שלוש בסילקאות הן: של מלכים, של מרחצאות ושל אוצרות”.

עבודה זרה ט"ז, ב'.

(6) תוספתא אהלות, י"ח, י"ח. (7) סוכה נ"א, ב'; ירושלמי, שם, ראש פ"ה,

(8) מעשרות פ"ב, מ"ג.

„מוכרי-כסות“, שנושאים עמהם את הבגדים למכירה ו„מפשילין“ אותם „במקל לאחוריהם“¹.

בעד הסחורות היו משלמים מכס של הוצאה והובאה — מכס של פנים ומכס של גבול. הרומיים היו קוראים למכס vectigalia, כדי להבדילו מן המס — tributum, והיו מוסרים את גבית המכס ל„גבאים“ (גובים), „בלשים“ (בודקים ומחפשים אחר מברייחי-המכס) ו„מוכסים“, שהיו חוכרים את המכס מן הממשלה או חוכרים אותה מן החוכרים. המכס היה מרובה וקשה עוד בימי הפרסיים: אז היו נוטלים מן היהודים „מנדה“ — „מנדת“ באשורית — „מדת-המלך“, „בלו“ — בלת — באשורית — כנראה, מס צרכי אוכל-נפש, ו„הלך“ — כנראה, מס-הדרכים („אלכ“ — הלוך באשורית)². בימי הסיליקיים היו היהודים משלמים מס-הגולגולת, מס-המלח, מס-הכלילים („עטרות חתן וכלה“) מס-הקרקע, מס-הבהמות ומס של פירות-האילן³. מה היו המסים והמכס של החשמונאים — אין אנו יודעים בבירור; אבל קרוב לוודאי, שהם השאירו לעצמם כל מיני מכס, שהיו באים תחלה לידם של הסיליקיים, אבל הפחיתו את המסים הישרים על הנמכר בשוק. אילמלא כן, לא היה העם מסור להם כל-כך ונלחם את מלחמותיהם בעקשנות ובגבורה במשך ארבעים שנה, מימי כבוש-פומפיוס עד ימי הורדוס, ושומר להם אמון עד ימי אגריפס הראשון ועד בכלל. לא כן הורדוס. מיד אחר מיתתו אנו רואים את העם דורש לבטל את ה„מס השנתי“ ואת ה„מסים“ שהיו נוטלים בלי חמלה מכל הנקנה והנמכר בשוק⁴. ואולם על הפוליטיקה הכלכלית של החשמונאים ושל הורדוס עוד נדבר להלן. המכס, והמסים שהיו נוטלים נציבי-רומי, היו מרובים וקשים: מס-המים, מס-הערים,

(1) כלאים פ"ט, מ"ה; שבת, כ"ט, ב'. בפחים, כ"ו, ב'.

(2) עיין: יוסף קלוזנר, היסטוריה ישראלית, I, 138; ואולם לדעתו של פראנטס בוהל (בספרו: Die Sozialen Verhältnisse, SS. 119 Anm. 2), „הלך“ הוא מכס על סחורות ההובאה וההוצאה, ו„מנדה“ ו„בלו“ הם מסים של כסף ושל דברים בעין (Naturalia).

(3) חשמונאים א', י', כ"ח — ל"ג, וי"א, ל"ד — ל"ו.

(4) קדמוניות, י"ז, ח', ד'.

מכס צרכי אוכל-נפש (בשר, מלח, ועוד), מכסי הדרכים. ביחוד היו קשים מכסי-הגבול: כל עיר ועיר היתה גבול לעצמה. פליניוס מעיד, ש"כמעט בכל תהנות של יבשה או של ים היו גובים איזה מכס"¹, באופן שהסחורות היו נמכרות בשוק הרומי פי מאה מכפי שוין במקום-מוצאן או במקום-עבודן. בתי-מכס אימפריאליים (כלומר, קבועים על-ידי השלטון הכללי של מלכות רומי) היו בתשע או בעשר מדינות, וביניהן — במדינת-אסיה, שלתוכה נכנסה גם ארץ-ישראל. במדינת-אסיה היה המכס הרשמי אך $2\frac{1}{2}$ אחוזים משויה של הסחורה. ואולם המוכסים הישרים והמעוקפים (החוכרים מן המוכסים) היו מוצצים את לשדו של העם ומתמלאים מהורבנו ועל-כן היו שנואים על העם ועל מנהיגיו במדה שאין למעלה ממנה. כל שנאתם ל"אדום-רומי" אפשר שהיא נובעת משנאתם למוכסים אלה, שהיו בעיני העם וחכמיו ההגשמה של השלטון ה"קיסרי" החמסני. בתלמוד ובמדרש בא "מוכס" ביחד עם "ליסטס"², "מוכסין" ביחד עם "גזלנים" ו"חמסנים"³, ו"גבאים" באו ביחד עם "גנבים"⁴. "הרגים וחרמים ומוכסין" באים זה בצד זה⁵, מוכסים פסולים לעדות⁶, ואין נוטלים צדקה מתיבת-המוכסים, אף אין פורטים מעות מתוכה משום גזל⁷. ואף באיוונגליון נזכרו תמיד ה"מוכסים והפושעים" ביחד⁸. ועד היום אומרים ברוסית *мытарства* (הרפתקאות, ענויים)

(1) Hist. nat., XII, 65.

(2) ספרא ויקרא, כ, ט' ה'; שנועות ל"ט, א'.

(3) תוספתא, סנהדרין ה', ה'.

(4) חגיגה, פ"ג, מ"י; תוספתא, טהרות ה', ה'.

(5) נדרים, פ"ג, מ"ד; ירושלמי, נדרים, פ"ג, ה"ה; בבא קמא, ק"ג, א'.

(6) סנהדרין, כ"ה, ב'.

(7) בבא קמא, פ"ו, מ"א. רשימה של כמעט כל המאמרים על המוכסים

והגבאים במשנה, תוספתא, ברייתא ומדרש עיין: A. Büchler, Der galiläische Am-Haaretz des zweiten Jahrhunderts. Wien, 1906, SS.

8, Anm. 2; SS. 177, Anm. 3.

המאה השניה לספה"נ, שלא בצדק.

(8) מתוא ט', י' ו"א; מארקוס, כ', ט"ו וט"ז; לוקאס, ה', ל'.

מן מִיטָרַב (מוכס). ואמנם, הם היו גורמים ענויים לבעלי הסחורות שהיו עוברות דרך בתי-המכס. כדי שהללו לא „יבריחו עצמם מן המכס“¹ או „יגנבו המכס“² על-ידי הבלעת הסחורות הטעונות מכס בין הסחורות, שאין דין-מכס חל עליהן — היו להמוכסים ומשמשיהם „מקל של בלשים“, שבו היו מבדרים את הסחורות, נוברים ומחטטים בתיבות ובודקים את הסלים ואת החבילות עד מקום שידם מגעת.³ לסימן, שכבר נגבה המכס (ביחוד כשהיה צורך לבעל-הסחורה לעבור את הנהר), היו המוכסים עושים „קשר של מוכסין“⁴. את דמי המכס היו המוכסים משלשלים לתוך „תיבת המוכסין“⁵. — לשם גביית המכס או לשם בדיקה, אם נשתלם כהוגן, היתה באה לפעמים „בלשת“ שלמה⁶ שהיתה סיעה של מרגלים בכלל. ודבר זה השניא את שלטון הזרוע, „מלכות הזדון“, על העם עוד יותר.

על-ידי המסחר, כעל-ידי האחויות הגדולות, שנתהוו מעט-מעט מתוך נטילת האחויות הקטנות בחובותיהם של האכרים הזעירים, נתרבו העשירים בארץ-ישראל, וביחוד ביהודה. מספר העשירים, שהורדוס האשימם במרידה והחרים את רכושם, עלה לעשרות.⁷ „יקירי-ירושלים“⁸ ו„נשים יקרות שבירושלים“⁹ — הם לא רק חשובים ונדיבים, אלא גם עשירים. כלבא שבוע, נקדימון בן גוריון, בן-ציצית הכסף¹⁰, א לעזר חרסום ומרתא בת בייתוס

(1) פסחים. קי"ב, ב'; בבא קמא, קי"ג, א'.

(2) כלאים פ"ט, מ"ב — הוחסר בהוצאותינו על-ידי הצנזורה.

(3) כלים, פרק ט"ו, מ"ד.

(4) שבת פ"ח מ"ב; תוספתא, שם, ח', י"א.

(5) בבא קמא, פ"י, מ"א.

(6) עבודה זרה פ"ה, מ"ז; שבת קמ"ה, ב'; ביצה כ"א, א'.

(7) קדמוניות ט"ו, א', ב', ועוד.

(8) יומא פ"ו, מ"ג; סוכה ל"ז, א'.

(9) סנהדרין מ"ג, א'.

(10) כך יותר נכון לקרוא במקום „הכסת“ שבבבלי (גיטין, ג"ו, א').

ידועים בתלמוד בעשירותם המופלגת שמגעת לידי אגדיות¹. בני ירושלים הם „אנשי-שחץ”² – רודפי תענוגות, מתהדרים בדבורם ומתגדרים במותרותיהם, כהעשירים שבכל הזמנים ובכל הארצות. ביחוד רבו העשירים בתוך הכהנים: „רוב כהנים עשירים הם”³; „שחצת גדולה היתה בבני כהנים גדולים”⁴; „שחצנים היו והיו אומרים: איזו אשה הוגנת לנו” וכו’⁵. ולעומת זה מרובים בארץ-ישראל מחוסרי-הקרקע ומחוסרי-העבודה ותסרי-הכל, ה„לקוטות” ו„הפועלים הבטלים” שהחלשים שבהם נעשים „עניים מחזרים על הפתחים” וממלאים את כל חוצות הערים והכפרים בקבצנותם, והעזים שבהם נעשים חמסנים וסיקריקין וגם מורדים שממלאים את המערות ואת המדבריות ואת ההרים ונזיקיהם⁶. אלה ואלה מבקשים גאולה מַעֲנִים ומחסורם; אלא שאלה מבקשים אותה בדרך תפלה ותשובה ומתוך הכנעה לרצון האלהים – ומגיעים לידי תנועות משיחיות רוחניות ולידי חומרות בקיום המצוות ופרישות וסגופים, וחלק מהם – אף לידי הגאולה המסתורית, „לא מעולם זה” של הנצרות; והללו מבקשים את הגאולה בדרך טבעית, מדינית וחברתית וקוהאים למרידה ברומי ולמהפכה סוציאלית עם כל תוצאותיהן – הרג ושוד ביחס אל המעמד האמיד והמיוחס, שהמעמד המנוצל והדל רואה בו את אויבו המדיני, החברתי והלאומי כאחד.

(1) על עשירי ירושלים סמוך לחורבן ומיד אחריו עיין: Büchler, The Econ. Cond. pp. 44–41.

(2) שבת ס”ב, ב’.

(3) ספרי, דברים, שנ”ב. הוצאת מאיר איש שלום, קמ”ה, א.

(4) ירושלמי שקלים פ”ד, ה”ג.

(5) תנחומא אחריו מות ד’ הוצאת בובר דף ל”ב. ועיין גם כן: ירושלמי

ביכורים פ”א, ה”א, ששם הנוסח יותר נכון מזה של בבלי קידושין ע”ח, ב’.

(6) בדבר רוצחים וחמסנים מישראל מיד אחר החורבן עיין: Büchler

ע’ 55, 56, וסוף הערה 5 לע’ 56–57.

ח.

וכך אנו רואים בסוף בית שני את עם־ישראל וכבר יש בתוכו בעלי־אחוזות גדולים, שמצטרפים לפועלים ועבדים ושכירים, שמלויים כספים לאכרים העניים באפותיקי של אחוזותיהם הקטנות ויורדים לנכסיהם של אלה בחובותיהם — ואחוזותיהם הולכות וגדלות; אכרים בעלי־אחוזות זעירים ובינונים, שעובדים את אדמתם בידיהם ובידי נשיהם ובניהם והם הרוב המכריע בארץ, — ואף אכרים אמידים במספר מסוים, שאף הם עובדים את אדמתם בעצמם ובבני־משפחותיהם, אבל ביחד עם זה הם שוכרים גם פועלים. חוץ מזה, כבר יש בתוכו מעמד שלם של בעלי־מלאכה שעוסקים באומנויות מרובות ושונות, וברובם המכריע הם נהנים מיגיע־כפיהם בלבד ואך למועטם יש גם פועלים וחניכים („שוליות“). ויש גם מעמד של שכירים ופועלים, שמסייעים לעובדי־האדמה ולבעלי־המלאכה, וברובם אין מצבם רע בהשתוות אל מצבם במדינות אחרות באותו זמן, אבל יש בהם גם „פועלים בטלים“ ו„לקוטות“.

ויש בתוכו גם עבדים עבריים, שדינם ומצבם כמעט כדין השכירים ומצבם, ועבדים כנעניים שמצבם רע הרבה יותר ודינם כמעט כדין־הבהמה, אלא שאלו ואלו אינם מרובים כל־כך במספרם בין יהודי־ארץ־ישראל. ואף אכרים־למחצה יש בארץ־ישראל בצורת קבלנים (קבלים), אריסים, חוכרים ושוכרים, שמקצתם עובדים כשרים ומקצתם סוחרים־ספסרים. ועל כל אלה נוסף מעמד של סוחרים ותגרים ורוכלים וחנוונים, שהם נופלים במספרם הרבה מן האכרים הזעירים ומן האומנים, אבל מרובים הם מבעלי־האחוזות הגדולים. ביניהם יש גם שולחנים (באנקירים) עשירים, שכבר יש להם עסק לא בדינר בלבד, אלא גם בככר (לערך 9,448 פראנק), כלומר, בסכומים הגונים מאד לפי אותו זמן, שחוץ ממה שהם עוסקים

בחלפנות של המטבעות השונים והמשונים שבארץ ובחוץ-לארץ הם אף מלויים ברבית ובמשכונות להאכר הזעיר והבינוני, להחנווני והסיטון ואף לבעל-השיירה¹. הצורך ב„פרוזבול“, שתקן הלל הזקן, מוכיח למדי, שהמסחר פרץ בארץ. אדמת ארץ-ישראל נותנת תבואות ופירות לרוב, והם נמכרים בארץ ובחוץ-לארץ; ואף הרבה ממלאכת-ידם של האומנים בא אל השוק הפנימי ומעוטם — אף אל השוק החיצוני, על-ידי העולים לרגל. והארץ יושבת לחוף-ימים ויש לה נמלים לא-מעט, והיא מכנסת הרבה מן החוץ, לא פחות ממה שהיא מוציאה לחוץ, והרבה דברים של מותרות נמכרים בה, וכבר יש בה בארץ-ישראל עשירות ידועה, אם לא מופלגת; אבל הפרוליטאריאט שבה אינו מרובה ואינו מסוכן כל-כך. מארץ פרימיטיבית ביצירתה ובצרכיה הכלכליים היא הולכת ונעשית ארץ של רוחה ידועה ושל אומנות ומסחר מפותחים פחות או יותר. ואילו היתה התפתחותה הכלכלית הולכת בהדרגה והמסים והתביעות הפינאנסיות של השלטון לא היו מתרבים בפעם אחת, אפשר שהיתה ארץ-ישראל נעשית מעט-מעט אחת מן הארצות היותר ברוכות במובן הכלכלי והחברותי, ועל-ידי כך — גם מן היותר פורחות אף במובן הרוחני. בא הורדוס והעביר את הדרך על ההתפתחות המודרגת. ואולם כדי להבין דבר זה מן הראוי לתת השקפה היסטורית קצרה על תולדות הפוליטיקה הכלכלית העברית מתחילת בית שני עד ימיו של הורדוס.

בתקופת שיבת-ציון, בימי העליה הראשונה (538—576), ימי זרובבל ויהושע, ובימי העליה השניה (458—414), בימי עזרא ונחמיה, היה המצב מעציב מאד. הארץ היתה מועטת-אוכלוסים, לא היה בטחון החיים והרכוש, באו זו אחר זו שנות-בצורת וה„משתכר“ היה „משתכר אל צרור נקוב“. המסים היו מרובים והארץ היתה „מרבה תבואתה למלכים“. האכרים הזעירים הוכרחו לרגלי הבצורת,

¹ על הבאנקירים (החלפנים והשלחנים) בימי בית שני עיין בפרטות: R. P. Schwalm, La vie privée du peuple Juif etc., pp. 376 — 408.

למשכן את כרמיהם ושדותיהם, ואף את בניהם ובנותיהם ל"חורים" ול"סגנים", שהיו ביניהם גם כהנים¹. היהודים נדחקו מעל האדמה הפוריה — בעמק-יזרעאל ובגליל — על-ידי השומרונים וגויים שונים ("גליל-הגויים"). ערי-החוף הדרומיות היו מקצתן בידי הפלשתים ותערובת עמים שונים (האשדודים — "וישב ממזר באשדוד") ומקצתן — על-ידי היוונים; וערי-החוף הצפוניות היו בידי הכנענים-הסורים. האכר היהודי לא מצא מוצא לתבואותיו והיה מוקף מתחרים ומנצלים מכל צד. וסוחר יהודי כמעט לא היה בנמצא, כי אפילו לירושלים הרחוקה-ביחס היו הצורים, שהרבה מהם נתישבו בה בתור סוחרים, מביאים עוד בימי נחמיה "דג (דאג) וכל מכר".

כארי התנער נחמיה לתקן את המצב. בסכנת-נפשות לו לישב הצעיר שחרר את המשועבדים בחובותיהם, קרא "שמיטה" (מה שקוראים היוונים *σεισάχθεια*) לחובות והכריח את העשירים להשיב להמון האכרים הזעירים את אחוזותיהם, שנפלו בידי בעלי-האחוזות הגדולים בחובותיהם של האכרים העניים. ריפורמה אגרארית זו, שעדיין לא עמדנו עליה כהוגן, היא שהכשירה את גדול הישוב הצעיר בעתיד. ארץ-ישראל נעשתה על-ידה למשך של כמה מאות שנה ארץ של אכרים זעירים; לא ארץ של עשירים-תקיפים מועטים, אוכלים ואינם עושים מצד אחד, ושל המון גדול של משעובדים להמועטים, שאין להם כל זולת ידיהם, ועל-כן אין להם על מה להגן בארץ-מולדתם ושנאה כבושה בלבם למנהיגי הארץ ולמשטרה — אלא ארץ של בעלי-משק בינונים עם קצת אמידים ועשירים מופלגים. כל הדימוקראטיה הלאומית-המתקדמת, ששלטה בארץ-ישראל מימי נחמיה ועד ימי הורדוס ועשתה את האומה ל"עם-הספר" ולכרוכה אחר "הסופרים" וה"פרושים" בעממיותם הדתית ודתיותם העממית, באה במדה מרובה גם מתוך פוליטיקה כלכלית גדולה זו של נחמיה הפחה. באמת, "זכרה לו, אלוהיו, לטובה"²!

(¹) עיין: אפרים ירושלימסקי, "בעלי האחוזות ודלת-העם בימי בית שני", השלח, כרך ל"ד, ע' 179—190.

(²) עיין: יוסף קלוזנר, היסטוריה ישראלית ¹³, 135—138; ¹⁶¹;

כי מיד אחר ימי עזרא ונחמיה הוטב המצב הכלכלי של היהודים. המעמד של בעלי רכוש קטנים ועובדים מצד אחד והתורה המוסרית והדימוקראטית מצד שני עשו את היהודי רציני במשק שלו, מתרחק מן המותרות והתאוות וחרוץ מאד¹. ספר „משלי“, שהוא קובץ פתגמים עממיים ומשלי-חכמים מאותו זמן בקירוב מלא מאמרים משבחים את העבודה ומגנים את העצלות. בעיקרם היו אז היהודים עובדי-אדמה ומגדלי-צאן והצליחו בעבודתם. בתהלים² מתוארים בבטויים פיוטיים פריית-הארץ, רבוי-המקנה ושמחת האכר והרועה: „לבשוכרים הצאן ועמקים יעטפו בר, יתרועעו אף ישירו“. בוודאי כבר היו ביניהם אף קצת סוחרים. היקאטיאוס מאבדירה, שעבר באותה תקופה, קרוב לזמנו של אלכסנדר מוקדון, בקדמת-אסיה, מזכיר את היהודים ואומר, שהם מצויים בכל הארצות שעבר; מה שאי-אפשר זולת המסחר. כנראה, כבר היו אז ביניהם אפילו „יורדי-הים באניות“, כלומר, סוחרים עוברים למדינות הים³. אבל עיקר הסוחרים עדיין היו אז — הכנענים. „אשת-החיל“ החרוצה ש„קמה בעוד לילה“ ו„נותנת חוק (סדר-העבודה) לנעורותיה“, עוסקת היא בתעשית-בית, אבל מוכרת היא תעשייה זו לא ליהודי, אלא לכנעני: „סדין עשתה ותמכור וחגור נתנה לכנעני“⁴. עדיין היהודים הם העושים והעובדים והכנענים — הסוחרים והמוכרים. אבל כבר העיר ווילהויזן⁵, שאם היהודים יכלו לקיים דין שמיטה

174—180. ועיין גם-כן: י. קלוזנר, „נחמיה“ (הוצאת „לעם“, יפו, תרע"ב) ע' 32—34.

(¹) על תגבורת החריצות היהודית בעבודת-האדמה בתקופה הפרסית אפשר שהשפיעה דת-זרטוסטרה, שהיא רואה בעבודה לשם ישוב-העולם חובה דתית גמורה (סיוע לנצחוננו של אלהי האור והתרבות על אלהי החושך והתהו ובהו): „כל הזורע דגן — זורע קדושה“. עיין על זה: H. Weinheimer, *Geschichte des Volkes Israel*, Berlin 1911, II, 29—30.

(²) ס"ה, י"ד.

(³) משלי כ"ג, כ"ד ול"א, י"ד; תהלים ק"ז, כ"ג, ועוד.

(⁴) משלי ל"א, ט"ו וכ"ד.

(⁵) עיין: *Israelistische und Jüdische Geschichte*, 7. Aufl.

Berlin 1914, SS. 190 u. Anm. 1.

(הם מבקשים מאלכסנדר מוקדון, שישחררם בשנת-השמיטה ממס). הרי היה זה אפשר רק אם היו עוסקים במסחר ומביאים תבואה ממקום אחר. מתוך „אגרת-אריסטיאס”¹ יש להוציא, כנראה, שהערביים והיהודים היו עושים מקנה וקנין ביניהם עוד בתחלת בית שני, ועוד בימי מלכי-פרס היו כורים במכרות-המתכות שבערב נחושת וברזל והיו מוכרים את המתכות הללו; אלא שמלכי-פרס אסרו דבר זה מאיזו סבה. ואמנם, מאיוב, שנסיתי להוכיח את מקורו הערבי-האדומי (בכל הנוגע לשלד של ספורו ולא לפילוסופיה המוסרית הנשגבה שבו!), וממשלי, שבאו בו „דברי למואל מלך משא” (ומשא היא ארץ בצפון-ערב, בראשית כ”ח י”ד), ברור לנו שהיהודים סחרו עם הערביים והושפעו מאגדותיהם ופתגמיהם, ושבימים שבין עזרא ונחמיה והחשמונאים התחילו היהודים עובדים במכרות — דבר זה יש לראות ממה שהמחבר העברי של רוב פרקי ספראיוב חושב את הפירת-הזהב לאחד מפלאי-הטבע². על כל פנים, אמידות ידועה כבר היתה בארץ בתקופת אלכסנדר מוקדון.

ובימי שלטון התלמיים והסיליקיים ביהודה (301—170) נתרבה אושר הארץ יותר ויותר. המסחר התחיל לפרוח בכל קדמת-אסיה וצפון-אפריקה, ויהודה הקרובה לאלכסנדריה אף היא נהנתה מהתפתחותו של המשא-והמתן המסחרי. ואף-על-פי-כן, כשנצטרך יוסף בן טוביה (זמן-פעולתו לערך 230—200) לשלם את המס לתלמי השלישי איברגטס, הוכרח ללוות כסף ממכריו השומרונים העשירים³. ואולם לאחר שחכר את המסים של כל חילת-סוריה ויהודה נתמלאה פקידים גובי-מס ומוכסים ממדרגות שונות נתקלקלו, אמנם, המדות הטובות בשדרות ה„עליונות” של האומה וחדר לתוכן רוה של יוונות שטחית, אבל העשירות נתרבתה בארץ על-ידי כך. ולמרות המסים המרובים, שהיו היהודים משלמים למלכי בית-תלמי

¹ הוצאת P. Wendland 119 — 120.

² איוב, כ”ח, א’ — י”א. עיין: יוסף קלוזנר, היסטוריה ישראלית,

1⁸, 180 — 182; ועל איוב, שם, 1⁸, 190 — 195.

³ קדמוניות, י”ב, ד’, ג’.

ובית-סיליקוס ושמנינו למעלה (מס הגולגולת, מס-המלח, המס על עטרות חתן וכלה, מס-הקרקע, מס-הבהמות והמס על פירות-האילן), הלכה עשירות-הארץ וגדלה, אף אם לא בהפלגה יתרה כמו בארצות הגדולות והשליטות על עמים ומדינות. ועשירות זו וודאי שהיתה אחת מן הסבות למעשיו של אנטיוכוס אפיפאנס. הרי ראינו עוד את סיליקוס הרביעי פילופאטור אחיו (187—175) שולח את היליודורוס לירושלים להביא משם את אוצרות-המקדש מפני שנודע לו, ששם צפונים אוצרותיו של הורקנוס (טוביה) בן טוביה; וכמעט אין ספק בדבר, שעשירותם של בני-טוביה היתה אחד מן הגורמים להשוד והבזה וחלול-הקודש של אנטיוכוס אפיפאנס¹. ואילמלא צברה יהודה עושר כלכלי ידוע, לא היתה מוכשרת לנהל מלחמת-שחרור במלכי בית-סיליקוס במשך שלשים שנה. כי, מלבד שמלחמה כזו דורשת כסף לא-מעט, תמיד באה שאיפת-השחרור כשמצטבר באומה עודף של כחות חמרים ורוחניים, שמבקשים להם מוצא ושמוש, — והם פורצים החוצה בצורת מרידה מוצלחת, שמביאה לידי שחרור העם והארץ.

¹ חשמונאים ב', ג', י"א. השוה: יוסף קלוזנר, היסטוריה ישראלית, חלק ראשון, 207—213, 218—219, 280—287, אל היסטוריה ישראלית, חלק שני (הוספה מיוחדת ל"השלח", כרך ל"ו), ע' 4—5.

ט

יהודה המכבי היה טרוד כל הימים במלחמות־מגן ובמלחמות־הצלה ולא היה ספק בידו לנהל פוליטיקה כלכלית ראויה לשם זה. ואולם יהונתן אחיו כשאך רוח לו קצת על־ידי המהומות המדיניות, שקמו בסוריה, מיד הפנה את לבו אל התביעות הכלכליות, שאי־אפשר היה ליהודה זולתן.

כי היהודים היה צריכים למוצא אל הים התיכון, כדי שלא יהיו סגורים ומסוגרים ביהודה בלא אפשרות להוציא את יבולם דרך־הים אל מחוץ־לארץ; שהרי כל הנמלים היו אז בידי היוונים (שבאו על מקום הפלשתים) בדרום והכנענים בצפון, כאמור. ושאיפה אחת גדולה מלאה את לבותיהם של כל שליטי בית־חשמונאי מכאן ואילך: להתקרב אל יפו מצד אחד ואל עכו מצד שני — אל הנמל הדרומי ואל הנמל הצפוני (עכו היתה אז מה שחיפה היא היום בארץ־ישראל). והמאורעות אך עזרו על־ידם לספק את הצורך הלאומי, המדיני והכלכלי כאחד, שנתבשל במשך מאות בשנים, מימי עזרא ונחמיה ועד ימי־החשמונאים. זוהי הפוליטיקה הכלכלית של החשמונאים בכלל והפוליטיקה הימית של יהונתן ושמעון בני מתתיהו ושל יוחנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי המושלים אחריהם. עוד בשנת 147, כשקם דימיטריוס השני על אלכסנדר באלאס, משתער יונתן על חבל־הים שהיה כולו מלא נמלים, שהיו תפוסים אז בידי היוונים. הוא כבש, קודם כל, את יפו ואחר־כך — גם את אשדוד ואת אשקלון, וקבל במתנה מאת אלכסנדר באלאס גם את עקרון — את כל ערי־הפלשתים לפניו שעל־יד החוף וסמוך לחוף. ולאחר חמש שנים, בשנת 142 כשנתקשר דיודוטוס טרפון על דימיטריוס השני, כובשים יונתן ושמעון אחיו (זה האחרון — בתור אסטרטיגוס של המלך אנטיוכוס השני) גם את עזה, —

ובזה עוברות לידי היהודים כל ערי-החוף הדרומיות. וביחד עם זה הם כובשים – למראית-עין בשביל המלך הסורי ובפועל בשביל עצמם ועמם – גם את ערי-החוף הצפוניות, הפיניקיות, ומגיעים עד חצור בגליל העליון.

יפו, בתור המפתח הכלכלי של ירושלים, יפו, שמן הנמל שלה הפליגו ספינות לא רק למצרים, לאילת ועציון-גבר¹, לצור וצידון, אלא גם לתרשיש הרחוקה², – יפו זו היתה גם עיקר שאיפת-הכבוש של שמעון בן מתתיהו לאחר שנעשה מושל במקום יונתן אחיו, ואחר-כך, כשנעשה נשיא חפשי בישראל (142 קודם ספה"ג). אף מלחמתו בגזר (141) לא באה אלא מפני שזו מושלת על מעברות-ההרים ומקשרת את יפו וירושלים זו בזו. ואף גזרת ההתייהדות של תושבי יפו וגזר, שגרש שמעון מתוכן את יושביהן האיליתיים והושיב יהודים במקומם ביחד עם חיל-מצב יהודי, – אף יהוד זה של הערים היהודיות שכבשון נכרים, שנראה לנו כנקמה וכריאקציה כלפי הרדיפות על דת, שעברו זה עתה על בני-החשמונאים, דבר שאי-אפשר להצדיקו מנקודת-המבט המוסרית, היו לו לא רק טעמים דתיים בלבד. היה לו גם טעם כלכלי מובן: צריך היה להפטר ממתחרים כלכליים מסוכנים כסוחרים היוונים תושבי ערי-החוף, שהיו גובים את מכסי ההוצאה וההובאה (אֶכְסְפוּרְט וְאִימְפוּרְט) מכל הסחורות היוצאות מארץ-ישראל והנכנסות אליה. שהדבר כן הוא ושעוד בזמנו של יוחנן הורקנוס, בנו של שמעון, הוקירו ביותר את הפוליטיקה הימית של זה, – דבר זה נראה מתוך דברי-השבח המוטעמים שבאו בנידון זה בחשמונאים א'³ על שמעון ומפעל-חייו: „ועל כל כבודו לקח את יפו לנמל ועשה מוצא אל איי (נ"א אניות) הים“, και μετά πάσης τῆς θόξης αὐτοῦ ἔλαβε „נ"א אניות) τῆς θάλασσης (ναυσί) τῆς θάλασσης. דברים ברורים מאין כדוגמתם. ה"מוצא

¹ השווה: „פרופלוס“ של חנן מקרת-חדשה לערך בשנת 480 קודם ספה"ג (סבוב בספינה ארוך ומורכב מאד).

² יונה, א', ג' – כנראה, עיר Tartessos בספרד.

³ י"ז, ה.

אל איי-הים", כלומר, אל האיים היונים, ואף אל ארצות היס-התיכון בכלל ועוד, מוטעם בכל חשיבותו. ודבר זה מטעים גם סופר נכרי בן-סמך: אסט־רבון היווני אומר: „היהודים הבאים עד הים משתמשים ביפו בתור נמל”². ושאף בני-חשמונאי עצמם הכירו את כל חשיבותה של פוליטיקה ימית יהודית בשביל התפתחות הארץ רואים אנו מעובדה זו. שמעון קבר את גופו של יונתן, שנהרג על-ידי טריפון בערמה, במודיעים, עיר קברות-אבותיו, ועל גבי מערת-הקבר, שחצב לו בה כוך גם לעצמו, הקים מצבה שהיתה נראית במרחק רב, אף מן הים, ועל שבעת עמודיה (רמו לאביו ואמו וחמשת האחים) היו חקוקות צורות של כלי-זין — רמו למלחמותיהם הגדולות של בני חשמונאי — וגם צורות של ספינות — רמו לשאיפותיהם למצוא מוצא אל הים. הדבר ברור, שהצד הכל-לי-המדיני של מלחמות בית-חשמונאי הגיע לידי הכרתו של שמעון והיה חשוב בעיניו הרבה. ואמנם הוא בא לעזרתם של עובדי-האדמה, שנתדלדלו על-ידי המלחמות והמהומות בארץ, הבטיח את תבואתם ואת יבולם מפחד אויבים ושודדים ופקידים חמסנים וסייעם להוציא את פרי-אדמתם דרך חוף-יפו. והוא דאג גם להטבת ההנהגה הפנימית של יהודה: עשה משפט בארץ, שבמשך שלשים שנה היתה טרף לשני האנרכיה, וסדרים בפקידות; והרי בלי כל אלה לא תכון גם ההצלחה הכלכלית של כל ארץ. ואמנם, על-ידי פריחת עבודת-האדמה ושגשוג סחר-הים נתרבו הכסף והזהב בארץ וביתו של הנשיא היה מלא כל סגולות-מלכים³. וכך היה הדבר למרות מלחמות בלתי פוסקות ועלולות לרושש ולדלדל במשך שלשים שנה ויותר⁴.

Geographica XVI,². (1)

(2) את ערכה של יפו בתור נמל בשביל יהודה ושומרון יש לראות אף מתוספתא דמאי, א', י"א: „הלוקח מן הספינה ביפו” וכו'.

(3) חשמונאים א', ט"ו, ל"ב.

(4) עיין: יוסף קלוזנר, היסטוריה ישראלית. חלק שני (תוספה ל„השלח”, כרך ל"ו). ע' 41, 44, 48—49, 50—52, 53—54, 57—58. ועיין גם כן: L. Herzfeld, Handelsgeschichte der Juden des

ויוחנן הורקנוס בנו אחז בפוליטיקה הכלכלית של אביו. כשהחריב אנטיוכס השביעי סידטס (או אנטיוכס התשיעי קיזיקינוס)¹ את יהודה וגזל מבית־חשמונאי את יפו וגזר — המפתחות האסטרטגיים והכלכליים של ירושלים, — פנו יוחנן הורקנוס וחבר היהודים אל הסינאט הרומי בבקשה, שישפיע זה על המלך הסורי כדי ש"יחזרו להם יפו ונמליה, גזר ומעינותיה, ובכלל כל שאר הערים והנפות, שלקח מהם אנטיוכס במלחמה למרות החלטת־הסינאט"; ואמנם, הסינאט הרומי הוציא פקודה לאנטיוכס, ש"יחזיר להם (ליהודים) את כל המבצרים, הנמלים ובכלל המקומות וכל מה שלקח מהם, וכן — שתותר הוצאת תבואה וסחורה מנמליהם אבל בתנאי, שלא יעיו שום אדם, לא מלך ולא איזה עם, להוציא איזה דבר מארץ־היהודים או מנמליהם בלא מכס, זולת תלמי מלך אלכסנדריה, שהוא בעל־בריתנו וידידנו"². הפוליטיקה הכלכלית של החשמונאים נתגלתה כאן בבהירות יתרה. ארץ יהודה, מכיון שקבלה מוצא אל הים, החזיקה בו בשתי ידיים וידעה להפיק ממנו את התועלת הכלכלית היותר מרובה, וכמה היתה חשובה הפוליטיקה הימית של יהודה יש לראות מן המטבע של טיטוס, שעליו יש תמר ויהודיה יושבת על הארץ וסירה משמאלה ורשומות עליו, זולת שמו ותארו של טיטוס, המלות: *Judaea Navalis* (יהודה הימית)³.

יוחנן הורקנוס דאג, איפוא, לא רק להרחבתה המדינית של יהודה אלא גם להפרחתה הכלכלית. על ידי נמל־יפו, שגבה בו מכס, על־ידי השלל הרב שמצא במלחמותיו המרובות, ועל־ידי סדור המשא־והמתן הכלכלי בכל המדינות שכבש, פתח את החיים הכלכליים

.*Altertums*, SS. 76

¹ על שאלת שני המלכים השה: Schürer, *Gesch. d. jüd. Volkes* 1³; Wellhausen, *Israel. u. jüd. Gesch.* 7. Aufl., 259, 261—263, Anm. 7; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain*, Paris 1914, 133—134.

² השה קדמוניות י"ג, ט', ב' אל י"ד, י', כ"ב.

³ עיין: ש. רפאלי, *מטבעות היהודים*, ע' קמ"ז, ובסוף הספר — לוח כ"א, ציור קמ"ז.

של ארץ-יהודה במדה הגונה. הוא בנה בנינים נהדרים בירושלים (אחדים מהם אפשר שבנה אלכסנדר ינאי בנו): בנה את הארמון של החשמונאים, שהיה גשר עובר ממנו אל בית-המקדש; בנה את חומות-ירושלים לאחר שהוכרח לנתוץ אותן או להשפילן בפקודתו של אנטיוכוס סידטס. בנה את המבצר המצויץ בירה, βῆρις, שאחר-כך קרא לו הורדוס „אנטוניה“ ושנבנה, לדברי ארנסט רנאן „בסגנון היותר גראנדיוזי של המבצרים באותו זמן“; וגם בנה את המבצר החזק הורקניה כדי להגן על ארצו. ובימי שמעון אביו ובימיו נתקשטה ירושלים בבנינים של צבור מפוארים ואף בבנינים פרטיים נהדרים.

ואלכסנדר ינאי בנו הרחיב והגדיל את הפוליטיקה הכלכלית וביחוד את הפוליטיקה הימית, של אביו וזקנו. ומאחר שכבש את כל ערי-החוף מרובות-המסחר של ארץ-ישראל (זולת אשקלון ועכו), על-כן היתה בעיניו לפוליטיקה הימית חשיבות מרובה מבעיני אביו וזקנו: על המטבעות שטבע יש, חוץ מקרן-השפע שהיא מצויה גם על מטבעותיו של יוחנן הורקנוס, והחבצלת והשבליים, הלולב והאתרוג, התומר ואשכול-הענבים — סמלי העושר הכלכלי של הארץ, שעבודת-האדמה בה עיקר — ושני השופרות — סמל תרועת-המלחמה, — גם עוגן של ספינה: רמז וסמל לשאיפתו של אלכסנדר ינאי לכבוש את ערי-החוף ולהגדיל את סחר-הים של היהודים. ועוגן זה — סמל השאיפה לשלטון על הים — נשאר גם במטבעותיהם של שלומציון המלכה (אלכסנדרה), הורקנוס (יהוחנן) השני ואלכסנדר בן אריסטובלוס (או אריסטובלוס עצמו, שנקרא גם אלכסנדר)². כי בזמנו של אלכסנדר ינאי עברו מעט-מעט כמעט כל גלילות-הגויים שבארץ-ישראל — אל מלכות יהודה, מלכות בית-חשמונאי. והעיקר — יהודה נעשתה ארץ רוכלת עמים, כי ערי-חוף גדולות היו לה, שקודם לכן היו להיוונים והכנענים. ובהתאמה להתעשרותה של הארץ רבו בניניה הממלכתיים והצבוריים הגדולים.

(1) עיין: Histoire du peuple d'Israel, V, 128

(2) עיין על זה: ש. רפאלי, מטבעות היהודים, ירושלים תרע"ג; ע. פ"ז — צ"א, ולוחות ט' — ו' (ציורים מ"ח — נ"ה).

אלכסנדר ינאי בנה את מצודת מכוור או מכבר¹, ביוונית *Μαχαροῦς*², על הגבול הדרומי של עבר הירדן, לצד ערב; והוא גם בנה על החוף המערבי של ים-המלח, לא רחוק מעין-גדי, את המבצר החזק מצדה („מסדה“ קוראים לו בטעות אפילו בספרים עבריים!). שיוסף בן-מתתיהו מיחס את יסודו ליונתן הכהן הגדול³, מפני שנתחלף לו יונתן-ינאי ביונתן בן-מתתיהו (אלכסנדר ינאי נקרא במטבעות תמיד „יונתן“), שהרי גבול-ממשלתו של יונתן בן מתתיהו לא הגיע עד מצדה כלל והוא לא היה חפשי לבנות מבצרים⁴. ינאי בנה גם את הבנין המפואר ישר-הזוויות שבחברון, שנקרא בשם „מערת-המכפלה“⁵. וגם בניני-הקברות המצוינים ביותר מסביב לירושלים, שהם ידועים לנו בשם „קברות-הסנהדרין“, „קבר זכריה“, „בית החפשית“ (קברות הכהנים לבית חזיר) ו„יד אבשלום“, נבנו בזמנו⁶. ואלכסנדר ינאי הוא שבנה את „קברו של יוחנן כהן גדול“ (יוחנן הורקנוס), שהרי יהודה אריסטובלוס אחיו מלך אך שנה אחת ולא היה ספק בידו לבנותו. ואף באמנות עסק מלך נפלא זה, ששונאיו הפרושים טפלו עליו אגדות משונות, עד כמה שאפשר היה לעסוק בה למלך ביהודה. פסלים ומצבות לא היה יכול להקים; אבל הוא צוה לעשות גפן של זהב במשקל חמש מאות ככר. זה מוכיח על עושר גנזי-המלך. הגפן היתה מעשה-ידי-אמן, באופן שקראו לה בשם „מחמד-עין“ (*τερπωλή*). גפן נפלאה זו ראו אסטרבון ויוסף בן-מתתיהו בעיניהם⁷ ברומי בהיכל

(¹) תמיד פ"ג, מ"ז.

(²) עיין מלחמות, ז', ו', ב'. (³) שם, ז', ח', ג'.

(⁴) לדעת ג. הילשר (Hölscher, Palästina in der persischen und hellenistischen Zeit, Berlin 1903, SS. 92—93). צריך להיות

דבריו של יוסף בן מתתיהו: „יוחנן כהן גדול“, במקום „יונתן“.

(⁵) בדבר בניני-האמנות של מלכי בית-חשמונאי עיין: E. Renan, Histoire du peuple d'Israel, V, 129, 275, note 2. ועיין המאמר השלישי של הספר הנוכחי.

(⁶) עיין רנאן, שם, ע' 129. תאור בניני קברים אלה עיין: יוסף קלוזנר, עולם מתהוה, אודיסה תרע"ה, ע' 152—154.

(⁷) קרמוניות י"ד, ג', א'.

יופיטר הקפיטולי והיה כתוב עליה: Ἀλεξάνδρου βασιλέως Ἰουδαίων ("לאלקסנדר, מלך היהודים"); ואף-על-פי שנתן אותה אריסטובלוס (שכנראה מן המטבעות, נקרא גם אלכסנדר, כאמור), בנו של ינאי, מתנה לפומפיוס, קרוב לשער, שאלכסנדר ינאי אביו הוא שעשה אותה, שהרי הוא היה העשיר והתקיף שבמלכי בית-חשמונאי.

המצב הכלכלי הטוב של הארץ מתואר בספר, שאנו מיחסים אותו, ביחד עם פ. ווינדלאנד, לזמנו של אלכסנדר ינאי (לערך 90—80 קדם ספה"נ), למרות מה שמחברו מזכיר את אשקלון ואת עכו בשורה אחת עם יפו ועזה, שהרי שתיהן היו זמן ידוע בידי בני-חשמונאי: אשקלון בימי יונתן חשמונאי ועכו בימי אלכסנדר ינאי; ובכלל אינו חושב אותן לערים מצויות בידי היהודים דוקא, אלא לנמלים מספיקים ליהודים את כל המובא ממדינות-הים. ספר זה הוא — „אגרת אריסטיאס“, שנתפרסמה גם בספרות העברית על-ידי מה שנתרגמה מרומית לעברית על-ידי ר' עזריה מן האדומים ונכנסה לתוך ספרו המופלא „מאור-עינים“. בספר זה, שמשתדל לתאר את יהודה שבימי תלמי פילאדלפוס, אבל באמת משתקף בו זמנו של המחבר — ימי-גדולתם של הכהנים-המלכים מבית-חשמונאי, נאמר כדברים האלה:

„ובאמת גדולה השקידה, ששוקדים על עבודת-האדמה בארץ. הרי ארצם (של היהודים) נטועה לרוב זיתים, תבואה וקטנית עם כרמים ודבש למכביר, בלי למנות מספר לשאר הפירות ולתמרים; וכמו-כן יש כאן בהמות מכל המינים ומרעה טוב בשבילן. ולפיכך הכירו (היהודים), שהארץ צריכה לישוב מרובה, וכנו ערים וכפרים בערך הראוי אלו לאלה. שפעה של מיני בשמים, אבנים יקרות וזהב מביאים הערביים לארץ. כי היא מוכשרת לעבודת-האדמה וגם נוצרה בשביל המסחר; והעיר (ירושלים) עשירה בפרי-האמנות ולא יחסר [בה] כלום מכל המובא דרך הים, כי יש לה גם נמלים טובים, שממציאים את כל הדרוש, באשקלון.

יפו, עזה וגם בעכו, שנוסדה על-ידי המלך (תלמי פילאדלפוס, ועל-כן שמה היווני פטולימאים); והיא (ירושלים) שוכנת באמצע בין המקומות הנזכרים, לא רחוק מהם. ואולם הארץ יש לה כל בשפע, כי עשירה היא במים בכל מקום ויש בה בטחון (מסערות). נהר הירדן, שאינו מכזיב לעולם, סובב אותה בזרמיו. מתחלה היתה כוללת לא פחות מששים מיליון ארורות (360, 165 קילומטרים מרובעים); ועל-כן קבלו אחר-כך, כשנתרחקו השכנים (כלומר, כשגרשו שמעון יוחנן הורקנוס יהודה אריסטובלוס ואלכסנדר ינאי את העמים האליליים מערי ארץ-ישראל) 600,000 איש חבלי-אדמה של מאה ארורות, והנהר כשהוא עובר על גדותיו בימות-החמה כנילוס, משקה חלק גדול מן הארץ. על-יד חבל בני-עכו הוא (הירדן) משתפך לנהר אחר, שזורם אל הים (הירדן משתפך אל הכנרת בגליל, וכשהוא יוצא ממנו הוא משתפך אל ים-המלח). ונהרים אחרים זורמים מן ההרים וסובבים את סביבות עזה ואשדוד¹.

כל „אגרת-אריסטיאס“ היא סניגוריה ליהדות וכל מה שנוגע ליהודים מתואר בה בצבעים מזהירים יתר על המציאות. אף-על-פי-כן נראה מן הדברים הללו, כמה היתה ארץ-ישראל פורחת בימי אלכסנדר ינאי וכמה כבר נתפתחו בה אז לא רק עבודת-האדמה אלא גם המסחר הודות לחופים ונמליהם. וכל-כך ידעו היהודים להחשיב את סחר-הים, עד שאפילו לאחר שכבש פומפיוס את יהודה והורקנוס השני נעשה ממלך ל„נשיא-עם“ (ἐθνάρχης), הוא משתדל לפני יוליוס קיסר בדבר ערי-החוף ומכס ההובאה וההוצאה. ואמנם בשנת 44 יוצאת פקודה מן הסינאט הרומי, שתוחזר

¹ „אגרת-אריסטיאס“, הוצאת P. Wendland, פיסקות 112-117. ועיין גם פסקה 107. תרגום לא-מדויק ביותר עיין ב„מאור-עינים“, הוצאת בן-יעקב, ווילנה תרכ"ג, ע' 37-38. ועיין תרגומו של R. H. Charles, Apocrypha and Pseudepigrapha, Englisch, Oxford 1913, II, 106.

ליהודים. העיר יפו, אלא שלא תשלם מס לירושלים, כשאר ערי-יהודה; שיוחזרו להם ה"כפרים בעמק הגדול, כלומר בעמק-יזרעאל, הפורה שבעמקי הארץ, וחוף מזה - גם "הערים, האחוזות והכפרים, שהיו שייכים למלכי סוריה ופיניקיה, בעלי-בריתם של רומי", כלומר כל ערי-החוף הצפוניות. נוסף על זה מחייב יוליוס קיסר את כל ערי-יהודה (זולת יפו, כאמור) לשלם מס לירושלים בכל שנה, זולת שנות-השמיטה; יושבי צידון חייבים לשלם אחת לשנתיים את מחיר החלק הרביעי של הקציר ולתת מעשר לירושלים; וכך תעשה גם העיר לוד; ובעלי-האחוזות הסמוכים לירושלים צריכים לשלם 26,075 כור בעד החטה, שהם מוציאים מדי שנה בשנה דרך חוף-צידון¹. - יהודה נשארת, איפוא, אף בימים היותר קשים להחשמונאים, ארץ שיש לה סחר-הים ושהיא מקבלת מכס מן התבואה היוצאת אפילו דרך החופים, שאינם ברשותה לגמרם.

פוליטיקה כלכלית זו היא שהצילה את ישראל מליפול במלחמת ההתחרות הכלכלית לפני הגויים שרבו אז בכל אחת ממדינות ארץ-ישראל. אילמלא כבוש ערי-החוף וגירום או גירושם של התושבים האליליים שבהן לא היו היהודים נעשים כח כלכלי בעולם, - והרי בלא כח כזה, בכח רוחני בלבד, אי-אפשר לה לאומה להתרבות ולהתחזק ולהשפיע גם במובן הרוחני. אילמלא הפוליטיקה הכלכלית של בית-חשמונאי היו היהודים נשארים קומץ קטן, מעוט אף בארץ ישראל במובנה הרחב, והיהדות היתה נשארת - דת של קרן-זוית. העם היה נחנק בגבולותיו הצרים גם במובן האוכלוסים וגם במובן חייו הכלכליים והרוחניים והיה מוכרח ל"הגר" רובו ככולו - לצאת בגולה ולהתפזר כמעט כולו בתפוצות-ישראל. על-ידי הרחבת גבולותיו והאפשרות להוציא את יכולו דרך נמלים קרובים הוקלה עליו מלחמת הקיום והגידול - והוא נתרבה ונתפשט בכל מחוזות ארץ-ישראל. כמעט אפשר לומר, שעל-ידי כך נעשה מסיעה דתית - אומה. אומה בעלת יצירות רוחניות עולמיות.

(1) קדמוניות, י"ד, י', ג'.

ובמובן זה הועילו המלכים ה„חולוניים“ מבית־חשמונאי גם
להיהדות הרוחנית – אפשר שלא מדעתם – יותר מן היותר
„רוחניים“ שבמנהיגיה.

אָרְנֶסְט רִנָּאן קרא להורדוס: „שלמה חדשׁ. ואמנם, ביחד עם שְׁנוּיִים עֲצוּמִים, יש גם דמיון ידוע בין מלכות־שלמה ובין מלכות־הורדוס. אף הורדוס, כשלמה בשעתו, רצה להוציא את ישראל מקֶרֶן־זוּית קֶטְנָה וּמְבוּדֶלֶת אל העולם הגדול של זמנו – אל רחבי המלכות־בכּפֶה של רומי ואל מכמני תרבות־העולם של יוון. וכשלמה רצה הורדוס אף הוא לעשות דבר זה על־ידי הרחבת המסחר בארצו, הנהגת חיים עשירים ומרווחים, סבלנות לפולחנים זרים, רבוי־נשים ובנינים מפוארים. אבל סוף־סוף כמלכות־שלמה כך היתה אף מלכותו של הורדוס נהדרת כלפי חוץ וּרְקֵבָה מתוכה. כמלכות־שלמה נראתה אף היא עשירה ותקיפה בעיני הזרים, אבל העם בהמוניו – נתיניו של הורדוס – נלאה לשאת את עול־המסים ואת המשטר הקשה ומאס בשְׁנוּיִים המרובים ממטבע, שטבעה המסורת ההיסטורית של האומה. וכימי מלכות־שלמה היו הממלכות הקטנות שבסביבה נכנעות ליהודה או יראות מפניה, ואולם הממלכות הגדולות – מצרים של שִׁישַׁק ורומי של אבגוסטוס – היו מתיחסות ברצון אל מלך ישראל ויהודה ונותנות לו חירות של הנהגה כל עוד היה „נאמן בבריתן“, כלומר, נשמע להן; באופן שכל התפארת וכל השלטון היו אך לִמְרֵאִית־עֵין. והעם היה מרגיש בזה וידע להעריך את התפארת ואת העשירות ואת ההצלחה בחצר המלך הגדול או הקיסר כערכן הפחות למדי. כאילו חקה הורדוס את שלמה מדעת: כמותו נשא נפשו ל בנינים מפוארים וכמותו בנה את בית־המקדש. ואפילו ברבוי־נשים היה הורדוס דומה לשלמה במקצת. וגורלה המדיני של ארץ־ישראל לאחר שמת הורדוס דומה הרבה לגורלה של זו לאחר מיתתו של שלמה¹. אבל ביחוד דומים היו בפוליטיקה הכלכלית שלהם.

(1) עיין: יוסף קלוזנר, ישו הנוצרי, ירושלים תרפ״ב, ע' 154–155.

שלש שאיפות עיקריות היו לו להורדוס בעולמו: השלטון, הפרסום והתאווה. שלש אלו הן שגרמו לו, שיבקש קרבת ה„עולם הגדול“ בעל שני הפנים של אז: העולם הרומי, שהיה יכול לתת לו שלטון, והעולם היווני, שהיה יכול לתת לו שם-תפארת וספוק לכל תאוותיו. הרומיים היו אנשי-מלחמה, היוונים—אנשי-מסחר. ומאחר שלעשות מלחמות ולהצטיין עלידי נצחונות ולהתעשר על-ידי השלל והבזה לא היו הרומיים „אוהביו“ נותנים לו, לא נשאר לו אלא להצטיין ולהתעשר על-ידי המסחר, שהוא אך הוא יכול היה להמציא לו אמצעים חמריים גדולים לבנינים מפוארים ולספוק-תאוותיו. אף בפוליטיקה המסחרית שלו, כמו בכמה ענינים מדיניים, שלא כאן המקום לדבר עליהם, יצא מתחילה בעקבות החשמונאים. כבר ראינו, שהורקנוס השני (ובוודאי עוד יוחנן הורקנוס הראשון, ואלכסנדר ינאי לפניו) היה גובה מכס מסחורות פנים וחוץ; ובפירוש נזכרו ביניהן הסחורות המובאות דרך הנמל יפו. ומיד אחר מיתתו של הורדוס אנו רואים את העם דורש בחזקה, שיבטלו את המכס, שהיו גובים בימיו של הורדוס „בלי חמלה“ מ„כל מה שהיה נמכר ונקנה בשוק“¹. ובכן — מכס כפול ומכופל. זהו המכס הפנימי. וחוץ מזה דרש העם באותו מעמד, שיבטלו גם את המסים השנתיים, — כפי הנראה, מס-הגולגולת, שהיה נגבה בימי הורדוס בכל שנה ושנה ושאין לו ענין למסחר. ואולם, זולת למכס על הסחורות הנמכרות והנקנות בפנים הארץ, דאג הורדוס למכסי-הגבוליים. שהורדוס המשיך את הפוליטיקה הימית של החשמונאים — נראה ממטבעותיו, שאף עליהם באו ספינות ועגנים, כעל המטבעות של בית-חשמונאי, — רמז לסחר-הים². יוסף בן מתתיהו מטעים על-פי ניקולויס מדמשק, שבנין קיסריה לא בא אלא כדי שיהיה לארץ-ישראל נמל יותר טוב ויותר מרכזי מזה של יפו ושל דאר³. ואמנם, הנמל הנפלא של קסריה, שנקרא בשם

(1) קדמוניות י"ז, ח', ד'.

(2) עיין: ש. רפאלי, מטבעות היהודים. ירושלים תרע"ג, ע' צ"ה —

ק"א, ולוח י"א, ציורים ס"א—ס"ז.

(3) קדמוניות, ט"ו, ט', ו'.

„סבסטוס“ ויוסף בן מתתיהו הרבה להללו, נעשה מרכז לסחר ארץ-ישראל ותפס מקום חשוב בחיים הכלכליים כבחיים המדיניים של האומה. כל סחורות חוץ-לארץ, שהיו מובאות לארץ-ישראל, היו עוברות דרכו, וכל סחורות ארץ-ישראל, שהיו נשלחות לחוץ-לארץ, היו יוצאות ממנו. הוא עשה את קיסריה צרה ומתחרית לערי-החוף דאר, עכו ואשקלון, שלא משל עליהן, ואף לצור, צידון וארוד הכנעניות. וההכנסות של עיר-חוף זו היו עצומות. אבל היו לה־רדוס הכנסות הגונות אף מן המכסים של שאר שלש ערי-החוף שהיה שליט עליהן: מיפו, אנתידון ועזה, ביחוד מן העיר הראשונה והאחרונה.

מאחר שסחר-החוף היה מרובה ומפותח בארץ-ישראל, כמו שראינו, יכול היה הורדוס למצוא במכסי-הסחורות הבאות מ„מדינות-הים“ מעין לא-אכזב להוצאותיו המרובות. והוא השתדל לפתח את המסחר לא רק בערי-ממשלתו, אלא אף בערים אחרות, שנתניו היו להם משא-ומתן עמהן. בזה אני מבאר במדה הגונה את טובותיו המרובות, שעשה להערים היווניות והכנעניות בגבולי ארץ-ישראל אף לאלו שלא היו משועבדות לו, וגם לערי-המסחר הרחוקות והזרות. ודאי גרמו לכך גם רדיפתו אחר הכבוד ושאיפתו להתרצות אל אדוניו, הקיסר ברומי, שהקיפוהו יוונים מכל צד; אבל סוף-סוף לא זוהי הסבה היחידה. אילמלא כך, היה מיטיב לערי-איטליה בכלל ולרומי בפרט יותר משהיטיב לערי צור וצידון, יוון ואסיה הקטנה; ובפועל הרי אנו רואים את ההפך מזה. הוא מיסד גימנסיות בטריפוליס הסורית („טרבלוס“ של עכשיו), בדמשק ובעכו — שלש ערים מסחריות ממדרגה ראשונה. בצידון הוא מיסד תיאטרון, ובצור ובבארות ובאשקלון — שווקים ובסילקאות². ואולם אף כל הערים הללו הן דוקא ערי-מסחר ממדרגה ראשונה, שהסחורות היוצאות דרך שווקיהן ונמליהן היו באות לארץ-ישראל ושבשווקיהן היו מוכרים כמה וכמה מתוצאות ארץ-ישראל ודרך

¹ חוף מקדמוניות, שׁו, ח׳, ה׳, וּשׁו, שׁ, ו׳, ומלחמות, א׳, כ׳א, ה׳, עיין על זה גם כן: Plinius, Hist. Nat. V. 13, 69.

² מלחמות א׳, כ׳א, י״א.

נמליהן היו מוציאים אותן. בוודאי בנה שווקים ובסילקאות בצור ובבארות לא בלא מחשבה של מסחר; ובנוגע לאשקלון יש לנו חזוק להשערתנו זו: יוסף בן מתתיהו מטעים¹ שבאשקלון בנה הורדוס „בסילקאות (אולמי-עמודים, peristila) שהיו מעוררות תמהון בגדלן ובהדרון“; ואולם כבר אנו יודעים מן התלמוד² שבסילקאות נפלאות אלו שמשו עוד בימי רבי ור' ישמעאל בר' יוסי ור' אליעזר הקפר ור' פנחס בן יאיר לממכר חטה („מוכרים חטים בבסילקאות שלהן“). — חטה זו שארץ-ישראל נתברכה בה והיתה מוציאתה לחוץ³. ובכן יש לנו רשות לשער, שאף על-ידי בנינו ברודוס ובאנטיוכיה, באתונה, בלאקדימון ובפרגאמון שבמוסיה⁴ חשב לא להתפרסם בלבד, אלא למשוך את הלבבות של תושבי ערי המסחר והתרבות הגדולות של הזמן אל ארץ-ישראל ולקשר עם הסוחרים היווניים החרוצים קשרי משא-ומתן מסחרי.

ואם נחזיק בהשקפה חדשה זו יופץ אור חדש על דאגותיו של הורדוס לטובת היהודים שמחוץ לארץ-ישראל, וביחוד לטובתם של היהודים היושבים באיים היוניים ובאסיה הקטנה כולה. כבר אמר כותב תולדותיו של המסחר העברי העתיק בצדק: „הגולה הישראלית של אותו זמן (סוף בית שני), עד כמה שאפשר להכירה ולתפסה בסקירתנו, נתפשטה סוף-סוף אך בארצות, ערים ואיים של מסחר פורח; ממדינות, שאין בהן מסחר כזה, אין כמעט אף שם אחד של ישוב יהודי בזמן ההוא מבצבץ ועולה לפנינו; ודבר זה הרי אינו יכול להיות מקרה בלבד“⁴. כבר ראינו, כמה מרובים היו סכומי-הכסף, שהיו שולחים יהודי אסיה הקטנה והקרובים אליהם במקום לבית-המקדש בירושלים. והחוקר הגדול, א. שווארץ, הוכיח שבכל שנה ושנה היה נשאר ב„לשכה“ (באוצר) של בית-המקדש עודף

(¹) מלחמות א', כ"א, י"א.

(²) תוספתא, אהילות, י"ח, י"ח.

(³) עיין: Herzfeld, Handelsgeschichte etc. SS. 131, 150.

(⁴) Krauss, Talmud. Archäol., II. 366; ש. קרויס. הבסילקי בתלמוד („השלח“ כרך ל"ט, ע' 13).

(⁴) עיין: Herzfeld, Handelsgesch. SS. 273—274.

של כ"ג ככר־כסף¹. ושני הדברים האלה כאחד — היחוסים של מסחר מצד אחד והסכומים העצומים של נדבות לבית המקדש מצד שני — הם הם שעוררו את הורדוס. זולת הדבר השלישי: רצונו למצוא חן בעיני נתיניו בארץ־ישראל בתור מגן־היהדות בעולם כולו — להשתדל לטובתם של יהודי־הגולה. אחד מעיקרי בקשותיהם של היהודים והורדוס מליצם מלפני אגריפס הרומי היה — שלא יעכבו פקיד־רומי או המלכים בעלי בריתם את הנדבות, שהיהודים בתפוצת־הגולה שולחים לירושלים; ובדבר נדבות אלו לא רק הוצאה החלטתו של אגריפס זה לטובת היהודים, אלא דוקא אותה מטעמים בכל תוקף כמעט כל פקודותיהם של אבגוסטוס ואגריפס². בוודאי היתה בזה להורדוס — היהודים החסידים הללו ודאי לשם שמים נתכוונו — פניה גדולה. אף־על־פי שאין ראיות ברורות על זה, קשה להטיל ספק בדבר, שהורדוס היה משתמש גם באוצרו של בית־המקדש. מלך, שכל כך נצטרך לכסף עד שהגיע לידי חפוש כספים בקבר־דוד, ואף בזה חקה את החשמונאים — כך עשה יוחנן הורקנוס הראשון בשעתו — והוציא משם המון תכשיטים של זהב וסגולות שונות³; מלך בעל תכונה עריצה ויחס „קל“ לקדשי־האומה כהורדוס שנועז בסוף ימיו להעמיד נשר רומי על שערי בית־המקדש, — ודאי לא חשש גם להוציא כספים מקופת בית־המקדש לשם בניניו המרובים ושאר הוצאותיו; ובפרט שהיתה לו אמשלה, שגם על־פי דין מותר להוציא לצרכי־צבור מועילים כסף מקופת ה„לשכה“⁴. ובזה יש לבאר את רוב החליפים של הכהנים הגדולים בימיו של הורדוס. זולת יונתן אריסטובלוס שהורדוס הוכרח למנות כהן גדול על־פי דרישתם של אנטוניוס וקליפטרה, ושמעון בן ביתוס שהוכרח

1) עיין מאמרו: Die Schatzkammer des Tempels in Jerusalem (1) (Monatsschrift, 1919 SS. 234).

2) קדמוניות, ט"ז, ו', א' — ו'.

3) קדמוניות, ט"ז, ז', א'.

4) „אמת־המים וחומת העיר ומגדלותיה, וכל צרכי העיר, כאן

משיירו הלשכה“ (שקלים, פ"ד, מ"ב).

לעשותו כהן גדול משום בתו היפה, היה ממנה ומפטר כהנים גדולים זה אחר זה; ועל-פי-רוב היו הממונים אנשים מן השוק, ולפעמים אף זרים בירושלים. התכלית מובנת: כהנים גדולים כאלה היו בידו כחומר ביד היוצר והיו מוסרים לידו את אוצרו של בית-המקדש לצרכים שראה בהם צרכי-העיר או טובת הכלל... מה שלא נשארה לנו ידיעה היסטורית ברורה מזה – דבר זה אינו צריך להפליאנו. ידיעותיו של יוסף בן מתתיהו בעניני מלכות-הורדוס שאובות ברובן ממקור נכרי (ניקוליוס מדמשק), שלא ראה בשמוש בקופת-המקדש לצרכים „מדיניים” שום רע, ועל-כן לא ראה צורך בדבר להטעימו. ובתלמוד לא נשארו על הורדוס אלא ידיעות מקוטעות ואגדות מועטות. הידיעה בדבר הגזלה בקבר-דוד הגיעה עדינו מפני שהמעשה בפתיחת הקבר הרעיש את הלבבות והוליד אגדות מבהילות כמעשה היליודורוס בשעתו. ואולם קבלת כספים מאוצר המקדש נעשתה בחשאי. ושום אדם לא ידע מזה כלום זולת הכהן הגדול הבור, שהיה „יציר כפיו” של הורדוס, והגזבר והאמרכל שלא היו אלא פקידים בלבד; ועל-כן לא הגיעה לידינו על זה שום שמועה. ועד כמה היה אוצר-המקדש עשיר בכספים יש להוכיח משוד-המקדש של קראסוס, שגזל ממנו-בימי הורקנוס השני, לפי חשבוננו של הרצפלד¹, סך 42,487,000 מארק! – ולפיכך דואג הורדוס לכך, שכל הכספים שמנדבים יהודי כל ארצות העולם הידוע אז, יבואו לאוצר-המקדש ולא לכיסם של פקידי רומי (למשל, של פלאקוס, שהמליץ עליו ציצרון) או של מלכי הארצות הקטנות (למשל, של מתרדת מלך פונטוס). ורק על-ידי סכומים עצומים אלה, שבחלק מהם השתמש הורדוס בהתר ובאסור, יש לבאר את האפשרות המפליאה, שהיתה לו לבנות בנינים מרובים ויקרים כאלה וגם להוציא הוצאות מרובות כאלו על „שוחד בדרך כבוד” לאנטוניוס וקליפטרה ואבגוסטוס קיסר והנציבים הסורים וה„ריטורים” היווניים, ולסוף – על מעמד ביתו ושרי-חצרו ונשיו ופלגשיו ובניו המרובים וצבאו הנכרי ושומרי-ראשו ומרגליו ותלייניו.

¹ .Handelsgeschichte etc. Note 31 SS. 334

ההכנסות הרגילות של הורדוס היו עולות לסך 1,000 ככר. כי לאחר שנתחלקה מלכותו קבלו בניו: ארכילאוס הכנסה של 600 ככר, אנטיפאס — 200 ככר ופוליפוס — 100, ושולמית אחותו — 60 ככר. חוץ מזה היתה לו הכנסה מנכסיה-המלכות ביריחו ואבגוסטוס קיסר נתן לו במתנה את ההכנסות ממכרות-הנחושת באי-קפריסין. אבל להוצאות העצומות המנויות למעלה לא הספיקו אפילו כל ההכנסות המרובות הללו, שבאו ממסים ומכסים קשים מאד, ואף לא גולת-המקדש בחשאי. והורדוס מצא עוד מקור אחד לפרנסתו: את החרמת הנכסים של הפושעים המדיניים.

כמעט בכל טרור מדיני, ואפילו דתי, יש זולת הצד המדיני (או הדתי) הברור שבו, עוד צד פינאנסי. טורקי מאדה היה שורף את ה„מינים“ מן היהודים ומן המזרים והשתדל בגירושם מן הארץ מתוך קנאות דתית; אבל פרדינאנד ואיזבלה ה„חסידים“ נתכוונו גם להנכסים המוחרמים והסכימו לגירוש-ספרד אך מפני שיכלו לאסור על היהודים לקחת עמהם מטבעות כסף וזהב, ובכך — „ירשו“ כמעט את כל נכסיהם. . . וכך היה הדבר גם בימי המהפכה הצרפתית הגדולה: מתוך קנאה מדינית היו הורגים את האצילים ה„רויאליסטים“, ובי כך היו מחרמים את נכסיהם לאוצר-הריפובליקה, שהוצרכה לכסף. ואף בימינו ולעינינו ראינו מחזות דומים לאלה הרבה; וביחוד בממשלת ה„סובייטים“, שהכסף לה תועבה, ואף-על-פי-כן היא הורגת את בעלי-הכסף בתור „בורגנים“ ומחרמת את רכושם. . .

הורדוס הוצרך לכסף עד מאד; אילמלא כן לא היה מגיע עד לידי חפוש ב„קבר-דוד“. ולפיכך מצא לו מעין לא-אכזב של הכנסה: היה מתגולל ומתנפל על מיוחסי-העשירים מבני ירושלים, ואף משאר ערי-יהודה, מאשימם בחבה לבית-חשמונאי, או במחשבות קשר ומרד, הורגם — ומחרים את נכסיהם. כדבר הזה עשה עוד בתחלת מלכותו, שהרג אז ארבעים וחמשה מ„קירי-ירושלים“ ונטל את כל נכסיהם ואת כל כספם וזהבם לעצמו¹. וכדבר הזה הוסיף לעשות במשך כל ימי-מלכותו. כל הטרור המדיני שלו וכל הריגול המזוהם, שהנהיג

(¹) קדמוניות, ט"ו, א', ב'.

ביהודה, היתה להם לא כל-כך סבה מדינית ואישית (העריצות של תכונת-הורדוס אינה מוטלת בספק והיא נתגלתה בהריגת אשתו ושלושת בניו!) כמו שהיתה לה סבה כלכלית: השאיפה להחרמת-נכסים. אילמלא שאיפה זו גם אז היה הורדוס עושה מעשי-אכזריות; אבל שיטה של טרור ושל ריגול לא היה מנהיג: היה מסתפק בהמתות בודדות וארעיות, מזמן לזמן ומהזדמנות להזדמנות. ואולם מפני שהוצרך כל-כך לכסף מוכרח היה לרגל, לבלש, להתגולל ולהתנפל, כדי למצוא אמשלה לרציחות-בהמון ולהחרמת נכסים לעשרות ולמאות. וכך נתלכד כאן המומנט הכלכלי במומנט המדיני עד לאין הפריד ביניהם. בדבר הזה כבר הרגיש אף יוסף בן מתתיהו רמזו עליו בדברים אלה: „מאחר שלא היה בכחו לעזוב את מעשי-האונס מפני שדבר זה היה יכול להזיק להכנסותיו, השתמש באיבת-העם גופה לתכלית התעשרותו הפרטית“¹.

ועוד בדבר אחד יש צד כלכלי, שנודווג אל הצד המדיני שבו: במפעליו בעבר-הירדן.

כבר ראינו למעלה, שהדרכים של השיירות באותו זמן היו מוליכות דרך סלע-ערב (פּטרה). כאן היה מקום מסחר של חליפים בסחורות יקרות של ארצות שונות, קרובות ורחוקות. במסחר זה עסקו ביהוד בני-נביות². והם, או ערביים פראים בני-שבטיהם, קרעו אליהם בזמנים ידועים גם את חבל-הארגוב („טרכונא“ בתרגום יונתן) ואף את חורן, אף-על-פי שאותו קבל עבדת מלך-ביות מידי העריץ זינודורוס. ערביים פראים אלה מלאו את הארץ פרעות ושוד; ובזה השביתו את המסחר העובר דרך המחוזות הללו, שהרי אי-אפשר לשיירות בלא בטחון החיים והרכוש. ולפיכך נלחם הורדוס בערביים פראים אלה ובזינודורוס הנזכר ובסולה הערבי עד שנצחם; וליתר בטחון הושיב במחוזות הללו אדומים ויהודי-בבל³.

(1) קדמוניות ט"ז, ה', ד'.

(2) עיין בפרטות: Herzfeld, Handelsgeschichte, SS. 243—246.

(3) קדמוניות, ט"ז, ט', א', - ב', וי', ח', - ט'; י"ז, א' - ג'

(„בני-בתירה“).

את כל אלה עשה הורדוס לא לשם שלטון מדיני בלבד. אנו מוצאים, שהורדוס דורש ממלך-נביות 60 ככר, שהוא חייב לו דמי-חכירה.¹ והרי אף למלחמתו בחרתת מלך ערב בתחילת מלכותו היו גם גורמים כלכליים, — מה שלא שלם חרתת לאנטוניוס מאתים ככר, שהורדוס היה ערב בעדם² — אלא שהסבות המדיניות נראות יותר מפני שהורגלו ההיסטוריונים העתיקים להטעימן יותר. ווילהויזן אומר, שהורדוס „הועיל לא מעט ליסודה ולשגשוגה של המדינה, שנעשתה אחר-כך הפרובינציה הרומית ערביה ועתידה היתה להעשות בעלת ערך היסטורי עולמי על-ידי מצבה הכפול (בתור ארץ ערבית ורומית כאחת) ולהיות לשער העיקרי, שבעדו חדר המערב לערב וערב למערב“³. זה נכון מאד. אבל יש לזכור שלמלחמותיו ומעשיו של הורדוס בעבר-הירדן ובגבולי-ערב לא היתה רק תכונה מדינית בלבד, אלא היו לו גם שאיפות כלכליות ותרבותיות, שלא האחרונה בהן היתה השאיפה להבטיח את דרך-השיירות הגדולה, ועמה — את מסחר-החליפים החשוב, שהכניס גם להורדוס כסף לא מעט.

ואם אף ההכנסות המרובות הללו לא הספיקו לו, הרי זה מפני שנפשו הרחבה של הורדוס כשאוּל לא ידעה שבעה. בכמה מקומות מטעים יוסף בן מתתיהו⁴ שהוצאותיו היו לא לפי כחה של ממלכתו הקטנה לערך. היהודים אפילו אז עדיין היו בעקרים עם עובד-אדמה ונטיתם למסחר אך התחילה להתפתח. אסור „להעיר ולעורר את האהבה עד שתחפץ“. הורדוס לא השגיח בזה ורצה לשנות את כל רוחו של ישראל בפעם אחת. את המסחר ואת התרבות החיצונית הנכריה (את התרבות הפנימית של היוונים לא ידע, ואף לא נועז לצאת נגד היהדות ביד רמה) נסה לנטוע בקרב ישראל; ובזה דמה להשיג שלש מטרות בבת אחת: להוציא את היהודים

(¹) קדמוניות ט"ז, ט' א'.

(²) שם ט"ז, ד' ד'.

(³) עיין: J. Wellhausen, Israelit. u. Jüd. Geschichte, 7.

(⁴) ובכלל ע' 310—313) Aufl. SS. 312

(⁴) למשל בקדמוניות ט"ז, ו' ד'.

מחוגם ה"צר". ודעה נכונה לתוך העולם הגדול, וביחד עם זה למצוא מוצא לכסף ולנחול כבוד. ואולם עם-ישראל לא היה יכול לשאת את עול-המסים הכבד ולהתהפך לעם של סוחרים כולו כהיוונים באותו זמן. וכשם שמיד אחר פטירתו של שלמה באו ראשי-העם ודרשו מרחב עם בנו: „אביך הקשה את עולנו, ואתה עתה הקל מעבודת אביך הקשה ומעולו הכבד“, כך דרש העם מיד אחר מיתתו של הורדוס מארכילאוס בנו, ש„יקל מן המסים השנתיים“ וש„יבטל את המכס, שהיו גובים בלא חמלה מכל הנקבה והנמכר בשווקים“². אבל זקני-ישראל באו על הורדוס בקובלנה גם לפני מושלי-רומי, ובה דברו, בין שאר האשמותיהם, גם את הדברים הקשים הללו: „את הערים הסמוכות לארץ-ישראל קשט ופאר בלי הפסק על חשבונם של נתיניו הבזוזים. את העם הביא לידי דלות גמורה, בעוד שמצא אותו – חוץ מיוצאים מן הכלל – במצב של אמידות. את רכושם של בני-היחש, שהיה דן אותם למיתה על העוון היותר קל, היה מחרים ומאותם המיוחסים, שהיה נותן להם את נפשם לשלל, היה נוטל את כספם. חוץ ממה שהמסים המוטלים על כל תושב מדי שנה בשנה היו ניטלים בזרוע ובלא חמלה, אי-אפשר היה בלא שוחד גם לו לעצמו וגם למקרוביו ולידידיו ולפקידיו, שלהם נמסרה גבית המסים. בלי שלמונים אי-אפשר היה לחיות“¹. ובמקום אחר הם אומרים: „וכך באו במקום האמידות הקודמת והמדות הטובות של העבר דלות גמורה ומדות רעות“¹.

במקצת הצליח חפצו של הורדוס בידו מפני שהגיעה השעה לכך והעם הוכן לכך על-ידי המאורעות. עוד מימי החשמונאים התחילו היהודים עוסקים במסחר במדה הגונה; והמלכות-בכפה של רומי אי-אפשר היה שתשאיר את עם-ישראל הנפוץ בכל מדינותיה, שעם זה הוא גם בעל אלהי-העולם, עומד מן הצד לתנועה העולמית הגדולה של אותו זמן, שהותנתה על-ידי מלכות-העולם הרומית ותרבות-העולם

(1) קדמוניות י"ז, ח, ד.

(2) שם ב', ו', ב'. עיין: יוסף קלוזנר, ישו הנוצרי, ע' 143.

הערה 1. על קלקול המדות בימי-הורדוס עיין גם קדמוניות, ט"ו, ה', א.

היוונית. והורדוס הכשיר אף הוא, בתוך שאר הסבות, את היהודים להעשות עם-המסחר ואת הנצרות — להעשות דת עולמית בתוך המלכות הרומית העולמית. אבל מעשי-האונס המדיניים וההכרח הכלכלי והתרבותי הקיצוני, שהשתמש בהם הורדוס לתכליותיו, אי-אפשר היה שלא יביאו לידי קאטאסטרופה בזמן הקרוב. הם הרגיוו את כל הארץ ומוטטו את יסודותיה. המסים, המכסים והחרמת-הנכסים דלדלו את המדינה במובן הכלכלי, וכדבריהם של זקני-ישראל אל אבגוסטוס קיסר, ביחד עם „דלות נוראה“ הולידו גם „מדות רעות“: ככל דלדול כלכלי, שמרבה את התלושים מחוסרי-הכל וההולכים-בטל, שביחד עם המתרגזים והמוחים האידיאליסטיים נגד המצב הירוד הם מצפים לכל שנוי ותמורה במשטר המדיני לשם הטבת מצבם או סתם לשם שוד ונקמה, גרמה אף הפוליטיקה הכלכלית של הורדוס לתסיסות מרדניות, שהן תחלת-החורבן.

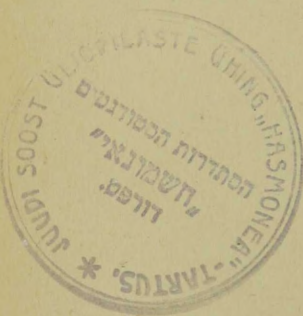
הפוליטיקה הכלכלית של הורדוס, שמבארת הרבה והרבה מן הפוליטיקה המדינית שלו, גרמה, מצד אחד, למה שהיהודים נעשו לאחר זמן, עם החורבן והפוזר שלא נתן להם להשתרש בקרקע זר, עם של סוחרים. ומצד שני גרמה, על-ידי מה שהוציאה את היהודים מחוגם הלאומי המיוחד, שהיהדות נעשתה דת עולמית בצורת-הנצרות. ואולם היא שגרמה גם לחורבן-המדינה וחורבן-האומה, ובוזה גרמה גם להתפשטות הנצרות ונצחונה, מאין באומה הישראלית כח מדיני-לאומי חזק ומושרש בקרקע, שיתקומם לה בעוז: הרי אין משמר ומחזיק בנושנות כהאכר המחובר לקרקע, — והפוליטיקה הכלכלית של הורדוס הרבתה סוחרים ותלושים בישראל.

והנציבים הרומיים בנגישותיהם וברדיפת-השלמונים שלהם גמרו מה שהתחיל הורדוס. להם לא היתה פוליטיקה כלכלית כלל, אלא שאיפה למוצץ ולנצל, עד שהביאו את העם לידי מעשה-סיקריים ולידי זו ההתמרמרות, שאין לה מוצא אלא במרידה. מרידה גדולה זו על צד האמת נמשכה יותר משבעים שנה. היא התחילה במיתתו של הורדוס ונסתיימה בימי אספסינוס וטיטוס. וסופה היה — שארץ-ישראל, שהיתה הולכת ומתפתחת לאט-לאט למדינה פורחת מימי

נחמיה ועד ימי אנטיוכוס אפיפאנס ומימי שמעון בן מתתיהו עד סוף-ימיה של שלומציון המלכה, נתדלדלה ונתמלאה בלתי-מרוצים ומחוסרי-כל, ומתוך כך היתה מתפרצת פעם בפעם כנגד רומי, — עד שנפלה מתבוססת בדמיה ובניה נתפזרו לכל רוח. ומאז באה על מקומה של פוליטיקה כלכלית לאומית אחת ומאוחדת, מרוכזת בארץ אחת — בארץ הלאומית, מצבים כלכליים הרבה, כמספר ארצות-התפוצה, שכל אחד מהם היה מותנה לא על-ידי תנאי החיים הכלכליים של האומה מבפנים, אלא על-ידי הפוליטיקה הכלכלית השונה והמשונה של אומות זרות ואויבות, שונאות ושנואות, שיהודי כל ארץ וארץ מוכרחים היו להסתגל אליה ולחיות על פיה. והיצירה הרוחנית, שמצד אחד ינקה מיצירות העבר הלאומי הגדול ומסגולות-הגזע, ומצד שני — מפוליטיקה כלכלית זרה, היתה עשירה ורבגונית ומפליאה בהרכבת היסודות הזרים והשונים שבה, ככל מה שמתרכב מיסודות הפכיים, אבל לא עוד הגיעה לידי מקוריות גמורה ולידי השלמות של היצירה הרוחנית הלאומית, שעומדת ברשות-עצמה ומתבססת על כלכלה לאומית אחדותית ובת-חורין.

II

הספרות היפה בישראל
בימי-החשמונאים

התחלת ביצת התחצוץ בתחום זה...
 זמן ימים זה זרעו הם לא התחלל...
 יצאה בתחום זה זרעו...
 החשש מזה...
 היצאה זרעו...
 אַרְנֵסֵט רֵנָן קובל בספרו „תולדות עם-ישראל“ על מלכות בית-חשמונאי: החירות והעמידה ברשות-עצמה, שהגיעה להן ארץ-ישראל בימי מלכות זו, לא גרמו להפרחת המדע והאמנות בישראל ולא הרימו את מצב-התרבות של העם ושל הארץ. בעקבותיו יצא זה לא כבר אדוארד מאיר: מלכות בית-חשמונאי היא „מלכות של-שודדים“ (Raubstaat), ורומי, שהרסה מלכות זו, היטיבה בזה לאנושיות. היהודים, כשנעשו בני-הורין ושליטים, ידעו רק להזיק ולהרוס; לבנות לא הבינו וליצור תרבות חדשה לא ידעו. קובלנה זו אינה בצדק. בית-חשמונאי דאג להפרחת התרבות היהודית כמו שדאג להרחבת הגבולים של יהודה ולהפרחת חייה הכלכליים. ולא עוד, אלא שהרחבת-הגבולים והפוליטיקה הכלכלית המצוינת של החשמונאים הן אך הן שעשו את התרבות היהודית החדשה אפשרית: אילמלא עשו שמעון בן מתתיהו, ציוסו חנן הורקנוס בנו ואלכסנדר ינאי בן-בנו מיהודה – ארץ ישראל, ואילמלא היו שלשת אלה דואגים למצוא בשביל יבול-ארצם מוצא אל הים ומנהלים פוליטיקה כלכלית וימית אמיצה ומלאת-תבונה, – היו היהודים הנחנקים במדינת-יהודה הקטנה (בלא שומרון, הגליל ועבר-הירדן) מתמעכים בין הערים היווניות, שסבבם מכל צד, ובין השומרונים וגויי הגליל ועבר-הירדן; ואז לא היתה מתהווית המשנה ולא היתה קמה גם הנצרות.³ ואף הלשון העברית היתה מתנוונת והולכת – אילמלא החשמונאים. עם

(¹) עיין: Ernest Renan, Histoire du peuple d'Israël, v 31-36
 (²) עיין: Ed. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums, Berlin 1921, II, 279–282
 (³) עיין: יוסף קלוזנר, היסטוריה ישראלית חלק שני (בסימנים מיוחדים בהשלה, כרך ל"ו), ע' 47–94; ועיין גם המאמר הקודם לזה.

ההתקוממות הגדולה כנגד הסורים ונצחונה השלם השתדלו החשמונאים הראשונים להחיות כל מה שהיו בו סימני יחוד לאומי. כשם שהחיה שמעון בן מתתיהו את הכתב העברי הקדום על גבי המטבעות העבריים הראשונים מיום שהיה ישראל לגוי¹, כך החיו הוא והבאים אחריו גם את הלשון הלאומית, שאז היתה הולכת ומפנה מקום לאט-לאט ללשון הארמית גם בדבור, גם בכתב (הפרקים הארמיים שבדניאל, וקודם לכן — בעזרא): אילמלא החשמונאים, היה ז'ארגון ארמי יורש את הלשון העברית לגמרה. בדבר זה חש בחושו ההיסטורי המצוין צבי גריץ². על זה דן גם הראשון למדברים עברית, אליעזר בן-יהודה³. הרבה יש להוסיף על דבריהם מכמה צדדים ועשיתי זה במקום אחר באריכות; כאן אסתפק בדברים מועטים אלה: הלשון העברית החדשה, המדויקת והגמישה, הפשוטה והעשירה בפשטותה, שאנו קוראים לה לשון-המשנה, נתהוותה בתקופת-החשמונאים ומתוך תביעותיו של בית-חשמונאי. צרכי המדינה המורחבת, שהחשמונאים עשאוה בת-חורין ועברית גמורה, תבעו לשון שלטת במדינה, שתהא פשוטה ומדויקת כאחת בשביל פקודות, חוקים וכיוצא בזה. בלא טפוח מצד הממשלה הלאומית, שהחכמים עזרו על ידה, אין לבאר את היצירה הלשונית החדשה והטבעית, שאמנם כבר אנו מוצאים את רשומיה הראשונים בבן סירא, בדניאל ובברייתא המפורסמת על ינאי המלך ופירוד-הפרושים⁴, אבל בפיהם של הלל ושמאי, כבר היא ערוכה בכל ומסוימת בצורתה הדקדוקית והמלותית. זהו

¹ עיין: M. Lidzbarsky, Handbuch der nordsemitischen Egiptographie, Weimar 1898, 184—189; מה שכתב נגדו פרופ' ויל בלוו (תהלה לדוד קויפמאן, ברסלוי תר"ס, החלק הגרמני, ע' 44—57) יכול להוכיח לכל היותר, שאף הכתב הישן נשתמר באומה בזמן מאוחר, אבל לא הוא בלבד.

² עיין: גריץ-שפ"ר דברי ימי ישראל, I, 419—420.

³ עיין: א. בן יהודה, ⁷עד אימתי דברו עברית? — הוצאת "קדימה", ניו-יורק תרע"ט, ע' 108—124.

⁴ קידושין, ס"ו, א'.

אפשר, מעשה-ידי-האמן היותר נפלא של תקופת-החשמונאים, יצירה אמנותית לאומית גדולה, שכדאי לדבר עליה ביחוד.

ועם תחית הלשון העברית שבה לתחיה ולפריחה חדשה גם האמנות העברית, אמנות-התאור ואמנות-התבנית (הפלאסטית). נוצרה ספרות עברית שלמה, שאם אפשר להשתמש ביחס אליה באפני-הבטוי של זמננו, יש לקרוא לה: הספרות היפה של ימי-החשמונאים. נוצרה פרוזה אמנותית עברית, וגם ספורים ושירים, שאם האמנות אינה תכליתם המיוחדת (הרי אף לנביאים אין האמנות תכלית לעצמה), מתגלית בהם האמנות בתאור ובהבעה כאילו מאליה, בלא כוונה ופניה — הסימן המובהק של אמנות אמיתית. — אבל גם אמנות-התבנית הלאומית-המקורית, — הציור הפלאסטי, הבניה הארכיטקטונית והקיראמיקה העבריים המיוחדים — נתגלתה בתקופת החשמונאים בצורות נאות, שעם-ישראל יכול להתגאות בהן: הן גוללות מעליו את חרפת אי-התרבות והעדר רגש-היופי, שהרבה מבני-הגויים, ואף מבני-ישראל, מונים בהם את האומה הישראלית, פעמים לא מרצון רע, אלא מחוסר-ידיעה. תמיד היו מתיחסים יהודים ונכרים אל ישראל כאל אומה, שאין לה תעודה אחרת בעולמה זולת הדת והמוסר; ולפיכך לא הושם לב כלל לא אל החיים הכלכליים ולא אל יצירות-האמנות של אומה זו. ועל-כן יצא על ישראל משפט מעוקל מכמה צדדים. כבר הגיעה השעה לישר משפט זה לא על-ידי סניגוריה על היהדות — אומה, שיצרה את רות ושיר-השירים, כבר נתנה לאמנות האנושית די והותר! — אלא על-ידי חקירה ישרה במצב-הדברים כמו שהם בתקופות ידועות של דברי-ימינו.

א) ספר-חשמונאים א'. ספר זה, שכמעט אין ספק בדבר, שנקרא בעברית „ספר בית חשמונאי“, ומוזה נשתרבב בספרו של אוריגנס השם: Σαββαταίῳ Σαβαναιῶν במקום Σ[έφε]ρ β[η]θ[א] במקום [A]σαμωναίῳ, הוא אחד מספרי-ההיסטוריה היותר מצוינים של עם ישראל. עם כל האמונה התמימה באלהים, עזרם ומגינם של מתתיהו חשמונאי ובניו, שהוא מלא על פני כולו, אין בו זכר לנסים ונפלאות יוצאים מגדר-הטבע ולהפרזות והגזמות יתרות. הרצאתו היא אמנותית במדה שאין למעלה ממנה. אין קפיצות, אין הסתלקות לצדדים וקליעת אגדות ובדיות לתוך הספור הפראגמטי – כנהוג כמעט בכל ספרי-ההיסטוריה הקדומים. הכל בא ומתארע על-פי השתלשלות מודרגת. שלשלת-המאורעות מתרתקת באופן טבעי וכל חוליה וחוליה שלה היא במקומה. יש כאן חגיגות רוממה בספור-הנצחונות, ביחוד אותם של יהודה המכבי: אבל אף ההתלהבות אינה עוברת את גבול-הנאות. העובדות ההיסטוריות מוגזמות הן קצת, כיאה להיסטוריה של נצחונות לאומיים; אבל הגזמה גסה, גודשת את סאת האפשרות הטבעית, אין כאן. בקצור: הספר הוא כולו, זולת ערכו ההיסטורי הגדול, יצירה אמנותית ממדרגה ראשונה. חבל, שבעלי-התלמוד בשנאתם להחשמונאים האחרונים, שהקדיחו את תבשילם, והרבה יותר לזה – בשנאתם להרומיים מחריבי-ארצם, ש„ספר בית-חשמונאי“ מרבה לספר בשבחם ומתפאר בברית שכרתו עמהם יהודה המכבי ואחיו, גנזו את המקור העברי של הספר ונשאר לנו אך תרגומו היווני. אבל אף מתוך תרגום לועזי זה משתקפת הפרוזה העברית האמנותית שהיא מחקה, אמנם, את הנביאים הראשונים, אבל עולה הוא על הרצאת הדברים שלהם בפשטותה ובהירותה, וביחוד עם זה אמנותית היא במבנה הפנימי יותר ממנה.

ספר יותר קרוב אל השירה, ובכך גם-אל האמנות, הוא:

(1) G. Dalman, Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch, Leipzig 1904, S. 6.

(ב) ספר ברוך (הגנוז). ספר זה רגילים לחלק לשני ספרים מזמנים שונים (מתחלתו ועד ג', ח', ומכאן — עד סוף הספר) וחושבים, לכל הפחות, את חלקו השני למחובר אחר החורבן וביוונית. לי נראה, ביחד עם וו. רוטשטיין, שספר ברוך הגנוז נתחבר כולו עברית¹. חושבני, שאף בחלקו השני לפנינו זכרונות מן המאורעות המעציבים בימי מלחמתו של אנטיוכוס סידטס ביוחנן הורקנוס². ציור הרעב הגדול בימי-המצור שק נבוכדראצר³ מתאים להרעב בימי מצור-ירושלים על-ידי סידטס, — זה הרעב שהכריח את יוחנן הורקנוס לגרש מן העיר את כל הבלתי-מסוגלים לתפוש חרב, שמתו על-יד החומה ברעב ובמחלות. היחס הנוח של בעל ספר-ברוך לנבוכדראצר ולבל שאצר בנו, שהיהודים מקריבים קרבנות בעדם ומתפללים לאורך-ימיהם⁴, מתבאר על-ידי היחס הטוב של אנטיוכוס סידטס „החסיד“ אל היהודים בימי-המצור, כשהגיע חג-הסוכות, שאז שבת ממלחמה על-פי בקשתו של יוחנן הורקנוס, ושלה לבית-המקדש קרבנות מוזהבי-קרנים וכלי-קטורת⁵. והטעמתו של בעל ספר-ברוך⁶ שירמיהו צדק בתביעתו לעבוד את נבוכדראצר, מתאמת להחלטתו של יוחנן הורקנוס להשתעבד לאנטיוכוס סידטס⁷ — ואף כל רוחו של ספר-ברוך מתאים לתקופת-החשמונאים. בחלקו הראשון (א', א', ג', ח') שהוא כתוב בפרוזה אמנותית, יש אמונה עמוקה באלהי-ישראל וצדוק דין-ההיסטוריה (המפלה בימי המלחמה באנטיוכוס סידטס) מתוך השקפה מוסרית עליונה. וחלקו השני (מן ג', ט' עד גמירה), שלדעתי, נכתב עברית, אפשר, על-ידי המחבר של חלקו הראשון. אך בזמן אחר

(1) W. Rothstein Apocryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments, herausg. v. E. Kautzsch, I, 215—216, לעומת החלטתו של: E. Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, II⁴, 462—463.

(2) קדמוניות, י"ג, ח', ב'—ד'.

(3) ברוך, ב', א'—ג. ועיין גם ד', ט"ו—ט"ז.

(4) ברוך, א' י"א—י"ב. (5) קדמוניות, י"ג, ח', ב'.

(6) ב', כ'—כ"ו. (7) קדמוניות שם, שם, ג'—ד'.

ובמסבות אחרות, וההלניסמים שבו הם תוצאתו של תרגום יווני יותר חפשי, שכך דרש תננו הפיוטי—חלק זה מלא שירה נשגבה, תנחומות-אל ותקוה לתחיה, שמרוממות את הספר למדרגתה של יצירה פיוטית חשובה.

אבל גם שתי-יצירות אמנותיות ממש — ספרות יפה במובן של עכשיו, נוצרו בתקופת-החשמונאים. כוונתי לספר יהודית ולספר טוביה (או טובית).

ג) יהודית. זהו רומאן היסטורי, שמחברו קשר את המצאותיו הדמיוניות במסע-המלחמה של ארתחשסתא אוכוס מלך-פרס על מצרים, פיניקיה ויהודה ושב השתתפו המפקדים הולופרנס ובגוהי, שנזכרו בספר-יהודית. זולת זה פחות הוא גרעינה ההיסטורי של „יהודית“ אפילו מזה של מגלת-אסתר, שאגב, בהרבה דברים חקה אותה בעל ספר-יהודית.

התוכן מפורסם הוא יותר מדאי ואין צורך להביאו. אזכיר רק את הדברים, שמוכיחים, לפי דעתי, הוכחה גמורה, שהספור ההיסטורי נתחבר בימי-החשמונאים.

נבוכדראצר הוא כאן לא מלך-בבל, אלא מלך-אשור, והוא יושב בנינוה. הוא נלחם בארפכשד מלך מדי (שלשם גלו עשרת השבטים). הולופרנס הולך להלחם בישראל לעמק-יזרעאל (מקום-מושבם של עשרת השבטים). ועם-ישראל אך זה עתה (בימי נבוכדראצר!) שב מגלותו והחזיר את עבודת-אלהיו בבית-המקדש לישנה, עזב את גולו ויא-אפשר לו לתת כבוד-אלהים לבן-תמותה. ואשה חסידה שמרבה לצום ואינה מתגאלת בפת-נכרי, מצלת את העם, את הארץ ואת הדת (בית-המקדש) כאחד. — כל זה מוכיח, שלפנינו תקופת-החשמונאים. אשור באה כאן במקום סוריה (שבאמת אינה אלא „אשוריה“ בקריאה היוונית — Syria=Assyria). בית-חשמונאי שואף לכבוש את עמק-יזרעאל ולאחד את יהודה וישראל (את יהודה והגליל דרך שומרון). כל זה משתקף בספור הנחמד. ורוח-גבורה מנשבת מתוך כל פרקיו. יהודית מהללת

ולבושת¹ ואכילור העמוני שדבר טובות על היהודים לפני
הולופרנס (מעין חרבוניה שני), לא רק, מאמין באלהי ישראל²
אלא גם, כורת בשר ערלתו ונספח אל בית ישראל עד היום הזה³.
כל אלה הם סימנים מובהקים של תקופת החשמונאים, ביחוד של ימי
יוחנן הורקנוס קודם הפירוד מן הפרושים. כי, ביחד עם חסידות
יתרה, אנו מוצאים בספר היהודית רוח גבורה של עם מלומד מלחמה
ורמה גבוהה למדי של החיים המדיניים והחברתיים. דבר זה בלבד
שהאויב נמסר ביד אשה כבימי דבורה ויעל, ולאשה נאמר:
„את – גאון ירושלים, את – התפארת הגדולה לישראל, את – העדי הגדול
אשר לעמנו“⁴, דבר זה בלבד מוכיח שאנו עומדים בתקופה שלאחר
„גזרות אנטיוכוס“, שאז הצטיינו הנשים בהגנתן על הדת
והלאומיות – מה שגרם להאגדה על חנה ושבעת בניה. ⁵
וספרי היהודית הוא יצירה אמנותית נאה. הרצאתו בהירה
מודרגת, בלא אריכות וסכסוכי מאורעות, שיש במגלת אסתר
שבוודאי היתה לעיני מחברה של „יהודית“ תכונתה של ה, גבורה
הראשית“ נצטיירה בצבעים עדינים ומתרשמים, ותכונתו של
הולופרנס – ה, גבור הראשי“ – ברשמים מועטים, אבל משורטים
יפה. השירה הנחמדה שהושמה בפיה של יהודית⁶, יש בה ניצוץ משל
שירת דבורה, שבוודאי חקה אותה המחבר. הפרטים היותר
קטנים מתוארים ב„יהודית“ בדאגה רבה של אמן בעל עין חדה
ומקפת, אם רק יש בהם צורך לענין. ואף בכלל ספרי היהודית
היא יצירה אמנותית נחמדה ונשגבה כאחת, שהיא מלאה את הרוח
העממי העברי של התקופה הלאומית הגדולה. ⁷
(ד) טוביה (טובית). ספר זה אינו אפילו רומאן היסטורי,
אלא „ספר המעשה“ ממש; ספור, שגבורו הראשי הוא אחד מיהודי
הגולה, שגורלו הפרטי קשור באישיות היסטוריות אחדות. כאן פונה
המחבר לא אל האומה הישראלית לחזקה ולעודדה, אלא אל הפרט

(1) שם, י"ג, ט"ו. (2) שם, י"ד, י'.
(3) שם, ט"ו, ט". (4) שם, ט"ז, ב' – י"ח.
(5) שם, ט"ז, ב' – י"ח.

מישראל. ולפיכך, במקום ההשקפה המדינית והלאומית-הדתית שהונחה ביסודה של „יהודית” כולה, יש ב„טוביה” בעיקר-הדבר השקפה דתית-מוסרית. אמנם „פטור בלא כלום אי-אפשר” בתקופת-החשמונאים: אף ב„טוביה” יש התייחדות לאומית (אזהרתו של טוביה לבנו, שיאהב את בני-עמו, ויקח לו אשה רק מבנות-עמו)¹; ובסוף הספר, בשירת-תודתו של טוביה — גם תקוה לבנין-ירושלים בספיר, אזמרגד, שוהם, אקדה ואבני-אופיר.² אבל אין זה עיקר בספר-טוביה. יש בו גם מעשי-נסים, אמונה באשמדאי וברוחות רעות, ואף במלאכים טובים כרפאל וברפואות משונות. לכל זה אין זכר בספר „יהודית”, שהכבוד הלאומי ורוממות האשה העבריה הפטריוטית, יראת-האלהים וטהורת-המדות, הם לו הכל. ולעומת זה „טוביה” הוא ציורי ואמנותי הרבה יותר מיהודית. אמיל שירר מעיר בצדק: „המצאת ספור-המעשה היא עשירה בפרקיה וחוליותיה, הפרטים — רב-גונים, וחטי-הספור שנתרקמו במקומות שונים, משתזרים זה בזה ביד-חרוצים. ולפיכך עולה ספרנו („טוביה”) בתור יצירה ספרותית בהחלט על יהודית”³.

אף בספור זה, שגם תכנו, כאותו של יהודית, רווח באומה הישראלית על-ידי תרגומים ישנים ועל-ידי „כתובים אחרונים”, תופסים מקום אשור ונינוה ועשרת השבטים (שלמנאסר מלך אשור, וטוביה משבט נפתלי, יושב בנינוה בתור אחד מגולי עשרת השבטים שגלו לשם). כמו ב„יהודית” ממש. קיום המצוות המעשיות ועשית חסד עם החיים ועם המתים עומדים כאן במדרגה אחת של חשיבות. וזה מתאים להשקפות של תקופת-החשמונאים. שהמחבר קדם לזמנו של הורדוס נראה ממה שהוא חושב את בית-המקדש, שיבנה לאחר החורבן הראשון (כלומר, בית-המקדש שבזמנו) לקטן ודל⁴ אות הוא שהמחבר קדם לבנין המפואר של „בית-הורדוס”⁵. ומאחר שעדיין אין ב„טוביה” האמונה בתחית-המתים, לא יאוחר זמן-חבורו מתקופתם של יוחנן הורקנוס או

(¹) טוביה, ד' י"ב—י"ג. (2) שם, י"ג, ט' וט"ז.

(³) עיין: E. Schürer, Geschichte d. Jüd. V. etc. III⁴, 238.

(⁴) טוביה, י"ד, ה'. (⁵) עיין: Schürer, שם, שם, ע' 239.

אלכסנדר ינאי. ערכה של קבורת-המתים, שהוטעם בו כל-כך, מרמז על תקופה של מלחמות ממושכות ואכזריות שביחוד הצטיינה בהן מלכותו של אלכסנדר ינאי, שהרג הרבה מן הפרושים המתקוממים¹, ואפשר — בתור „הרוגי-מלכות” — לא ניתנו לקבורה. והספור על הגולה טוביה, אפשר, אף הוא אינו אלא בת-קול של בריחת 8000 מן המתקוממים על אלכסנדר ינאי (מספר מוגזם בלא ספק), שנשארו בגולה כל עוד ינאי חי². להדעה, ש„טוביה” נתחבר בגולה דוקא וביוונית, אין יסוד מוצק, כמו שאין יסוד לדעתו של פ. רוזנטאל, שספר זה נתחבר לאחר הריסת-ביתר ועל-ידי תלמידיו של ר' עקיבה³. ספר-טוביה מדבר על ירושלים כעל עיר, שסבלה הרבה (בימי אנטיוכוס סידטס ואלכסנדר ינאי), וכעל עיר קרובה לו ביותר. ורוח הלשון העברית נחה על הטופס היווני שבידינו. הבטויים היווניים הטהורים שבו הם פרי תקון הטופסים של התרגום היווני במשך מאות שנים, שהרי „טוביה” היה אחד מן הספרים היותר נקראים בכל הזמנים. והנוסחאות העבריים של „יהודית” ושל „טוביה”, שהוציאו נייבויער וגאסטר, ודאי מתורגמים הם מארמית ולא מיוונית.

ועל מדת ערכו האמנותי של ספר זה קשה להפריז. יש ב„טוביה” כמה וכמה רשומים דקים ומעוררים את הלב, שרק צייר אמן יכול היה לתפשם בחושו הדק. כמו ב„יהודית” אף בו תופסת האשה מקום חשוב מאד. לא רק שרה, אשתו של טוביה-הבן, מתוארת בצבעים רכים מאד, אלא אף חנה, אשתו של טובית-האב⁴. למרות מה שהיא חושדת בבעלה, היא מלאה תום ורוך.

(¹) המספרים—אפשר, מופרזים לא מעט—מצויים בקדמוניות, יג, יג, ה, וי"ד, ב'.

(²) קדמוניות, יג, י"ד, ב'.

(³) עיין: F. Rosenthal, Vier Apokryphische Bücher aus der Zeit und Schule R. Akibas, Leipzig, 1885. D. Simonsen, Tobit-Aphorismen (David Kaufmann-Gedenkbuch), Breslau 1900, S. 106—116.

(⁴) אני מבדיל בין „טובית” — Tôbeith ביוונית — הוא האב, ובין „טוביה” — Tobías ביוונית — שהוא הבן.

ואהבתו של בעלה אליה היא עמוקה ומלאת רגש חם, שאינו מצטנן עם השנים. טובית האב מדבר על לבו של טוביה בנו שלא להעציב את הרוחה של האם, לדאוג לה בחיים, ולאחר פטירתה — לקברה בקבר על ידו. האהבה לאשת-נעורים נמשכת אף מעבר לקבר... ואהבת-האם של חנה מצוירת ב„טוביה“ ציור נפלא, שקשה למצוא כדוגמתו בספרות העתיקה.² בכלל, מצוינים חיי-המשפחה בישראל בימי-החשמונאים כפי שיש להכירם מתוך ספר-טוביה. רעואל אומר לבתו, שתכבד ותוקיר גם את חמיה וחמותה, כי „עתה הם אבותיה“.³ ועוד רשום דק אחד כדאי להזכיר בזה: שתי פעמים נזכר כל-בו של טוביה, — כלבו הנאמן, שלוה אותו, ואת חברו בדרכם למדי, — ביציאתם ובחזירתם.⁴ אף יחס נוח זה לכלב ראשון הוא, כמדומה לי, בספרותנו העתיקה, שאך בזמן מאוחר לימי בית שני אנו מוצאים בה את הכלב לא רק בתור „כלב רע“, שאסור לגדלו בתוך ביתו של אדם, אלא גם בתור ידידו של האדם. ואף אם אין זה מענינו הבלתי-אמצעי של החבור הנוכחי, קשה שלא להזכיר בזה גם את המשלים ואמרי-המוסר של טוביה⁵ ושל המלאך.⁶ באמרו של טוביה אנו מוצאים מאמה אחד, ששמענו אחר-כך מפי הלל הזקן, ולאחריו, בצורה החיובית, מפי בעל „אגרת-אריסטאס“.⁷ מפי פילון⁸ ומפי ישו: „מה ששנא לך אל תעשה לאיש“, *μὴ μισῆς μεδέεις ποῦτῆς*.⁹ טוביה, ד, ט, מתאים לשבת, ל"א, א' אבל גם למתיא, ז', י"ב.

„ספר-טוביה“ היא יצירה אמנותית ממדרגה ראשונה שמעידה על המדרגה הרמה של התרבות שעמדה עליה האומה הישראלית בימי מלכות-בית-חשמונאי, כשהיהודה היתה בת-חורין

(1) טוביה ד' ג' — ד'. (2) שם, י', ד' — ז', ו"א, ח' (א).
 E. R. (3) שם, י', ז' — ח', י"א, ג' (ב).
 (4) שם, י', ז' — ח', י"א, ג' (ב).
 (5) שם, י', ז' — ח', י"א, ג' (ב).
 (6) שם, י', ז' — ח', י"א, ג' (ב).
 (7) עיין „אגרת-אריסטאס“, הוצאת W. Wendland, פיסקה 207.
 (8) פילון, הוצאת Eusebius, Praeparatio Evangelica, VIII, 7).
 (9) פילון, הוצאת Eusebius, Praeparatio Evangelica, VIII, 7).

והתנהגה על-פי כתבי-הקודש ודברי-הסופרים. התורה לא הובישה את לחלוחיתו של העם, כדעתו של רנאן ואדוארד מאיר, אלא הפריאה והפריחה אותו והכשירתו לא רק לעבודת-תרבות אנושית ולאומית כאחת בכלל, אלא גם בפרט – לגדל פירות אמנותיים נאים.

ב.

הנהגה זו של החשמונאים לא הייתה פשוטה וקלה. היא הייתה תוצאה של תהליך ארוך ומסובך, שבו התפתחה תודעת אומיות ופטריוטיזם בקרב העם היהודי. תהליך זה נמשך מאז ימי בית ראשון ועד ימי בית שני, ונמשך גם בתקופת החשמונאים. תהליך זה נמשך גם בתקופת החשמונאים, שבה התפתחה תודעת אומיות ופטריוטיזם בקרב העם היהודי. תהליך זה נמשך מאז ימי בית ראשון ועד ימי בית שני, ונמשך גם בתקופת החשמונאים.

אחת מאמצעי-ההגנה העיקריים של החשמונאים הייתה:

היא הייתה תוצאה של תהליך ארוך ומסובך, שבו התפתחה תודעת אומיות ופטריוטיזם בקרב העם היהודי. תהליך זה נמשך מאז ימי בית ראשון ועד ימי בית שני, ונמשך גם בתקופת החשמונאים. תהליך זה נמשך גם בתקופת החשמונאים, שבה התפתחה תודעת אומיות ופטריוטיזם בקרב העם היהודי. תהליך זה נמשך מאז ימי בית ראשון ועד ימי בית שני, ונמשך גם בתקופת החשמונאים.

M. Friedländer, Die religiösen Bewegungen im Judentum des Altertums im Zeitalter Jesu, Berlin 1905, 22.

H. P. Grässer, La lingua ebraica nel Cristianesimo primitivo, Firenze 1905, p. 9.

ב.

מן הספרים הגנוזים אנו עוברים אל החיצונים, שאף בהם יש יצירות אמנותיות במובן המלא של מלה זו. הרי אין יצירות עממיות, יצירות של „נביאים עממיים“, לפי בטויו של מ. פרידלנדר¹, כספרים החיצונים, שחכמי־האומות קוראים להם „פסיבדאפוגראפים“. כל רקמת־הדמיון העממי וכל שפע הכח־היוצר שלו נסתחפו לתוך שדה רחבה ופוריה זו, שאנו מסמנים אותה בשם ה„ספרות החיצונית“ ושמתחלת בתקופת־החשמונאים ומסתיימת במפלת בר־כוכבא.

הראשון בספרים הללו, שנוצר בימי החשמונאים, הוא:

א' ספר־חנוך הכושי. ספר גדול בכמותו ובאיכותו זה הוא ספר מורכב. הוא מחובר משבעה ספרים אלה: א) מבוא (פרשיות א'—ה'; ב) ספר המלאכים (ו'—ל"ו); ג) ספר־המשיח או ספר־המשלים (ל"ז—ע"א); ד) ספר־השמים או הספר האסטרונומי (ע"ב—פ"ב); ה) ספר־חזיונות או הספר ההיסטורי (פ"ג—צ'); ו) ספר־המוסר (צ"א—ק"ה) שבו כלול הגליון² של עשרת השבועות (צ"א, י"ב—י"ז וצ"ג כולו). ולסוף זו חתימה (ק"ו—ק"ח). חוקרים הרבה פוררו ספר זה לפירורים קטנים. לי נראה

¹ עיין: M. Friedländer, Die religiösen Bewegungen innerhalb des Judenthums im Zeitalter Jesu. Berlin 1905; 22, 77, 78—143.

² כלומר, האפוקליפסה, „גליונא“ בסורית, ומוזה—הגליונים וספרי מינים (שבת, קט"ו, א'). שנראה מכאן, שאמנם יש יחס בין ה„גליונים“ ובין ספרי הנוצרים ושאר הכתות האנטינומיסטיות אבל אינם דבר אחד (עיין: H. P. Chajes, La lingua ebraica nel Cristianesimo primitivo. (Firenze 1905. p. 9,

שרק לשני ספרים שונים בזמן חבורם הוא מתחלק: הפרשיות א'—
 ל"ו וע"ב—ק"ח הן מסוף ימיו של יוחנן הורקנוס או מתחלת ימיו
 של אלכסנדר ינאי (לערך 110—80 קודם ספה"נ), והפרשיות ל"ז
 —ע"א (ספר המשיח או ספרהמשלים, מסלי בכושית, Bilderreden,
 כמו שקראו להם חכמי גרמניה) הן מימי שלום־ציון המלכה
 (שלומית אלכסנדרה, לערך 70 קודם ספה"ג, בזמן שעלה על יהודה
 טיגראנס מלך ארמניה¹). כי, לדעתי, לארמנים נתכוון המחבר
 בפרתיים ומדיים שהוא מזכיר בחלק זה מספר־חנוך (נ"ו, ה', ח').
 ולא לפרתיים ממש, שתמכו בידי מתתיהו אנטיגנוס החשמונאי
 (46—37 קודם ספה"נ); שאילמלא כן, היו אף הרומיים נזכרים
 כאן, שהרי כבר משלו ביהודה מימי כבוש־פומפיוס ועד מתתיהו
 אנטיגנוס (63—40)². על כל פנים, אפילו אם החלק השני מספר־חנוך
 נתחבר בימי מתתיהו אנטיגנוס, עדיין כל הספר כולו שייך
 לימי בית־חשמונאי.

הספר הגדול כולל את כל החכמה היהודית בתקופת־
 החשמונאים, שהיא מדע ודמיון בערבוביה, כלומר, אמנות
 באותה מדה, שהיא חכמה. מצד אחד יש לראות את ספר־חנוך כהמשך
 של פרקי הטבע, המספרים נפלאות־הבורא, שבתהלים ובאיוב,
 של פרקי־המשלים שבספר משלי, ואפילו החקירה המופשטת
 שבקהלת מוצאת בו מקום. ומן הצד השני השפיעו עליו מראות
 יחזקאל וזכריה, וביחוד החזיונות וצירי־האחרית (האֶסְכָּאֶטוֹלוֹגְיָה)
 של דניאל³. כל אלה נתלכדו ונתמזגו בספר זה בצרות המרובות
 שעברו על ישראל מימי אנטיוכוס אפיפאנס ועד אנטיוכוס סידטס
 או אפילו עד דכוי התקוממותו של העם על אלכסנדר ינאי
 (לערך 170—80). הצרות הלאומיות הקשות החיו את הצירים
 הנבואיים מ"יום־הדין" ("חבלו של משיח") וגם את היעודים היותר

(1) קדמוניות, י"ב, ט', ד'; מלחמות, א', ה', ג'.

(2) עיין: י. קלוזנר, הרעיון המשיחי בישראל, חלק שני, ירושלים

תרפ"א, ע' 18—19.

(3) לא דברתי כאן על ספר דניאל עצמו מפני שהוא עומד על קצה-

הגבול של תקופת־החשמונאים והתקופה שקרמה לה.

נהדרים „גימות-המשיח“. וכל אלה ביחד נעשו כאן יצירה אמנותית נפלאה נרקמת מסביב לחנוך, שלא בלא צדק קרא לו חוקר נוצרי אחד בשם ה„פרוטוטופס היהודי של דאנטה הקתולי“¹. ובאמת, יש בספר-חנוך מקצת מן ה„קומידיה האלהית“, מלחמה בחטאים האנושיים שהם פרי-התרבות, ממלאים אותו על פני כולו, ה„נפילים“ שבספר-בראשית, „בני-אלהים“ כושלים וירודים אלה, לאחר ש„באו אל בנות-האדם“, מלמדים את נשיהם בכלל ואת בני-האדם בפרט לא רק לחשים והשבעות, אלא גם עבוד-המתכות, עשית כלי-זין, זקוק-הזהב, מציאת האבנים הטובות, שמוש בעשבים לרפואה, צפיה בכוכבים, ועוד; ובכן — את כל המדעים החיוביים כמצבם וצורתם באותו זמן ובארץ-הקדם: פסיקה, כמיה, אסטרונומיה, מכניקה, תכניקה, רפואה, אמנות, ועוד. את כל סודות-הטבע הם מגלים לבני-אדם. ועל זה הם נענשים. כי כל אלה לא היטיבו את דרכי-האדם, אלא הרעו אותן. החכמה, האמנות, התרבות בכלל, סמ-מות הם לבני-אדם. על-ידי כך למדו בני-האדם כולם לרדוף אחר מותרות, הנשים — להתקשט ולהתיפות ולחטוא, ובעלי-האמנות — לעשות כלי-זין, שבהם יהרוג איש את אחיו. ואפילו מה שהורו ה„נפילים“ את בני-האדם לכתוב בדיו על גבי הנייר הוא חטא, שהרי הכתיבה הביאה לידי חבור ספרי-שקר ולידי זיוף-ספרים². — הרעיון הגדול שאנו מיחסים לרוסו וטולסטוי, הרעיון, שהתרבות היא אם כל חטאת, — כבר הוא מצוי בספר העברי הקדום.

אבל לא רק רעיון גדול יש בו. הוא מלא אמנות. יש בו ציורים דמיוניים, שאין כדוגמתם בספרות העברית העתיקה והחדשה זולת, אפשר, בספרות-הקבלה; ואולם ספרות זו דוקא הושפעה מספר זה בלא שום ספק, שהרי בזוהר הוזכר „ספרא דחנוך“ והובאו בו שני פסוקים, שיש למצוא כדוגמתם בפרק ל"ב של ספר-חנוך הכושי. ובכלל, מעוף-הדמיון של ספר-חנוך אין דומה לו בספרותנו העתיקה. היכלי-בדולח מוקפים לשונות אש, ועל גבם — תקרה של

¹ עיין: W. Baldensperger, Das Selbstbewusstsein Jesu. 2, Aufl. Strassburg, 1892 S. 9.

² עיין: ספר חנוך הכושי, ס"ה, ז'—ח'; ס"ט, ט' י"א, ועוד.

ברקים וכוכבים, וכרובי-אש בתוכם. מקום לזהט יומם ולילה, ובו שבעה הרים של אבני-חן. או אש לזהטת יומם ולילה—היא האש המניעה את כל מאורות-השמים. וכאלה חזיונות לעשרות רואה חנוך בעיני-דמיונו. ספר זה מבטל את כל הטענות בדבר עניות-הדמיון של השמיים בכלל ושל העבריים בפרט¹. כי כרובים, שרפים, אופנים, עירים (המלאכים הערים, השומרים), מלאכי-הפנים, מלאכי-השרת, מלאכי-חבלה, — כל אלה בשמות לעשרות ואפשר למאות, ממלאים את הספר על פני כולו. וכל זה מתואר בערבוביה משונה של מציאות ושל דמיון, שהיא מהממת את הקורא הרגיל בקריאתם של כתבי-קדשינו. ה"פולקלור" היהודי בימי-החשמונאים, וביחוד האמונות וההזיות העממיות, מתגלים בו בבהירות יתרה, יותר מן הידיעות המושכלות, שאף הן תופסות בו מקום חשוב. הציורים מן המלאכים ה"גופלים" והמתהתנים בבנות-האדם, מהתהוות השדים והמזיקים והרוחות הרעות, ממלחמת הענקים ומפלתם, ממאסר הרוחות הרעות והכוכבים הממרים (כמה נועז הוא ציור זה של "כוכב ממרה"!), מהיכל-הבדולח של האלהות, מלוחות-השמים, שגורלם של המלאכים ובני-האדם כאחד חרות עליהם, מן השאול, הגיהנום וגן-העדן שבספרנו עדיין הם בעולם-הזה, מעץ-החיים ועצי-הפלאות הריחנים ומהרי האבנים היקרות, ואפילו האגדות העממיות בדבר "שר של קיץ" ו"שר של חורף", ועוד, ועוד, — כל אלו הן מרגליות יקרות של היצירה האמנותית העממית בימי-החשמונאים. אותה דלה החוזה העממי, שבוודאי היה קרוב ברוחו אל האיסיים, שהוסיפו לרקום בסתר-תאי-הנזירים" שלהם מה שקבלו מן העם מנפשו של ההמון ונתן לה בטוי אמנותי שובה-לב ומרהיב-דמיון.

(ב) ספר-היובלים. זהו מדרש לספר בראשית ולחלק מספר-שמות, — מדרש-אגדה ומדרש-הלכה כאחד, הפרוטוטופס של המדרשים

¹ עיין, למשל: Chr. Lassen Indische Alterthumskunde, Bonn 1844, I, 414—417; E. Renan, Histoire Générale et système Comparé des Langues Sémitiques, I, Paris 1863, pp. 12-16.

התנאיים: מכילתא ספרא וספרי. הוא נבדל מאלה האחרונים במה שאינו קשור בפסוקים, אלא הוא מספר את המאורעות שבתורה על-פי דרכו, בהוספת הלכות או אגדות חפשיות. בהלכותיו עדיין ניכר בו נדנדוד בין מה שנקבע אחר-כך על-ידי הפרושים ובין מה שידוע לנו עכשיו בתור השקפות צדוקיות; ולפיכך קשה כל-כך לציין בדיוק, לאיזו כת יהודית היה שייך מחבר-הספר. אך דבר זה אין בו ספק: ספר-היובלים נתחבר, כספר-חנוך, בימי יוחנן הורקנוס או אלכסנדר ינאי (לערך 120–80), כמו שנראה מתוך כתוב זה שבו: „ובני-אדם לא סרו מעול-העבדות, אשר שמו עליהם שנים עשר בני-יעקב, עד היום הזה”². ואמנם ספר-היובלים דומה בדבר אחד לספר-חנוך: אף בו החכמה והאמנות הולכות שלובות-זרוע. מתוך ספר זה יש להכיר את הידיעות הגיאוגראפיות ההגונות של היהודים בימי-החשמונאים; במובן ידוע אין הן נופלות מאותן של היוונים. היהודים יודעים את הרי-אוראל (רפ – Πικαία Ὀρη ואת הקויקאזוס, את הצי-האי קרים (קרן, קרסו – Chersonesus Hieraclitica, סיבאסטופול של עכשיו) ואת הודו את נהר דן (טינ–טאנאיס הקדום) ואת הים האזובי (מיעוט – Maeotis), את הים האטלאנטי ואת הים-השחור, את ההודים ואת הקלטים, את ארמניה ואת ספרד³. ויתרון ליהודים על היוונים, שהיהודים רואים את כל העמים, את כל האנושיות הקדומה

(¹) מעניין הדבר מאד, שכפרשה י"ב של ספר שמות שבה כמעט מסתיים ספר-היובלים (פמ"ט, כי פרק נ', האחרון, אינו מסודר עוד על-פי הפרשיות של התורה), בה מתחיל מדרש-מכילתא; ובעוד ששלשת המדרשים התנאיים הקדומים מקיפים את ספרי ויקרא, במדבר, דברים וחלק משמות, אין הם מצויים על ספר בראשית וי"א פרשיות ראשונות של שמות, ש„ספר-היובלים“ עוסק אך בהן. הלא דבר הוא!

(²) ספר היובלים, ל"ח, י"ד.

(³) עיין: אברהם אפשטיין, אלדר הדני, פריסבורג תרנ"א, מבוא ע' XXIX–XXXII, והערותיו של דילמאן לתרגום הגרמני של „ספר-היובלים“ שממנו תרגם ספר זה לעברית ד"ר ש. רובין (ווינה תר"ל). ד"ר א. י. בראוור (A. J. Brawer, Palästina nach der Agada, Berlin 1920, S. 33, Anm. 34) רצה להוציא מידועות אלו מסקנה, שכל הספר או הפרשה

כמשפחה אחת, צאצאיהם של שם, חם, ויפת, לפי לוח-העמים שבבראשית. ואולם אין אוניווירסאליות זו בלא קורטוב של לאומיות הארצות המשובחות ביותר נפלו בגורלו של שם¹. מדרגת-התרבות של תקופת-החשמונאים, אם נמוד אותה על-פי ידיעות אנושיות-כלליות אלו, אינה נמוכה כלל וכלל.

והאגדות שבספר-היובלים נאות הן מאד ומתלכדות יפה בהלכות ובידיעות; ומצד זה לפנינו חבור אמנותי גמור. אבל פעמים שהספורים מבליטים את המגמה הדתית יותר מדאי, באופן שכל ספור-המעשה לא בא אלא להטעים חשיבותה של איזו מצוה מעשית. על כל פנים, הרבה מן האגדות שבו מפוזרות בתלמוד ובמדרש, ואין ספק בדבר, שמחברו הפרה את הדמיון של ההמונים מישראל — והמון-המשכילים בכללם — וספק בהם את הצורך האנושי לספרות יפה — לאמנות תאורית ברוחם של הזמן הקדום ושל האומה המיוחדת במינה.

ג) **צוואות שנים-עשר שבטים.** אף ספר זה מלא אגדות נאות ובמובן זה הוא יצירה אמנותית לא פחות מספר-היובלים; אלא שבעוד שהאגדות שבספר-היובלים משמשות אילוסטראציה למצוה מן המצוות המעשיות, משמשות האגדות שבכל צוואה מ„צוואות י"ב השבטים" דוגמה או אזהרה ביחס למדה טובה או רעה מן המדות המוסריות. אחת מן ה„צוואות" הללו („צוואת-נפתלי") מצויה גם בעברית ויצאה תחלה על-ידי ד"ר מ. גאסטר ועכשיו נדפסה מחדש על-ידי י"ד אייזנשטיין²; ואולם אף צוואה זו בצורתה עכשיו קשה לחשוב לעברית מקורית. שכל הצוואות נכתבו בעצם

הגיאוגראפית שבו, מאוחר (מאוחרת) הוא, שהרי יש כאן ידיעות, שפרסם אותן תחילה פומפוניוס מילו, ואחריו אסטראבון. במאה הראשונה לספה"נ. אך אפשר, ששני אלה קבלו ידיעות אלו מן העמים השמיים, והיהודים בתוכם, שקדמו להם בידיעת הגבולות שבין אסיה לאירופה, יותר נכון, בין בני-שם ובני-יפת.

⁽¹⁾ ספר-היובלים, פרשיות ח'—ט'.

⁽²⁾ במדרשים קטנים, ניו-יורק תרע"ה, I, 236—238.

וראשונה עברית (זולת ההוספות הנוצריות המאוחרות שבהן) יש לראות מתוך המליצות העבריות המרובות שבכולן. נמצאו גם קטעים ארמיים מ„צוואת לוי“. ו„צוואה“ זו היא שמוכיחה ביותר שעיקר הספר נתחבר בימי-החשמונאים, שהרי שבט-לוי שהחשמונאים יצאו ממנו, תופס כאן מקום חשוב לא רק בתור שבט-כהנים, אלא גם בתור שבט-מושלים; ואף המשיח יבוא, על-פי אחדות מן ה„צוואות“, לא משבט-יהודה, אלא משבט-לוי. על יסוד כל אלה יש ליחס ספר זה לימי מלכותם וכהונתם הגדולה של יוחנן הורקנוס או אלכסנדר ינאי (130–80)².

האמנות הנאה שבספר זה מתגלית במקלעת הנפלאה שהספורים האגדתיים מקולעים בו לתוך דברי המוסר מצד אחד ולתוך ה„גליונים“ והיעודים המשיחיים מצד שני. אבל בצד ציורים וספורים דמיוניים מרהיבים יש ב„צוואות י״ב השבטים“ אמרי-בינה נאים הרבה — „חכמה“ ישראלית מיוחדת במינה, שהשירה מתלכדת בה בהשגה המוסרית הטהורה. היותר נאה והיותר עמוק כאחד מכל מה שיש ב„צוואות“ ממין זה היא, אפשר, אמרה זו: „כי כשם שהשמש אינה מטנפת כשהיא זורחת על אשפה ורפש, כי אם תיבשם ותגרש את ריחם הרע, כך בונה (יוצרת)³ אף המחשבה הטהורה שהיא נאחות בטומאת-הארץ — והיא עצמה אינה נטמאת“⁴.

ואולם גם שירה טהורה, שירה אמנותית גמורה, נוצרה בימי החשמונאים:

(1) השוה: צוואת לוי, ח' וי"ח, אל ראובן, ו'; דן, ה'. וכך היא גם השקפתו של החבור מבית-צדוק, הידוע בעברית, בהוצאת מ״צ ס ג ל („השלח“, כרך כ״ו), בשם „ספר ברית דמשק“ ט״ו, א'; י״ח, ז'; נוסח a ב', י'; b, א.

(2) לפי דעתו של R. H. Charles, *The Apocr. & Pseudepigr. of the Old Testament Oxford 1913 II*, 289 291, מחברים, שהאחד מהם קדם לפירוד בין יוחנן הורקנוס והפרושים. ועיין גם: Kohler, *Jew. Encycl.* XI 113–118.

(3) צ׳ארלז מגיה: מטהרת (The Apokrypha and Pseudepigr.) (pha, II, 358).

(4) צוואת בנימין, ח', ג'.

ד) המזמורים החשמונאיים שבתהלים. עדיין הדבר שנוי במחלוקת-חכמים, שהולכת ונמשכת כמאה שנה אם יש לנו בתהלים מזמורים מימי-החשמונאים או לא. ואולם כף-המאזנים הולכת ומוכרעת לצד המחייבים את מציאותם של מזמורים חשמונאיים. כמעט אין ספק בדבר, שכל המזמורים, שנכללו אחר-כך בהלל (קיי"ג-קיי"ח) וכן גם מזמורי-התודה השונים (קל"ה-קל"ו, קמ"ד-קמ"ג), ועוד, נתחברו לאחר הנצחונות המכריעים, של החשמונאים הראשונים - בימי יהודה המכבי, ואפשר אף לאחריו; בעוד שהמזמורים ע"ג-פ"ט וקיי"ט נתחברו בימי הגזירות והרדיפות של אנטיוכוס אפיפאנס ובימי הנצחונות הראשונים, הבלתי-מכריעים, של מתתיהו ויהודה בנו. יש בהם מזיגה נפלאה של אמונה עמוקה באלהים ואמונה עמוקה כמותה באדם, בכחות-נפשו, בגבורתה הגופנית והרוחנית כאחת של האומה הנלחמת על נפשה ועל מולדתה בעת ובעונה אחת כי, בכלל, תקופת-החשמונאים, היא היחידה בדברי-ימיו של ישראל, ואפשר, גם בדברי-ימיה של האנושיות, שבה באו לידי הרמוניה הכח החמרי, הצבאי, והכח הרוחני, מסירת הנפש על אידיאל מדיני-רוחני רם ונשא. „רוממות-אל בגרונם וחרב-פיפיות בידם - לעשות נקמה בגויים - תוכחות בלאומים“; „הללי אלהיך, ציון - כי חזק בריחי-שעריך, ברך בניך בקרבך“; „כל גויים סבבוני - בשם יהוה כי אמילם“; „יקר בעיני יהוה המותה לחסידיו“. או בטוי מלא גאון חוגג מעין: „אבן מאסו הבונים - היתה לראש פנה“ - כמה מתאים כל זה לרוחה ומהותה של מלחמת-החשמונאים!... ומרום-קצה של האמונה בכחות-האדם עלי אדמות הם החרוזים הנפלאים במריצותם:

השמים - שמים ליהוה והארץ נתן לבני-אדם!
לא המתים יהלוינה ולא כל יורדי-דומה!

התעלות-החומר והתחמרות-הרוח, שבאו כאן פתוכות ומעורבות זו בזו, נאות ויאות הן לתקופה נפלאה זו של החשמונאים, שבה הכריחה התכלית הרוחנית היותר נאצלת להשתמש לשמה באמצעים

היותר חמריים במלחמות מרובות-דמים מצד כהנים לשם הצלת הדת והתורה והעם והארץ כאחד!
ואולם יש לנו מזמורים, שבלא שום ספק מוצאם מתקופת-החשמונאים, אמנם, מסוף התקופה. אלו הן:

(ה) תהלות-שלמה. הן נתחברו לאחר שאריסטובלוס השני, בני-ביתו ושריו הובלו בשבי על-ידי פומפיוס ל„ארצות-המערב“ והמלך החשמונאי הלך אחר מרכבת-נצחוננו של המפקד הרומי, ל„קלסה“ (εἰς ἑμπαιγμόν) — תהלות-שלמה, י"ו, י"ד); ואחדות מ„תהלים“ אלו נתחברו אף לאחר שפומפיוס עצמו מת מיתה משונה (48 קודם ספּה'נ). שמונה-עשר המזמורים אך מיוחסים הם לשלמה: בגוף הספר מדובר בבהירות מרובה על המאורעות של סוף מלכות בית-חשמונאי. במזמורים הראשון והשני מתוארת ההצלחה הגדולה של החשמונאים, ש„גבהו עד הכוכבים, אמרו: בל יפולו“¹. אבל הם חטאו יותר מן הגויים ועל-כן „בגאותו נתן הרשע (פומפיוס) בְּכַר חומות בצורות“, „גויים זרים עלו על המזבח, רמסו[הו] בנעליהם בגאווה“, „הבנים והבנות בשביה קשה“². בעל-המזמורים מצדיק את הדין על החשמונאים, כי חטאו בזמה, בלצון וברשע, אבל פתאום מתפרצת אנחה קשה מלבו:

τῆ κοιλίαν μου καὶ τὰ σπλάγχνα μου πονῶ ἐπὶ τούτοις.

„בְּטִנִּי וּקְרָבִי תִהְיֶינָה עַל כָּל אֱלֹהִים!“³

והטראגיקה העמוקה שבמזמורים אלה, תנודת מחברם בין צדוק-הדין על מושלי-עמו הגאיונים ובין רחמים רבים על עמו האומלל, מרימה אותם למדרגתה של שירה נשגבה ואמנותית.

(1) א' ה'.

(2) ב', א'—ר'.

(3) ב', ט"ו.

לפנינו — כפילות-ההרגשות של בעל-המזמורים. הנה הוא מצדיק את הדין על החשמונאים:

אֲנֹכִי אֶצְדָּקָה אֱלֹהִים, בְּיוֹשֶׁר-לִבִּי,
 כִּי בְּמִשְׁפָּטָה צִדְקָתִי, אֱלֹהִים!
 כִּי גַמְלַת לְרָשָׁעִים וּכְחֹטְאוֹתֵיהֶם הַגְּדוֹלוֹת
 כִּפְעָלֵיהֶם
 גַּלִּית פִּשְׁעֵיהֶם לְמַעַן מַחִית זְכָרָם מֵעַל
 יִרְאֶה מִשְׁפָּטָה,
 הָאֵל שׁוֹפֵט-צְדָק וְלֹא יִהְיֶה דָר פָּנִים.¹

ואולם נפשו השקט לא תוכל: הלא גויים רשעים, ולא עבדי יהוה, התנקמו במושלי-יהודה הרעים:

כִּי רָמְסוּ גֵוִיִּים אֶת הַיֶּרֶד הַדָּרָה מִכֶּסֶּא-
 יְרוּשָׁלַיִם בְּבוֹז;
 חָגְרָה שֶׁק תַּחַת חֶבֶל סָבִיב לְרֵאשָׁה
 לְבוּש-תַּפְאָרָה,
 תַּחַת זֶרֶק הַסִּירָה צְנִיף-תְּהַלָּה, אֲשֶׁר שָׁם עָלֶיהָ אֱלֹהִים:
 בְּחֶרֶף הַשֶּׁלֶף פֶּאֶרָה לְאַרְץ.²

אבל מי אשם בדבר, אם לא בני בית-חשמונאי עצמם? — ראשית, הם טמאו איש את אשת-רעהו ובטומאתם אכלו בשר-קדש (שני חטאים אלה שוים בעיני המחבר הפרושי), אף „לא הניחו חטא,

(¹ ב', פ"ז—י"ט. התרגום העברי של החרוזים הללו והבאים אחריהם הוא על-פי ד"ר א. ש. קאמנצקי „השלח“, כרך י"ג, ע' 43—55, 149—159), אך בשנויים לפי הגוף היווני בהוצאת פריטשה (O. F. Fritzsche, Libri Apocryphi Veteris Testamenti graece. Lipsiae 1871).

(² שם, כ'—כ"ב.

אשר לא הרבו לעשות מן הגויים¹; ושנית, הם עצמם הכניסו את האויב לתוך העיר, וכאן² מתאר המחבר תאור אמנותי, שמתקרב למציאות ההיסטורית, אבל בלא הזכרת שמות, איך הכניסו הורקנוס (השני) וסיעתו את פומפיוס לתוך ירושלים ואיך שפך פומפיוס בתוכה דם כ"מים טמאים" והוליך בשבי את בניה ובנותיה. — והלב המצר בצרת-עמו [מתעורר בבעל-המוזמרים והוא מתפלל לקבוצ-גלויות, לשיבת-ציון ולמלכות בית-דוד. ציוריו ממלך-המשיח הם נפלאים ברומם המוסרי, אבל נהדרים הם גם בזהרם הפיזי³. ממלכה עצומה ייסד מלך-המשיח אבל כל גבורתו תהא גבורת-הרוח. שלום ישלוט בארץ בימיו ושלות-השקט תשור בתוכה. וסוס וקשת וצבא וזהב וכסף למלחמה לא יהיו לו⁴. כי צדיק וקדוש יהיה ו"חף מפשע"; אבל גם נתינו יהיו קדושים ומקודשים ובני-אלהים⁵. על-פי "אמריו המזוקקים מזהב נבחר" ו"דבריו הקדושים" כדברי המלאכים יבוא להוכיח ו"לחנך" (παίδευσαι) את עמו ב"מקהלות" או "באספות-עם" (ἐν συναγωγαῖς)⁶. זהו אידיאל מוסרי ודימוקראטי גמור שאך הדמיון היוצר של התקופה הגדולה, תקופת-החשמונאים יכול היה להגיע לרומו. ולומר, שתקופה כזו היתה מחוסרת-תרבות בכלל, אפשר רק למי שאין לו קנה-מדה אחר למוד בו את מדת-התרבות זולת קנה-המדה היווני-הרומי. אולם המקוריות העברית מתגלית בכל. יש לה תרבות משלה ואף האמנות התאורית שלה היא מיוחדת במינה. ולפיכך צריך קנה-המדה בשביל למוד אותן לבוא לא מבחוץ, אלא מבפנים. כל הערכה אחרת לא תצליח. ואף לא תצדק: לא תהא בה אמת פנימית, שהיא הכל וממנה-הכל.

(¹) ח', ט', — י"ג; (²) ח', ט"ז — כ"א.

(³) על הרעיונות המשיחיים שב"תהלות שלמה" עיין: יוסף קלוזנר הרעיון המשיחי בישראל, חלק שני, ירושלים תרפ"א, ע' 40—44.

(⁴) י"ה ל"ג — ל"ה. (⁵) שם, כ"א — מ"ד. (⁶) שם, ט"ז מ"ח.

III.

האמנות היהודית
בימי-החשמונאים

א

במאמר הקודם ראינו, שמלחמת-השחרור הגדולה השפיעה על תגבורת הלאומיות הישראלית. והשפעה זו היתה חיובית וגם שלילית. התחילה ריאקציה קשה נגד כל מה שהיה קשור ביוונות; וככל קיצוניות, גרמה אף זו רעה ליהדות, שהרי הביאה לידי „פרישות“ קיצונית ומסתורין איסיים. אבל היה בזה גם צד חיובי גדול: החשמונאים התחילו מבקשים דרכים אל היהדות הקדומה והמקורית. ומבחינה זו קמה בתקופת-החשמונאים תנועה של תחיה. כמו שראינו למעלה – הכתב העברי הקדום, הלשון העברית והספרות העברית ועמהן יחד קמה לתחיה גם אמנות-התבנית. אי-אפשר לה למלכות לאומית בלא אמנות. כל מלכי-הקדם גלו את גדולתם וכח-שלטונם על ידי בנינים ומצבות. עד שמעון בן מתתיהו נלחמו אביו ושני אחיו של זה מלחמת-הקיום לעמם ועל כן לא יכלו לדאוג לאמנות, כמו שלא דאגו לסדרים טובים בארץ ולהרמת המצב הכלכלי. ואולם אך נשתחרר שמעון מעולה של סוריה (142–140) – וכבר הוא דואג למוצא של הים (כובש את יפו וגם את גזר המוליכה ליפו), למשפט העברי, למבצרים שירבו את בטחון-הארץ. לסדרים בפקידות, וביחוד לפריחת עבודת-האדמה וסחר-הים¹.

ואין ספק בדבר, שהתחיל דואג גם לאמנות עברית. דבר זה אנו רואים מן הסגנון המיוחד של המטבעות העבריים, ששמעון טבע אותם ראשונה בישראל: בימי בית ראשון עדיין לא היו מטבעות יצוקים בדפוס מיוחד בכתובת על גביהם, והיו משתמשים אז במשקל ידוע של מתכת, ומימי שיבת-ציון ועד ימי-החשמונאים

(¹) חשמונאים א' י"ד, ד' – ט"ו.

היו היהודים משתמשים במטבעות של הפרסיים, הצוריים, התלמיים והסיליקיים.

היכן היה שמעון חשמונאי יכול למצוא את הסגנון העברי המיוחד בשביל מטבעות עבריים מיוחדים?

בניני-האמנות מימי בית ראשון—הרבה מהם חרבו מתגרת הזמן והמלחמות: ואלה מן הנשארים שהיו בהם רשומים של עבודת-אלילים, לא היו יכולים לשמש דוגמה לאמנות לאומית חדשה. ואולם מקדש-זרובבל עדיין היה קיים, ובלא ספק נעשה בתבניתו של מקדש-שלמה; ובוודאי כבר היתה אז ביהודה מסורת של בניה בלתי-אלילית. חוץ מזה, בכתבי-הקדש — בספרי מלכים, דברי-הימים ויחזקאל — נשאר הצוירים של מקדש-שלמה והתאורים של המקדש-האידיאלי, שחזה ברוחו נביא-הגולה. ציורים אלה קודש היו. ובהם מצא שמעון, נוסף על מה שראה במקדש-זרובבל, שבית-המקדש היה מקושט באריות וכרובים ובקר, בתמורות ושושן, בכוסות-פרחים ולויות, בפקעים ובפטורי-ציצים. ואמנם, בזמן שקדם חשמונאים ובזמן שאחריהם היו משתמשים גם בציורי חיות ועופות: ב„טירה“ (או „בבירה“) של הורקנוס (טוביה) בן יוסף בן טוביה בעבר-הירדן, בעראק-אל-אמיר (חשבון) שנבנתה לערך בשנת 175—180 קודם ספה"נ, יש על מבנה-השער נשר ועל החזית החיצונה — אריי¹; ובתקופה שאחר החשמונאים אנו מוצאים בבתי-הכנסיות העתיקים של הגליל, זולת אריות ונשרים, גם קנטורים (לדעתי, כך ציירו להם אז את הכרובים או את הבקר שמתחת ל„ים“ של שלמה) ועופות (הכרובים). ועוד² — ודאי על יסוד האריות, הבקר והכרובים, שהיו בבית-המקדש, ועל יסוד הנשר, שתפס מקום באגדה על שלמה וכסאו, או על יסוד הכתוב: ואשא אתכם על כנפי

¹ E. de Vogüé, *Syrie Centrale*, Paris 1867. Plate XXXIV: Butler, *Princeton Expedition*, II A, 1 p. 21, Fig. 12 c; *ibid.*, II. Pl. 1.

² H. Kohl und Watzinger, *Antike* : הספר הנהרר: *Synagogen in Galiläa*, Leipzig 1915, SS. 195—203.

נשרים" ¹ ו"כנשר יעיר קנו" ² וגו'. ציורי בני-האדם ושאר הבהמות שבאחדים מבתי כנסיות אלה אינם אלא אבנים מצוירות מהיכלי אלילים נהרסים, ששקעו האמנים בבניניהם בתור חומר לבנין. בתלמוד בבלי ³ נשתמר המאמר: "כל הפרצופות מותרים חוץ מפרצוף אדם." ובירושלמי ⁴ ובתוספתא ⁵: "כל הפרסופות היו בירושלים. חוץ מפרסוף-אדם." ועל יסוד זה עדיין יש בבית-כנסיות ישנים מאד בליטה ופולניה, ועוד, אריות ונשרים לא רק מצוירים, אלא אף חטובים בעץ ⁶. ואולם באריות, בכרובים, ועוד לא היה שמעון חשמונאי יכול להשתמש: זמנו היה זמן נצחונה של הקנאות הדתית הקיצונה נגד כל פסל וכל תמונה—ואיך יעשה דבר, שהקנאים בעלי-בריתו יהיו מתרעמים עליו? נשאלו לו ציורי ה"טבע המת": תמורות שושן, כוס, לווית, פקעים ופטורי-ציצים, וכיוצא באלה. והוא השתמש ברחבות בקשוטי-בנין אלה גם במטבעות וגם בבנינים — ויצר סגנון אמנותי עברי. זה היה מתאים לרוח-העם ולטבע-הארץ כאחד. יהודה של ימי-החשמונאים, למרות כל סחר-הים שלה, היא ארץ של עובדי-אדמה; ובמוצא אל הים, בנמלים החשובים שלה, שנתרבו מימי

(1) שמות, י"ט, ד' (2) דברים, ל"ב, י"א.

(3) ראש-השנה, כ"ד, ב'.

(4) עבודה זרה, פ"ג, ב' קרוב לסוף ה"א.

(5) ע"ז, ה' [ו'], ב'.

(6) אילו היה Watzinger שם לב לכל אלה, לא היה זקוק לכאור הדחוק, שבתי-הכנסיות הגליליים הם נדבתם של אליליים (קיסרי-רומי) ונעשו על-פי תכנית של ארכיטקטון סורי (Kohl u. Watzinger, SS. 201—218), בעוד שהוא עצמו מוכרח להודות, מחמת השנויים מן הטפוס היוני שבבתי-כנסיות אלה, שהידיים המוציאות לפועל היו ממוצא יהודי (שם, ע' 170, 172—173). אבל איך תעשינה ידיים ממוצא יהודי, דברים אסורים ליהודים לפי דעתו?

(7) עיין דבריו הקשים של יוסף בן מתתיהו על שלמה שעשה אריות כרובים ובני-בקר בבית-המקדש, (קדמוניות ח', ז' ה'). ועל יחסם של הקנאים אל בית-דין של חשמונאי וקנאתם הגדולה לכל ציורי חיה ועוף שיהיו, עיין: K. Kohler, Wer waren die Zeloten oder Kannaim? (זכרון לאברהם אליהו הרכבי, פטרבורג תרס"ט, החלק הגרמני ע' 12), ועיין גם מאמרו החשוב: Zealots (Jew. Encycl. XII, 639—643).

שמעון ועד אלכסנדר ינאי, היו היהודים משתמשים בעיקרם לשם הוצאת היבול אל מדינת הים, באופן שמלכי-החשמונאים נתעשרו אז על-ידי מכס ההובאה וההוצאה, ולפיכך נעשים הסמלים של עבודת-האדמה, של התבואה ושל הנטיעות, בימי-החשמונאים קשורים לכל דבר של אמנות בישראל, מן המטבעות ועד הבנינים, מכלי-חרס ועד המצבות. ומאז נעשו הקשורים ה"שאלים ממערכת הצמחים או מן ההרכבה הפשוטה והנקיה של הקו הפשוט או של קוים מעוקמים" דבר "אופיני בשביל האמנות היהודית"¹. בימי הורקנוס בן טוביה, זמן מועט קודם החשמונאים לא היה עוד כדבר הזה, כאמור.

מה היו יכולות להיות יצירות-האמנות של היהודים בתקופת-החשמונאים?

פסלי-אלילים ומצבות מפוסלות או מצוירות של בני-אדם לא יכלו ליצור מטעמים דתיים; ומטעמים אלה נזהרו מלפסול, לחטוב ולצייר אף חיות, עופות ודגים. ואולם הם יכלו לבנות מבצרים, ארמונות, בנינים על גבי קברים, בריכות וצנורות; וכן גם ליצוק מטבעות, לעשות חפצי-אמנות כמגני-זהב וגפנים של זהב וגם כלי-חרס וכלי-זכוכית מצוירים. ואת כל אלה עשו היהודים בתקופת-החשמונאים ובכל אלה הצטיינו לא-מעט. מקוריות היו הפורטיפיקאציה (תורת-המבצרים), הארכיטקטורה (תורת-הבנין), הנומיסמטיקה (תורת-המטבעות) והקיראמיקה (תורת-כלי-החרס) היהודיות בתקופה זו. כותבי תולדותיה של האמנות העתיקה שאין להם נטיה מיוחדת ליהודים. מודים ואומרים: "היהודים, אף-על-פי שהם קנאים ומואסים בכל חדוש, שמתנגד למנהגיהם הדתיים, לא היו מתנגדים כך להארכיטקטורה; ולפיכך אירע הדבר, שבבניהם יכולים להדמות בטובם ונוים אל אותם של האומות הסובבות אותם באסיה"².

¹ E. de Saulcy, Histoire de l'Art Judaique, Paris: עיין: 1858 pp, 157/217. וכבר הודה Max Müller שאין האמנות המצרית יודעת מעיקרה את הקשורים הגיאומטריים והם באו מסוריה (אצל J. Benzinger, Hebräische Archäologie, 2 Aufl. Tübingen 1907, S. 448).

² עיין על זה: G. Perrot et Ch. Chipiez, Histoire de

ואולם ביחסם של החוקרים אל שרידי האמנות היהודית שתי הקצוות לפנינו: די סולסי, בעל הספר הצרפתי „תולדות האמנות היהודית“, שנכתב לפני ששים שנה ויותר, וכמובן נתישן הרבה, משתדל להוכיח שהרבה מאמנות זו היא מתקופת דוד ושלמה ומלכיהודה („יד-אבשלום“, „קברות-המלכים“, „קברות-הסנהדרין“, הנדבכים התחתונים של „הכותל המערבי“, „בריכות-שלמה“ ועוד). ומטעם זה הוא מקדיש לתקופת-החשמונאים רק פרק קצר של שמונה עמודים, בעוד שיותר מחצי-הספר תופס הפרק על תקופת מלכי בית-דוד. זהו חוסר-בקורת, שאפשר לבארו בזמן שנכתב הספר; ואך יש להתפלא על שעדיין יש בספר זה הרבה הערות והשקפות, שאפשר להשתמש בהן כיום הזה. ולעומתו שואפים החוקרים החדשים ליחס את רוב שרידי הבנינים לעתיקים לתקופת-הרומיים. כל בנין קדום, שיש בו משל¹ הסגנון היווני, אף אם גם חותם הסגנונים המצרי, האשורי או הצורי טבוע עליו—מיד הם מיחסים אותו לתקופת-הורדוס והתקופות שאחריו. דבר זה בא להם מתוך ההחלטה המוקדמת, ש„בכל מקום, שאנו מוצאים קשטים קצת יותר עשירים ואמנותיים יש להראות שם בכל על השפעה זרה, על-פי-רוב יוונית“². ואולם, חוקרים אלה שוכחים כמה וכמה מסבות חשובות,

כבר הוכיחו פון לושאן ופוכשטיין, שה„חבצלת ההיראלדית“ של מצרים העליונה היא „תמר מסוגנן“; ועל-יתמרים היא גם הכותרת היוונית שהיא ידועה בשם „כותרת של גולות“ (Voluten-kapital); ושתייהן—גם ה„חבצלת ההיראלדית“ המצרית וגם כותרת-הגולות היוונית—שאולות מן התמר האשורי, ששמש קשוט כ„תמורה“ של מקדש-שלמה—קשוט, שהגיע עד קפריסין². ולא עוד, אלא שהחוקר-האמן האיטלקי ג'ובאני פינצה מחליט, שאף הכותרת

התרגום האנגלי של: J. Gonino, *l'Art dans l'Antiquité*, Paris 1887; *History of Art in Sardinia, Judaea, Syria etc.* London 1890, I, 363

¹ עיין: Benzinger, *Hebräische Archäologie*, 2 Aufl. S. 205

² עיין: F. v. Luschan, *Entstehung und Herkunft der*

הדורית באה מן התמרי¹. ופון ביסינג מחליט, שאף הכותרת הקורינתית מקושרת היא ב,,מדרגה האחרונה של התפתחותו הארוכה של עמוד-הצמחים המצריי². ובכלל, קשה לבטל את ההשקפה הרווחת אצל חוקרי המאה היי"ט—השקפה מיוסדת על כמה וכמה ראיות היסטוריות וארכיאולוגיות בעלות משקל וכובד—שהסגנון היוני בא ליוונים מאסיה, מן האשורים, באמצעות הצורים, והסגנון הדורי עם ה,,פתוחים המשולשים" שלו—מאפריקה, מן המצריים, גם-כן באמצעותם של הצורים³; והסגנון הקורינתי אף הוא מאסיה מוצאו וקרוב הוא להיוני בעיקרו, ובכן יש גם בו מן האמנות השמית. הצורים ודאי השפיעו הרבה על ישראל: הרי חירם אבי' עושה את הכלים היותר אמנותיים של ימי-שלמה. ואולם בין העברים והכנענים היה משא ומתן תכוף כל-כך, הם ישבו בקירוב-מקום כל-כך ודברו בלשן דומה כל-כך, עד שקשה לתחם תחומים מסוימים ולומר: עד כאן — האמנות הצורית, מכאן ואילך — האמנות הישראלית. בני ישראל, כשבאו לכנען, קבלו בעל-כרחם מן הצורים כל מה שהנחילו אלה ליוונים מן האמנות האשורית והמצרית. ומה שנוגע להאמנות הצורית העצמית, לא היתה משועבדת למצרים ואשור שעבוד גמור, כמו שרגילים לחשוב⁵. היתה כאן השפעה מרובה מצד אשור ומצרים, אבל היתה גם התפתחות

Jonischen Säule. Leipzig, 1912 (Der Alte Orient, 13. Jahrg. Heft 4), ע' 20, 38—41; O. Puchstein, Die Jonische Säule als klassisches Bindeglied orientalischer Herkunft, Leipzig 1907.

Giovanni Pinza, Le origine della Colonna negli ordini ionico e dorico (Annuario della Associazione Artistico fra i cultori di architettura), Roma 1912 pp. 74—79.

Fr. v. Bissing, Die Kultur der Alten Aegypter עיין: Leipzig 1913, ע' 66—67.

עיין: De Saulcy pp. 230—231, 252—253. ועל מוצא העמוד Fr. v. Bissing עיין:

(⁴) כשמו בדברי הימים ב, ב', י"ב, וד', ט"ז.

(⁵) עיין: Perrot et Chipez בתרגום האנגלי, 1. 241. ועיין גם-כן

Benzinger ע' 449.

פנימית: המקדשים בצור או בגבל לא היו דומים לגמרם לא להיכלי מופך ונוא-אמון ולא להיכלי נינוה¹ ובבל. וכך הדבר גם ביחס לישראל. כהצורים הושפעו גם הם באמנותם הקדומה מן הבבליים והמצריים, ואמנות מקורית-מושפעת זו היתה צורית-עברית כאחת. בזמן מאוחר, בימי מלכי בית-תלמי ובית-סיליקוס, השפיעה על אמנות-שמית בעיקרה זו האמנות היוונית (שאף היא עצמה הושפעה, כמו שראינו, מן האמנות השמית הרבה): הרי הערים היווניות הקיפו אז כֹּזר אף את ירושלים גופה. ואולם אף התפתחות פנימית היתה באמנות היהודית: „בימי שלטונם של האחימינידים ומלכי-החשמונאים נשתמר בארכיטקטורה (של היהודים) האופי המזרחי הגמור“². ובכלל, בשנים לב אל היסודות השמיים שבאמנות היוונית צריך להזהיר מהחלטות נמהרות בדבר האופי היווני של איזו יצירה אמנותית עברית. האמנות האשורית, למשל, בימי אשור-בני-פל היא נאה כל-כך וכל-כך נאמנת לחיים, עד שנמצאו מבקשים לבארה על-ידי „השפעה יוונית קדומה“; אבל ברוננו מייסגר אומר בצדק: „יש כמובן, לדחות הנחה זו: ההתפתחות נעשתה כולה בפנים הספירה האשורית, אלא שביצירות הללו (מימי אשור-בניפל) הגיעה לגמר-בשולה“². ומפני-מה אי-אפשרית היא התפתחות דומה לזו „בפנים הספירה העברית“ בימי-החשמונאים, שבקשו ומצאו דוגמאות עבריות קדומות ויצאו בעקבותיהן? — על כל פנים, מאחר שההשפעה היוונית אף היא כבר מצויה היא ביהודה בימי התלמיים והסיליקיים, שקדמו להחשמונאים, אין לנו שום יסוד לחשוב שרידי בנינים עבריים ויצירות אמנותיות עבריות למאוחרות לימי-החשמונאים (אם אין ראיות אחרות על זה כמו ביחס ל„קברות-המלכים“, „קברי-הנביאים“, וכיוצא באלו) רק על יסוד מה שמורגשת בהם השפעה יוונית. למטה נראה, שבנין, שמוצאו החשמונאי-הקדום אינו מוטל

(¹) עיין: Perrot et Chippez 114, 1.

(²) עיין: Bruno Meissner, Grundzüge der babylonisch-assyrischen Plastik, Leipzig 1914, ע' 132 (D. Alte Orient. 15. Jahrg. Heft 3/4).

בספק, היה אף הוא בנוי ברובו בטעם היווני; ובכן אין רשמי השפעה יוונית ראייה נצחת לזמנו המאוחר של בנין עברי. ובמקום שיש סגנון מעורב, יוני ומצרי, יוני ואשורי, או יוני-אשורי-צורי-מצרי, שם אנו יכולים לומר כמעט בבטחה, שלפנינו בנין בטעם היהודי (ה"יהודי-השמי" הייתי אומר) מתקופת-החשמונאים; ומה שנראה לנו בו יוני אינו אלא פרי ההשפעה השמית הקדומה על יוון – השפעה, ששבה לתחיה באמנות היהודית המקורית, השמית הגמורה, של החשמונאים ששאפו להשתחרר מן ההשפעה היוונית כמה שאפשר לאחר שכל „זכות-קיומם" היתה המלחמה ביוונות לכל גילוייה.

ב

עכשיו אנו עוברים אל היצירות האמנותיות החשמונאיות גופן. ומפני שהסגנון העברי נתגלה, קודם כל, במטבעות, כאמור, — נתחיל בהם.

א) המטבעות מימי החשמונאים. ככתב העברי הקדום והלשון העברית המקורית שעליהם (השווה הבטויים המקוריים המחדשים שבכתבות: „חרות-ציון“, „גאולת-ישראל“, „ירושלים הקדושה“, „חבר-היהודים“). כך אף הציורים שעליהם מקוריים הם ברובם. השבליים, הלולב והאתרוג, השושן, התומר, הרמון, אשכול-הענבים, הזר של עלי-זית, השופר, ועוד, — כל אלה הם סמלים של עבודת-האדמה או של הדת הישראלית (אמנם, השופר אפשר שהוא סמל תרועת המלחמה)¹. קרן-השפע, שהוסיף על כל אלה יוחנן הורקנוס, אפשר שהיא סמל שמי עתיק (עשתורת הצורית היא אלוהת-השפע — „עשתרות-קרנים“) רק אלכסנדר ינאי, שהכתובת על גבי מטבעותיו כבר היא חרותה לא רק בעברית, אלא גם ביוונית, מוסיף עליהם את העוגן המושאל ממלכי בית-סיליקוס, שהוא סמל השאיפה אל השלטון בים² — ומכאן ואילך אנו מוצאים את אשכולת-הענבים, את התמורות, את השושן, את הרמון, את השבליים, את הזר, את השופר, ועוד בכל בנין עברי עתיק, אף של הורדוס ובניו, אף בבתי-הכנסיות שבגליל מן

¹ את הזר חושב וואצינגר (Kohl Watzinger, Antike) 188—91 ע', (Synagogen in Galiläa) לקשום נכרי, ואולם שכח את מס-ה„כלילים“ שנזכרו בהנחותיו של דימיטריוס הראשון ליונתן בן מתתיהו (חשמונאים, א', י', כ"ט) וגם במגילת תענית (פ"ב, כ"ז אייר), את „עטרות חתנים וכלות“ (סופה, פ"ט, מ"ד). עיין: יוסף קלוזנר, היסטוריה ישראלית, חלק שני (הוספה ל„השלח“, כרך ל"ו), ע' 39 גם 51.

² עיין: המאמר הראשון: „החיים הכלכליים וגו“.

המאות הראשונה שלאחר החרבן¹. ואף בבניניה „ענקים“ שבעבר-הירדן מזרחה: בגולן, בבשן ובחורן², עד התקופה הביזאנטית ועד בכלל, ועד בתי-הקברות העבריים ברומי, והתמר והזר — אף בבתי-הכניסה העתיקים של הנוצרים³. יש כאן איפוא, המשך ויש כאן הורשה באמנות הלאומית.

(ב) המבצרים. איני יודע, אם בנין מבצרים שייך לאמנות, אבל, אם „אמנות“ בעברית היא מן „אמן“ — היות חזק, ואם Kunst בגרמנית היא מן Können — „יכול“, ודאי שמתגלית „אמנות“ — חזק ויכולת מרובים בבנין המבצרים המרובים והחזקים, שבנו החשמונאים לשם הגנת הארץ. ושיטה עברית מקורית יש למבנה המבצרים: אבנים גדולות ומסותתות כעין שפה שקועה סביב (מה שקוראים mit-Randschlag versehen, taillé en bossage, ומה שרצה א. בן-יהודה למצוא מתואר במלה „כמדות גזית“ שבמלכים א' ז', ט' וי"א שהוא חושב אותה לשם-תואר) מונחות אלו על גב אלו בלא שום מלט ודבק ביניהם⁴. שיטת-בנין זו אנו מוצאים ב„מגדל-דוד“ (מגדל-פצאל) וב„כותל המערבי“, אבל קדומה היא הרבה לתקופת-הורדוס וכבר נמצאה במגידו ובבניני אחאב, שנתגלו בשומרון⁵; והחשמונאים חדשו גם אופן-בנין עברי מקורי זה. עוד יהודה המכבי ויונתן דאגו לבצר את הארץ; אבל אין אנו יודעים, אם בנו מבצרים חדשים או רק חזקו את המבצרים, שכבר

¹ עיין: Kohl-Watzinger, SS. 185—187, 183.

² עיין: M. de Vogüé, Syrie Centrale, Architecture civile et religieuse de I-er an VII-e siècle, Paris 1867.

³ עיין: Kohl-Watzinger, 187—188, 190—191.

⁴ זהו בתלמוד: „אפיק שפה ועייל שפה“ (בבא בתרא, ד', א'); ושיער דר' י. נ. אפשטיין (ע' 325, A. Schwarz-Festschrift, Wien, 1917) שזוהי „סרפא“ בסורית—נדבך.

⁵ עיין: א. ש. הרשברג, ההלכשה העברית הקדומה. ווארשא תרע"א, ע' 121—123: ועיין עוד „כמד“ במלון הלשון העברית לא. בן-יהודה 2413—2411, V.

מצאום בנויים („בית-צור“, ועוד). ואולם בנוגע לשמעון, יוחנן הורקנוס בנו ואלכסנדר ינאי בן-בנו יודעים אנו בבירור, שהם בנו כל אותם המבצרים, שמלאו תפקיד גדול כל-כך בימי המלחמות החשמונאיות הקשות מפומפיוס וגביניוס ועד הורדוס, ואחר-כך — בימי החורבן. שמעון בנה את הארמון בגזר, ששם ישב אחר-כך הנציב של מלכי-החשמונאים וששרידי עמ כתובת של קללה נשתמרו עד היום ונמצאו בחפירות-גזר¹, יוחנן הורקנוס בנה את המבצר הורקניה, שנקרא על שמו ושמקומו אינו ידוע בבירור, ואלכסנדר ינאי — את מבצר מכוור או מכבר² שנתפרסם בשמו היווני מאכירוס³, „אל-מכאור“ או „אמכאור“ של עכשיו, על הגבול הדרומי של עבר-הירדן. לצד ערב⁴, וגם את המבצר החזק מצדה (שבטעות קוראים לו גם בספרים עבריים בצורתו היוונית „מסדה“), על החוף המערבי של ים-המלח לא רחוק מעין-גדי, בנה אלכסנדר ינאי⁵. ושלומציון המלכה אשתו בנתה את המבצר אלכסנדריון שלדעתו של קליין⁶, נקרא גם בשם „שלומי“ ונזכר בתוספתא⁷. מכל המבצרים הללו נשארו רק שרידים מועטים וקשה לשפוט על מהותם מצד אמנות-הבנין, שנשתקעה בהם. ואולם שומעים אנו, שהורדוס הראה את הורקניה ואלכסנדריון לאורחו המרומם, אגריפס הרומי-חתנו של אבגוסטוס קיסר בתור בנינים נפלאים⁸. הן אמנם, הורדוס הקים וחזק את המבצרים

R. A. S. Makalister, The Excavations of Gezer: עיין: (1) London 1912, I, 209—223.

(2) תמיד, פיג, מ"ז.

(3) עיין מלחמות, ד, ו, ב'.

(4) על האמנות הגדולה, שבה חזקו היהודים את מכוור („אל-מכוור“) עד שעשו מקום מבוצר על-ידי השבע למקום כמעט בלתי-נכבש, עיין: A. Musil, Arabia Petraea, Wien, 1907, I, 227—239. ועיין עליו: ש. קרויס: „מצודת מכוור ודברי נפלאותיה“ (ירושלים) של א. מ. לונג, כרך ו', תרס"ד, ע' 287—292).

(5) עיין על זה במאמר הראשון שבספר הנוכחי.

(6) ארץ-ישראל ע' 13, 34, (7) בכורות ז, ג'.

(8) קדמוניות, מ"ז, ב' א'.

הללו שהרס גביניוס; אבל אין ספק בדבר, שכשם שיצא הורדוס בעקבות החשמונאים בפוליטיקה המדינית, הכלכלית והימית שלו (דבר, שכדאי היה להקדיש לו מחקר מיוחד), ואפילו בצירי המטבעות שטבע (אלא שהזניח את הכתובת העברית, אפשר מפני שלא היה לו שם עברי לחוק אותו עליהם), כך יצא בעקבותיהם בכל הנוגע לאמנות, אלא שהוסיף עליה יסודות יוונים-רומיים והחליש בזה את מקוריותה העברית. רוב מבצריה היו — מבצרי-החשמונאים, שחזק ושכלל: הבירה (אנטוניה), אלכסנדריון, הורקניה, מכור ומצדה¹. ואף את בניניו החדשים בנה הורדוס על יסוד הבנינים העתיקים ובתבניתם, אלא שתבנית זו מיוונית היא יותר, ולפיכך שרידי המבצרים של הורדוס, שנשארו לפליטה, יכולים ללמדנו, כמה חוסן וכמה אומנות ואמנות כאחת היה בבניני-המבצרים של החשמונאים.

ג) **הבירה**. לאות על מה שאמרנו זה עתה יכולה לשמש המצודה המצוינת, שהיא ידועה בשם העברי „הבירה“ („באריס“ ביוונית). היא נבנתה על-ידי יוחנן הורקנוס (128 קודם ספה"נ), שהניח בה את בגדי הכהן הגדול וישב בה בקביעות²; ושם ישב גם יהודה אריסטובלוס בנו³. אותה בנה הורדוס מחדש (לערך 32 קודם ספה"נ) וקרא לה אנטוניה. הרי עובדה ברורה, שהורדוס היה נוהג לצאת בעקבותיהם של החשמונאים בכל הנוגע למבצרים בפרט ולבנינים בכלל. — ועל „בירה“ זו, שבנו החשמונאים, אומר ארנסט רנאן, שנבנתה „בסגנון היותר גראנדיוזי של המבצרים באותו זמן“⁴.

ד) **חומת-ירושלים**. על-פי הברית עם אנטיוכוס סידטס,

¹ עיין: E. Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, I⁴, 390—391, 400.

² קדמוניות, ט"ז, י"א, ד'; י"ח, ד', ג'.

³ מלחמות, א', ג', ג'; קדמוניות, י"ג, י"א, ב'.

⁴ עיין: E. Renan, Histoire du peuple d'Israël, V, 128.

מוכרח היה יוחנן הורקנוס להרוס את חומת-ירושלים¹. לאחר שנתחזק על כסאו וסר מעליו פחד-הסורים לגמרו, בנה את החומה מחדש². ויש יסוד לחשוב, שהנדבכים היותר עתיקים בקרבת ה"שער היחיד" הם מימי יוחנן הורקנוס.

ה) בריכות-שלמה. בקרבת בית-לחם יש שלש בריכות עתיקות מעשי-ידי-אמן, שהיו מספקות מים לבית-לחם ולירושלים. על בוניהן מחולקות הדעות. די-סולסי מחליט, שהצנורות הקדומים שבהם הם מימי חזקיהו והצנור המאוחר ("קנאת אל-כופאר" — צנור-הכופרים) היא מימי פונטיוס פילאטוס³. בנצינגר חושב, שהצנורות התחתונים הם מימי הורדוס והעליונים — מלפני גלות-בבל⁴. אחרים מזכירים, שבן-סירא מהלל את שמעון הצדיק, "אשר בדורו נכרה מקוה — אשוח פים בהמונו"⁵. ולעומת זה יש להזכיר, שפונטיוס פילאטוס הוליד מים לירושלים ממעין רחוק מאתים ריס מן העיר על-ידי צנורות בכסף, שנטל מקופת בית-המקדש — וחלול-קודש זה כמעט שהביא לידי מרידה בנציב הרומי⁶. ואולם, "בריכות-שלמה" הן קדומות הרבה להכבוש הרומי: את המלים, שבהן מרמז עליהן טאציטוס הרומי כשהוא אומר, שיש בבית המקדש Fons perennis aquae ("מעין נצחי של מים")⁷, יש למצוא כמעט מלה במלה באגרת-אריסטיאס (אף אז היו המים מובאים לבית-המקדש מבית-לחם), שהיא ודאי לא מאוחרת מימי אלכסנדר ינאי⁸. ולפיכך יש להסכים לדעתם

(1) קדמוניות. י"ג, ח', ג'.

(2) סוף חשמונאים א', ט"ז, כ"ג.

(3) עיין: De Saulcy, Histoire de l'Art Judaique, p. 314.

(4) עיין: Benzinger, Hebräische Archäologie, 1907.

SS. 39—40, 208.

(5) בן סירא העברי, נ', ג'.

(6) קדמוניות, י"ד, ג', ב'.

(7) Tacitus, Historiae, V. 12. עיין:

(8) עיין: "אגרת-אריסטיאס", הוצאת ווינדלאנד (Kautzsch)

(Apocryphen und Pseudepigraphen, '89§ II, 13

של כותבי תולדות-האמנות, שה"בריכות" הללו "הותחלו על-ידי
החשמונאים ונגמרו על-ידי הורדוס או על-ידי מושל רומי"¹.

¹ עיין: Perrot et Chipiez, I, 259—260, 329 (בתרגום האנגלי).

ג

אנו עוברים מבנינים אמנותיים-מעשיים אל בניני-אמנות טהורים.

בניני-האמנות של החשמונאים יכלו להיות או ארמונות או בנינים שעל גבי קברים. גם כאלה וגם כהללו בנו החשמונאים, וחלק הגון מהם נתקיים עד היום. הבנין היותר קדום, שנתקיים לנו תאורו, היא:

(א) מצבת-החשמונאים. שמעון בן מתתיהו חצב מערת קבר במודיעים, עיר-מולדתו. שם קבר את יונתן אחיו שנהרג בערמה על-ידי טריפון, ושם חצב כוך גם לעצמו. על גבי מערת-הקבר עשה „נפש“ מאבן-גזית לבנה — בנין נהדר, שהיה נראה ממרחק מרובה¹. אולמו היה נשען על עמודים גדולים, שעליהם היו חקוקים בפתוחי-שקע ציורי כלי-זין וספינות — רמז למלחמותיהם של החשמונאים ולשאיתם למצוא מוצא אל הים. ובפנים הבנין היו שבעה חרמים (פיראמידות) — זכר לאביו ואמו וחמשת בנייהם (והוא בתוכם). — אולם נשען על עמודים וגם פתוחי-שקע הם סגנון יווני של בנין. רק שבעת החרמים בפנים-הבנין יש להם אופי מזרחי והם מעלים על הדעת את הסגנון המצרי². לפנינו, איפוא, סגנון מעורב. והוא בונה אב לכל שאר שרידי הבנינים שבארץ-

(¹) אפשר שהחלטה. שהיה נראה מן הים. היא הפרזה נוצרו של בעל חשמונאים א'. ועיין קדמוניות, י"ג, ו', ה'.

(²) עיין: De Saulcy, L'Art Judaique, pp. 376—378.

ישראל: כג אלה מהם, שאין הסגנון היווני שליט יחידים בהם קרוב לשער, שהם מתקופת-החשמונאים¹; ואם יש לנו ידיעה ברורה, שהם מתקופה מאוחרת, הרי הם חקוי לסגנון העברי של תקופת-החשמונאים.

ב) ארמון-החשמונאים. ארמון זה, שנבנה על-ידי יוחנן הורקנוס נתקיים עד החורבן. מקומו ידוע לנו: הוא היה בנוי על הקצה המזרחי של הגבעה המערבית-הדרומית, סמוך לחומה הצפונית, בעיר העליונה. והוא עמד עוד בימי המרידה הגדולה, סמוך לחורבן, שהרי אגריפס השני וביריניקה אחותו עמדו על-ידו בשעה שאגריפס פנה בנאום נלהב אל העם נגד המרידה ברומיים². מה היתה צורתו האמנותית של ארמון-החשמונאים אין לנו יודעים לצערנו³. אבל יודעים אנו, שממנו היה מראה נהדר על העיר כולה⁴. אגריפס השני הרים, כנראה, את הארמון עוד יותר, או בנה עליה על גביו, באופן שהיה יכול לראות, שוכב במטתו, את עבודת הכהנים במקדש; מה שהרגיז את הכהנים, ועל-כך בנו חומה גבוהה מן הצד המערבי של בית-המקדש כדי להאפיל על ארמון-החשמונאים⁵. על כל פנים ארמון-החשמונאים היה בנין נהדר, שנבנה, ככל היכליהם של מלכי-הקדם, גם לתכלית אמנותית: להראות את גדולתו של בית-החשמונאי ולהזיז את עיני מלכיו במראה הנאה של עיר-מלכותם כולה.

(¹) או אף מתקופת הסילוקיים שקדמה לה. עיין מה שכתב על זה: M. de Vogüé, Le Temple de Jérusalem. Paris 1864, pp. 40—41.

(²) מלחמות, ב', ט"ז, ג'.

(³) ה"שירה" (או ה"בירה") של הורקנוס (טוביה) בן יוסף בן טוביה בעראק-אל-אמיר, שכבר הזכרנו, באה בטעות ב—Jewish Encyclopedia VI, 516 (ומשמ—באנציקלופדיה הרוסית-היהודית, IV, 546) בתור ארמונו של יוחנן הורקנוס החשמונאי.

(⁴) קדמוניות, כ', ח', י"א.

(⁵) קדמוניות, שם, שם.

ג) לשכת-הגזית. על-יד הגבעה, שעליה התנשא ארמון-החשמונאים, נמצאה הרחבה המקורה, שנקראה ביוונית *Ξυστός*. כך קראו היוונים לאתיק מקורה לפני הגימנסיון, בשביל המתגוששים בחורף; לרומיים היה זה כעין אפסדרה לפני אולמיה-עמודים של בתי-ההקדש. ואולם ה"כסוסטוס" הירושלמי היה קרפיף פתוח מוקף לשכות, שהרי ממנו נהל טיטוס משא ומתן עם מנהיגי-המרידה שעמדו בעיר העליונה, מה שהיה אי-אפשר אילו היה ה"כסוסטוס" בנין מכוסה. ה"כסוסטוס" היה תקרה נשענת על עמודים, שנבנתה מערבית להר-המוריה, בקצה הצפוני-המערבי של הגבעה המערבית-הדרומית, קצת דרומית-מזרחית לארמון החשמונאים וקרוב לעמק החרוץ (טורופיאון). וגבהו היה כגובה הר-הבית. הוא היה בפנים החומה העתיקה, לא הרחק מן הלשכה המערבית של המקדש, והיה גובל ב"מועצה"². מאחר שתרגום-השבעים מתרגם שתי פעמים (בעמוס ה', י"א ובדברי הימים א', כ"ב, ב') מלת "גזית" במלת *Ξυστός* על-כן מחליט שירר³, ש"לשכת הגזית שבמשנה, שבה ישבה הסנהדריה ובה היה הארכיון, היא היא ה"כסוסטוס". על זה משיב ביכלר⁴, שהסנהדריה ישבה בפנים העזרה ולא בבנינים הסובבים אותה. טענה זו, שהחזיק בה זאב באכר וגם ש. קרויס⁵ נוטה אליה, אינה מספקת, לדעתי. בעלי-המשנה⁶ לא דקדקו כל-כך במושבי-הסנהדריה, ולשכת-הגזית הקרובה אל העזרה, שנמצאה בפנים החומה והיתה סמוכה אל הלשכה המערבית של המקדש, יכולה היתה להחשב בימי המשנה כחלק מן המקדש — כעזרה גופה. ויש לשים לב, שלשכת-הגזית היא האחרונה שבלשכות-העזרה המנויות במשנה⁷. וה"בוליה" (המועצה),

(1) מלחמות, ו', ו', ב'.

(2) *βουλή* עיין: מלחמות, ה', ד', א'.

(3) עיין: Schürer. Geschichte etc., II³, 211.

(4) עיין: A. Büchler, Das Synhedrion in Jerusalem, Wien 1902, S. 15

(5) עיין המאמר של Xystos של S. Krauss (Jewish Encyclopedia, XII.)

(575—576).

(6) מדות, פ"ה, מ"ד. (7) מדות, שם, שם.

שגובלת בה לפי יוסף בן מתתיהו, היא היא הסנהדריה, שישבה בלשכה זו, וגם הארכיון עם כתבי-היחס של הכהנים היה מצוי בתוכה. ובכלל, אי-אפשר לצייר לעצמנו, שבנין חשוב כה"כסו'סטוס" לא נזכר במשנה ובברייתות בשם מפורש ומיוחד לו. ואם השם "לשכת-הגזית" הוא השם העברי של ה"כסו'סטוס", אין מקום להשקפתו של קרויס, שה"כסו'סטוס", כמו ששמו מוכיח עליו, נבנה בתקופה ההיליניסטית, קרוב לוודאי בימי "בית-הורדוס"¹. השם העברי המקורי מטה אותנו ליחס בנין חשוב זה לתקופת-החשמונאים. יוחנן הורקנוס או אלכסנדר ינאי, שדאגו ל"חבר-היהודים", שאחר-כך, בימי יהודה אריסטובלוס, "אוהב-היוונים", נתחלף שמו העברי ביווני "סנהדרין", בנו בשביל בית-המחוקקים היהודי הגדול בנין נהדר של עמודים, שהיה מקורה מלמעלה², והחכמים היו יכולים לשבת ולדון בו גם בימות-הגשמים כהגימנסטים היווניים ב"כסו'סטוס" שלהם. וכמין בסילקי" היתה יכולה להיות עוד קודם זמנו של הורדוס, שהרי ההשפעה היוונית קדמה לתקופת-החשמונאים.

(ד) הגשר. את העיר העליונה היה מחבר עם בית-המקדש גשר מצוין³. גשר זה היה מחבר את המקדש גם עם ה"כסו'סטוס" או, לפי באורנו, לשכת-הגזית⁴. והגשר לא היה יכול להבנות על-ידי הורדוס, שהרי כבר הוא נזכר במלחמת-פומפיוס, שבה הרסו בעלי-בריתו של אריסטובלוס את ה"גשר המקשר את המקדש עם העיר"⁵. בעל-כרחנו נאמר, שהוא נבנה על-ידי החשמונאים⁶;

(1) עיין: Jew. Encycl., XII, 575.

(2) "כמין בסילקי גדולה", יומא, כ"ה, א'.

(3) מלחמות, ו', ז', ב'.

(4) שם, ב' ט"ז, ג'.

(5) קדמוניות, י"ז, ד', ב'.

(6) כמובן, אי-אפשר להסכים לדעתו של De Saulcy (L'Art Judaique)

קרוב לוודאי – על-ידי יוחנן הורקנוס, בונה ה"בירה", ארמון-החשמונאים, ועוד. אם גשר זה יש לו קשר עם "קשת-רובינסון", שנקראה כך על שם הגיאוגראף האנגלי, שגילה אותה בשנת 1837 – דבר זה עדיין הוא שנוי במחלוקת-חכמים.¹ על כל פנים בנין-הגשר מעיד גם על אומנות תכנית חשובה וגם על דאגה לרוחת החיים בעיר-המלוכה החפשית של בית-חשמונאי.

ה) מצבת יוחנן כהן גדול. מצבת-קבר זו של יוחנן הורקנוס היתה מחוץ לחומה, מצפון לעיר, מול העיר העליונה בקרבת העיר החדשה "בצעה", בארמית "בזעתא"-חלק, בקיץ Beṣetá.² מכאן התחיל טיטוס להרעיש את החומה השלישית.³ קבר זה שהיה, כפי הנראה, בנין גדול וחשוב, שהרי הוא משמש נקודת-מוצא למעשים גדולים, בנה בוודאי לא יהודה אריסטובלוס (הראשון), שמלך אחר יוחנן הורקנוס אביו רק שנה אחת, אלא בנו השני של יוחנן הורקנוס, אלכסנדר ינאי, שארכו ימי-מלכותו. ומי יודע? אפשר, יש שרידים מן הבנין הנהדר, שעדיין הם מצפים להגלות או, אפשר, כבר נתגלו השרידים, אלא שמיחסים אותם לתקופה אחרת ולבנין אחר, למשל, לשמעון הצדיק.

ו) מצבת אלכסנדר ינאי. מצבה זו נזכרה רק פעם אחת.⁴ כפי הנראה, היתה נגד שער-העיר ממש, בקרבת שער-דמשק

(¹) קרויס, במאמרו הנו' (Jew. Encycl., XII. 576).

(²) עיין על זה: G. Dalman, Orte und Wege Jesu, 2 Aufl. Gütersloh 1921, S. 246. Anm. 2; S. Krauss, Contributions à la topographie de Jérusalem (REJ, 1921, pp. 59–60, note); Graetz, Gesch. d. Juden, III. 25, 772–785; Burkitt, Revue Biblique, XXX (1921), 14–15.

(³) מלחמות, ה', ו', ב'; שם, ז', ג' ו'יא, ד'; ועיין שם גם-כן: ה', ב', י.

(⁴) מלחמות, ה', ז', נ'.

של עכשיו; ודי-סולסי חושב, שזהו הבנין, שקוראים לו עכשיו „חצר-
המטרה“¹. ונראים הדברים. הבנין הנחשב בעם למקום-כלאו של
ירמיהו, עושה רושם של בנין עתיק, ששמש לא מקום-מאסר, אלא
— כרוב הבנינים היהודיים הגדולים שבקרבת-ירושלים — מקום-
קבר. ואמנם, לדרומית מערבית נמצא בו הקבר הנקרא „קבר-
השולטן איברהים“. ועל-פי הסימנים המועטים, שיש למצוא אצל
יוסף בן מתתיהו, קרוב לשער, שכאן מקום-קבורתו של הכובש
היותר גדול מבית-חשמונאי.

(ז) בית-החפשית. מצבת-קבר נהדרת זו, שהיהודים
מיחסים אותה בלא שום יסוד לעוזיהו וקוראים לה „בית-החפשית“,
כמו שהנוצרים מיחסים אותה בלא שום יסוד ליעקב הקדוש, הוא
כמו שמעידה הכתובת העברית שעליה, המצבה (ה„נפש“) שעל גבי
קבר המשפחה ל„כהנים מבני-חזיר“, שנזכרו בנחמיה² ובדברי-הימים³.
האותיות של הכתובת מעידות על תקופה לא-קדומה לתקופת-
החשמונאים; מה שהיא בכתב אשורי בעוד שהמטבעות של
החשמונאים הם בכתב העתיק — דבר זה אינו מוכיח כלום: כבר
נתברר שהחשמונאים החיו את הכתב העתיק מקנאתם הלאומית לכל
דבר עברי מקורי⁴. והרי המלה „טוביה“ שעל גבי הבנין הנהדר של
הורקנוס (טוביה — זהו שמו העברי) בן יוסף בן טוביה בעראק-
אל-אמיר, בנין שקדם להחשמונאים, כתובה אף היא באותיות קרובות
לזו שעל גבי מצבת בני-חזיר⁵. השערתו של די-ווגיאה, שחוק

(1) עיין: De Saulcy, pp. 341—342.

(2) י, כ"א. (3) א', כ"ד, ט"ו.

(4) עיין המאמר השני בספר הנוכחי.

(5) התייר הגדול ג. דאלמאן, שכתור ראש ה„מכון הגרמני האיוונגליוני
לחקירת ארץ-ישראל“ בירושלים בקר כחבורה של חכמים במאי 1910 את
עראק-אל-אמיר, כתב: „בעראק-אל-אמיר התפלאנו שהכתובת הכפולה המפורסמת
של שם טוביה יכולה היתה להקרא לעתים קרובות כל-כך ערביה או
להרשם בתור כתובת, שקריאתה אינה בטוחה“ (Palästina Jahrbuch, VII,
29, ע', 1911).

אותה בימים האחרונים חוקר ארץ-ישראל, ד"ר שמואל קליין, שזוהי ה"נפש" המשפחתית של הכהנים הגדולים מבית-בייתוס¹, לא יצאה מכלל השערה נאה. הכהנים הללו, שהיו קרובים להורדוס ובניו ולנציבי-רומי ושלדעתו הראויה להשמע של עמנועל ליף שנו את שם העברי "יועזר" לשם יווני Βοηθός², היו חורתים על מצבת-משפחתם, ולכל הפחות גם כתובת יוונית בצד הכתובת העברית. ואולם ההוכחה היותר מכרעת בעיני על מוצאה החשמונאי של מצבה נפלאה זו היא – סגנונה האמנותי המעורב: "עליד פרטים של מסורת אמנותית יותר עתיקה, יש בה צורות, שניכרות בהן עקבותיה של השפעה יוונית"³. בנין זה ראוי מצד האמנות שבו לחקירה מיוחדת: הרבה מן הסגנון העברי נשקע בו, אלא שעדיין לא השקיפו עליו החוקרים השקפה של אמנים. כתב הטורים האלה, כשבדק את הבנין מבפנים בשנת תרע"ב, מצא על תקרתו מבפנים מגן-דוד עתיק בפתוחי-שקע עמוקים, – מגן-דוד קדום בצורתו לאותם שנמצאו בבתי-הכנסיות שבגליל⁴. הכותרת הדורית והצפת עם שלש-הגליפות שלו, אפשר, אינן אלא סימני אמנות משותפים להיוונים ולהיהודים הקדמונים, שהושפעו ממצרים ואשור שניהם כאחד ושאף הכנענים השפיעו על אלה ואלה ביחד. הרי בבתי-הכנסיות הגליליים, שהם יותר מאוחרים אם מעט ואם הרבה, אין כותרת דורית כלל: יש רק כותרות יוניות וקורינתיות בלבד⁵.

(ח) קבר-זכריה. מצבת-קבר זו, שאפשר לעבור מתוכה

- (¹) עיין: S. Klein, Jüdisch-Palästinisches Corpus Inscriptum, Wien 1920, ע' 14–17.
 (²) עיין שם, ע' 16.
 (³) עיין: Perrot et Chipiez (בתרגום האנגלי) I, 229; ועיין גם-כן: De Saulcy, pp. 263–267.
 (⁴) עיין: יוסף קלוזנר, עולם מתהווה, אודיסה תרע"ה, ע' 253; ועיין שם גם ע' 199–200.
 (⁵) עיין: Kohl-Watzinger, Antike Synagoge in Galiläa: (על חומר כותרות דוריות) 167.

דרך פתח צר אל הפרוזדור של „בית־החפשית“, היא אחד מן הבנינים העבריים היותר נפלאים ביפים. כותבי תולדות האמנות העתיקה מעידים, שיש בה „ערבוביה משונה של ארכיטקטורה יוונית ומצרית“¹. ויש מוצאים בה, נוסף על אלו, גם רשמי האמנות האשורית². רשמים שונים ומשונים אלה של כל מיני ארכיטקטורות דבר טבעי הם בסגנון־הבנין של תקופת־החשמונאים, כאמור: בקנאתם הדתית הלאומית לא רצו ולא יכלו החשמונאים לקבל את הסגנון היווני בטהרתו, ועל־כן צרפו לו קשוטים מסגנון שמי־מצרי, שכבר נבלעו בסגנון העברי־הצורי הקדום והמקורי. כי בנין חצוב בתוך הסלע או מתוכו טפוסי הוא בשביל האמנות העברית הקדומה:³ ו„קבר־זכריה“ הוא בנין כזה. ומי יודע, אם תחת מצבה נהדרה זו אינו נח אחד מן המלכים והכהנים־הגדולים מבית־חשמונאים? מי יודע את מקום־קבורתו של המלך האומלל אריסטובולוס (השני), בן אלכסנדר ינאי, שהורעל ברומי על־ידי בעלי־בריתו של פומפיוס וגופתו הובאה חנוטה ליהודה ונקברה ב„קבר־המלכים“?⁴ מי יודע, „קבר־מלכים“ זה היכן הוא? מי יערוב לנו, שאינו מה שנקרא „קבר־זכריה“ או הקבר הסמוך לזה, שאליו אנו עוברים עתה?

(ט) יד־אבשלום. זהו הבנין היותר מקורי של בניני־הקברים שב„נחל־קדרון“. די סולסי, שתאר אותו בפרטות ושהתעקש לחשבו למצבת־אבשלום ממש⁵, מעיד, ש„כל המצבה אינה מזכרת כלום ממה שמראות לנו האמנות היוונית והאמנות הרומית. אנו מוצאים כאן צירוף־היסודות של סדרי־הבנין היוני והדורי ושל הסגנון המצרי. וכל זה מתלווה בצורות, שאינן בנמצא בשום מקום אחר“⁶. גם פירו

¹ עיין: De Saulcy, pp. 561—263.

² עיין: Perrot et Chipiez (כנ"ל), I, 227.

³ עיין: Benzing, Hebr. Arch. S. 209.

⁴ קדמוניות, י"ד, ד', ד'; מלחמות, א' ט', א'.

⁵ עיין ספרו הנז', ע' 222—231.

⁶ שם, ע' 228.

ושיפיה מעידים, שיש ב"יד-אבשלום" "סימני בנין מצרי, שסגלוה הצורים": הזרבובית (Cavetto) בדמות צלוחית או "כובע", שעל פיה קוראים לה הערביים "טנטורת-פרעון" ("כובע-פרעה"), היא מן הסגנון המצרי: ואולם מתחת לזרבובית יש עוב (משקוף עליון או "שקוף" בתלמוד ירושלמי ובכתבות של בתי הכנסיות הגליליים) ישר נשען על כרכוב פשוט דורי ומתחתיו חצאי-עמודים בעלי כותרות קורינתיות, והמעבר מן השקוף אל הזרבובית הוא אשורי¹. ערבוב זה של סגנונים טפוסי הוא לתקופת-החשמונאים, כאמור. ואמנם, לא רק פירו ושיפיה נוטים לחשוב, שה"קברים המקושטים בהדור, שיש בנחל-קדרון ומסביב לירושלים, שייכים לתקופה יותר מאוחרת (מזו שלפני גלות-בבל), והם בני-זמנם של מלכי-החשמונאים הורדוס ויורשיו"². אף ארנסט רנאן, שראינוהו מאשים את בית חשמונאי בחוסר-תרבות מיחס את "בית-החפשית", "קבר-זכריה" ו"יד-אבשלום" לתקופת-החשמונאים בלא פקפוק³ והרי הכל מודים שאלה הם בנינים אמנותיים נהדרים, שנתקיימו שנות-אלפים ושהיו נותנים כבוד בחסנם ובהדרם לכל אומה בת-תרבות. — חדר-הקבורה של "יד-אבשלום", שהיא סתומה עכשיו, נחשבת ליותר עתיקה. ומאד אפשר הדבר, שהחשמונאים השתמשו בבנין עברי יותר עתיק, כמו שהשתמש הורדוס בבניי-החשמונאים.

(¹) קברי-הסנהדרין. הקברים הנפלאים הללו שבקרבת השכונה הירושלמית "רחובות" (של יהודי-בוכארה) יש להרבה מהם צפת, שנצטיירו עליה אשכלות-ענבים ושאר-קשוחים צמחונים, שהם טפוסיים בשביל תקופת-החשמונאים. די-סולסי מעיד גם עליהם ש"דבר אין להם עם היוונים ולא עם הרומיים"⁴. מובן, שאין להוציא מפני-כך את המסקנה, שאלה הם קברים של "שופטים או חברי-מועצה מימי מלכי-יהודה"⁵. ואולם אין שום דבר, שיכריחנו לאחר את זמנם

(¹) עיין: Perrot et Chipiez, I, 227 שם, I, 112.

(²) E. Renan, Histoire du peuple d'Israël, V. 129.

(³) עיין: De Saulcy, p. 266 שם, ע' 272.

מתקופת-החשמונאים. רשמי הבניה היוונית, שהכירו בהם החוקרים החדשים, אינם ראה לסתור. ראשית, גם החשמונאים כבר הושפעו מן הסגנון היווני, כאמור; ושנית, הרשמים הנחשבים ליווניים יכולים להיות משותפים להאמנות העברית והיוונית כאחת שהרי מוצא שמי-חמי עתיק אחד לשתייהן. והראיה, ש"קברי-הסנהדרין" הם מימי-הורדוס, שמצאו חוקרים שונים מתוך הקברים שבחרבות מדאין צאליה ("חגר" העברי, Egra של תלמי התייר), בדרומו של עבר-הירדן, שהם דומים כל-כך להקברים שבקרבת-ירושלים ושעל-פי הכתבות שעל גביהן הם מן התקופה שבין אבגוסטוס קיסר ובין טיטוס מן 1 קודם ספה"נ עד 75 לספה"נ¹ — אינה ראה: בנינים מעין אלה יכולים היו להיות גם קדומים קצת לימי הורדוס ובניו, שהרי בארץ-הקדם אין צורות-החיים מתחלפות כל-כך מהר. ובכן יכולים הקברים שבסביבות-ירושלים להיות גם מתקופת-החשמונאים.

יא) קבר אֶם-העמודים. שלשה קילומטרים צפונית לירושלים, על-ידי "צופים" (סקופאס), קרוב לדרך העולה אל כפר בית-חנינא, יש קבר עתיק בשם "קבר אל-מסנה", כיום "קבר אֶם-אַל-עַמְדָּה"². עליו אומרים פירו ושיפיה שבו "נזדווגו יופי גדול של הצירוף והגזרה אל קשוטים יווניים מימי-הורדוס הראשוני או מימי-החשמונאים"³. אין לנו שום סבה לנטות לזמנו של הורדוס. אל-נא נשכח, שיוסף בן מתתיהו הרבה לציין את הבנינים של הורדוס, ואת הבנינים של החשמונאים הזכיר רק דרך-אגב. ולפיכך בנין שלא נזכר על-ידי היסטוריקן זה, יש ליחסו יותר להחשמונאים מלהורדוס כל עוד אין ראיות ברורות על ההפך מזה.

¹ עיין: Perrot et Chipiez, I, 271 — 272 (בתרגום האנגלי); Jausser et Savignac, Mission Archéologique en Arabie, Paris 1909; R. Brünnow, ZDPV, XXXIV (1911), S. 181—182.

² עיין עליו בפרטות: M. de Vogüé, Le Temple de Jérusalem, Paris 1864, p. 47.

³ עיין: Perrot et Chipiez I, 182. ציורו של קבר זה בא שם בע' 135 (ציור 125), בתרגום האנגלי. בטעות הוא נקרא שם: El Manasseh

(ב) מערת-המכפלה. שבנין גדול וקדוש זה שבחברון אינו קדום מסוף בית שני – בזה קשה להטיל ספק (אפשר, שנבנה כ"ד-אבשלום" על גבי בנין יותר עתיק). ארנסט רנאן מתחלה היה מסתפק בדבר, אם הוא מימי-החשמונאים או מימי-הורדוס¹, ואולם אחר-כך בא לידי מסקנה, שבנין ישראליות חסון ונפלא זה נבנה על-ידי אלכסנדר ינאי, שהרי יוסף בן מתתיהו היה בקי בבניניו של הורדוס ומנה אותם אחד-אחד ואי-אפשר, איפוא, שיחסיר בנין חשוב ונפלא כזה². ויש להוסיף על זה שיוסף בן מתתיהו עצמו הזכיר את הבנין שתי פעמים³. אבל בנין זה כבר נזכר בספר-היובלות⁴. נזכר "המגדל בחברון" שבנוסח הרומי של ספר-היובלות הוא נקרא; Boris Abraham (ברית-אברהם)⁵. ופירו ושיפיה, שאף להם יש נטיה לתקופת-הרומיים, אומרים: "ברור הדבר, שיוצרה (של מערת המכפלה) אינו חייב כלום לאמנות של יוון, שהרי הקשוט והמבנה הם בעלי אופי פיניקי מוחלט"⁶. ואולם הגבול שבין בנין וקשוט כנעניים ובין בנין וקשוט יהודיים הוא רופף כל-כך, עד שהיינו בוחרים לומר, שהקשוט והמבנה של "מערת המכפלה" הם בעלי אופי עברי מוחלט. הרי השפעה צורית ישרה לא היתה עוד (ועל כל פנים, לא היתה גדולה ביותר) בימי-החשמונאים. זו היתה השפעה משתלשלת מדורות קדומים, שהיא עצמה סבלה השפעה מצרית ואשורית, כאמור, ושנבלעה ביהדות הקדומה כמו ביוונות הפרימיטיבית. ואל-נא נשכח לעולם, שלכל

¹ עיין: E. Renan, La Mission en Phénicie, Paris, 1874 pp. 799–807

² עיין ספרו: Histoire du peuple d'Israël V, 129; 275 note 2

³ קדמוניות, א', י"ד, מלחמות, ד', ל' ז'.

⁴ ל"ז פ"ו, י"ז, ול"ח, ד', ח'.

⁵ עיין: F. M. Abel, La Maison d'Abrahám Hebrom Jour- nal of Palestine Oriental Society, I, 1921, pp. 138–142

⁶ עיין: Perrot et Chipiez I, 222. אמנם, יש השקפה, שבי-

תפלה הנוצרי על שם אברהם הקדוש, שהמסגד המולשמי בא עכשוו על מקומו, נבנה בתקופה הביזאנטית (עיין: H. Guthe, Z D P V. XVII, 1894, 243)

אבל בנין זה נבנה על יסודו של בנין יותר קדום – מתקופת-החשמונאים.

הפחות, חמשה שבטים מישראל — יששכר, זבולון, דן, נפתלי ואשר — ישבו בגבולות צור וצידון וביחד עם הפיניקיים יצרו את המסחר ואת האמנות, שנקראו שניהם על שם הכנענים בלבד לא בצדק גמור.

VI.

מן הבנינים אנו עוברים אל הכלים האמנותיים של תקופת החשמונאים. לצערנו, לא נשתמרו עליהם זכרונות היסטוריים ברורים. והחוקרים בזמננו עדיין לא נסו לסמן בדיוק את התקופות השונות של חפצי-האמנות, שנמצאו במעבה-אדמתה של ארץ-ישראל: ה"תקופה היוונית" מקפת אצלם את כל הדורות מאלכסנדר מוקדון עד הורדוס, ולתקופת הורדוס ובניו הם מיחסים כמה וכמה דברים, שהם שייכים לתקופה שקדמה לה. רק שני חפצים אמנותיים נזכרו בדבריי-הימים בתור מעשי-ידיהם של החשמונאים וכך כלי-אמנות מועטים נושאים עליהם חותם בהיר של התקופה העברית המקורית הגדולה; ואותם נביא בזה:

(א) מגן של זהב. שמעון בן מתתיהו שלח לרומי כיהודה ויונתן אחיו, מלאכות של שלום ושל ברית, כדי שיכירו הרומיים במדינה היהודית הצעירה, שאך זה עתה נשתחררה מעולה של סוריה, ויגנו על חירותה הצעירה. כדי למצוא חן בעיני הרומיים שולח שמעון ביד ראש המלאכות המדינית לרומי, נומיניוס בן אנטיוכוס, מגן גדול של זהב במשקל אלף מנה (או, יותר נכון, במחיר אלף מנה, שהרי משקל אלף מנה יהא 440 קילוגרם של זהב!)¹. די-סולסי אומר: „ברור הדבר, שמגן זה, שנשלח לרומיים כדי לקנות ידידותם, צריך היה להיות חפץ מצוין של אמנות ולא מטיל-זהב פשוט וגלמי“². לצערנו, אין בספר-חשמונאים דברים יותר מפורטים על מהותה של מתנה גדולה זו ויוסף בן מתתיהו לא הזכיר אותה כלל.

(1) השהו חשמונאים צ', י"ד, כ"ד, אל ט"ו, י"ח.

(2) עיין: De Saulcy, p. 378.

ב) גפן של זהב. דברים ברורים על הערך האמנותי של חפץ אחד עשוי בידי מלכי-החשמונאים אנו מוצאים ביחס אל הגפן של זהב, שנתן אריסטובולוס (השני) בן אלכסנדר ינאי מתנה לפומפיוס כדי שיהא מושל רומי זה על צדו. יוסף בן מתתיהו מביא בשם אסטרבון דברים מפורטים על גפן זו: „מיהודה באה מתנה, שהיתה גפן או גן ושנקראה בשם *τερπωλή* (סגולה, כלי-חמדה). מתנה זו ראינו עומדת בהיכלו של יופיטר הקפיטולי ועליה הכתובת: *Ἀλεξάνδρου βασιλέως Ἰουδαίων* („לאלכסנדר מלך-היהודים“). את מחירה העריכו לחמש מאות ככר, וכמו שמשערים, זוהי המתנה ששלח המושל היהודי אריסטובולוס¹. אנו למדים מכאן, שהיתה „גפן“ זו לא גפן פשוטה, אלא מעין גן שלם (בוודאי היו בו לא רק אשכלות-ענבים, אלא גם תמורות, שושנים, פקעים ופטורי-ציצים) ושהיתה נהדרת כל-כך ביפיה האמנותי, עד שנקראה בשם „סגולה“ או „כלי-חמדה“. אסטרבון מעיר, שהיה כתוב עליה „לאלכסנדר מלך היהודים“; אבל נותנה לפומפיוס היה אריסטובולוס. יש חושבים, שאריסטובולוס השני נקרא גם בשם „אלכסנדר“ ולו מיחסים את המטבעות, שעליהם כתוב ביוונית: *Ἀλεξάνδρου* או *Ἀλεξάνδρου βασιλέως* („לאלכסנדר“ או „למלך אלכסנדר“) ובעברית „עלצדע ש״ג“ (או „אלכצדע הג“) — „אלכסנדר (העתק עברי מוזר מאד של השם היווני), שנה ג“ או — „אלכסנדר הגדול!“². ואולם פלא הדבר, ראשית, שהשם „אריסטובולוס“, שיוסף בן מתתיהו יודע רק אותו, אינו נזכר בכתובת היוונית על גבי מטבעות אלה כלל; שנית, שנוסף על שמו היווני האחד, נקרא אריסטובולוס בשם יווני שני ולא בשם עברי (כרגיל אצל החשמונאים: יוחנן הורקנוס, יהודה אריסטובולוס — הראשון — יונתן-ינאי — אלכסנדר, שלומציון אלכסנדרה, מתתיהו אנטיגנוס), ושלישית, ששמו השני, שיוסף בן מתתיהו אינו יודע ממנו כלום, הוא כשם אביו, — מה שלא מצאנו אצל החשמונאים.

¹ קדמוניות, י״ג, ג, א׳.

² עיין: ש. רפאלי, מטבעות היהודים, ירושלים תרע״ג, ע׳ צ״א—צ״ג,

ולוח ׳ (ציורים כ״ד—כ״ה).

ולפיכך נוטה אני לחשוב, שאף-על-פי שנותן הגפן לפומפיוס היה אריסטובלוס, עושה הגפן היה אלכסנדר ינאי אביו, שעשה אותה לא בשביל מושל נכרי, אלא בשביל בית-המקדש; אלא שבנו הוכרח לעשות כמעשה חזקיה כשעלה עליו סנחריב¹. ואפשר, שעל גבי הגפן היתה גם כתובת עברית בצד הכתובת היוונית, כמו על המטבעות של אלכסנדר ינאי; אלא שאסטרבון הנכרי ציין אך את הכתובת היוונית².— על כל פנים, לפנינו מעשה-אמנות ממדרגה ראשונה מימי-החשמונאים, וכדאי לציין, שבבית-המקדש שבנה הורדוס, היתה על השער הפנימי מלמעלה, מתחת לכרכוב גפן של זהב וענבים משתלשלים ממנה³. וכן מצאנו במשנה: „גפן של זהב היתה עומדת על פתחו של היכל מודלה על גבי כלונסאות“⁴. הורדוס חקה אף מעשה-אמנות זה של החשמונאים, כמו שחקה את רוב מעשיהם המדיניים והכלכליים.

אלה הם חפצי-האמנות המצוינים, שנשארו לזכרת בדברי-הימים למלכי-החשמונאים. עכשיו לא נשארו לנו אלא כלי-חרס וכלי-זכוכית אמנותיים, שנמצאו במעבה-האדמה על-ידי החפירות של שבעים השנה האחרונות.

ג) הקיראמיקה היהודית מתקופת-החשמונאים.
בקבוקים של חרס ושל זכוכית ומנורות שונות ומשונות ואגנות נפלאים בקשוטיהם הצמחוניים מטפוס יהודי נמצאו במקומות שונים בארץ-ישראל. עליהם מפותחים ענבים ורמונים — סימניה המובהקים של האמנות היהודית המיוחדת⁵. כי בנוגע לכלי-החרס (להקיראמיקה) מודים אפילו השוללים אמנות מקורית מישראל, שבהם

(1) מלכים ב', י"ח, ט"ז—ט"ח.

(2) עיין גם המאמר הראשון בספר הנוכחי.

(3) קדמוניות, ט"ז, י"א. ג'.

(4) מדות, פ"ג, מ"ח.

(5) עיין: Perrot et Chipiez I, 359; ועיין גם-כן שם, ע' 246.

יש למצוא „התחלות (Ansätze) אמנותיות מקוריות“¹. וראוי לתשומת לב, שכותבי תולדותיה של האמנות העתיקה מעידים, כי „את הטפוסים הקדומים של כלי-החרס היווניים אפשר למצוא בכלי-החרס, שהוצאו ממעבה-האדמה בארץ ישראל“². ולא לפלא הדבר: האמנות הכנענית-העברית של יצירת כלי-חרס עברה, ככל האמנות השמית, גם אל היוונים. האמנות היהודית במקצוע הקיראמיקה, כמו בכל שאר המקצועות האמנותיים, היא פחות מפותחת ופחות נאה מזו של היוונים אבל לא פחות מקורית ממנה. ולא עוד, אלא שנמצאו אגנות בארץ-ישראל, שאינם נופלים בנוים האמנותי מן ה„וואזות“ וה„אמפורות“ היווניות היותר נאות.

עברנו על פני עשרים מעשי-אמנות וכלי-אמנות, שהשתדלתי להראות את מוצאם החשמונאיי. ואין ספק בדבר, שחפצי-האמנות המנויים על-ידי אינם אלא חלק מן האמנות של תקופת-החשמונאים. איני מומחה לעניני האמנות העתיקה; רק תולדות בית שני הוא מקצועי המיוחד, ורק על-ידי חקירה במקצוע זה באתי לידי מסקנות אלו. מומחים גדולים וטובים ממני באמנות העתיקה ובחקירת-הקדמוניות של ארץ-ישראל ימצאו הרבה יותר ממה שמצאתי הפעם. לא באתי במאמרי זה אלא להעיר את תשומת-לבם של האמנים והחוקרים על מקצוע חשוב זה של האמנות העברית העתיקה, שעדיין הוא מונח בקרן-זווית.

ואולם אף המעט שמצאתי יכול לסתור בהחלט את דעתם של רנאן, אדוארד מאיר, ועוד שהיהודים בימי-חירותם, בתקופת-החשמונאים מלאת האור והזיו, לא יצרו כלום ממה שנצרך לתקון העולם ושפור-החיים. דעת רנאן עצמו, ש„בית-החפשית“, „קבר-זכריה“, „יד-אבשלום“ ו„מערת-המכפלה“ נבנו בימי בית-חשמונאי, סותרת את דבריו הקשים על ה„אבטונומיה-היהודית“. להתחרות באמנות ביוונים לא יכלו היהודים בימי-החשמונאים; אבל מי מן

(1) E. Benzing, Hebr. Archäologie, SS. 228, 231-232 עיין:

(2) Perrot et Chipiez, I, 367 עיין:

העמים השמיים הקטנים עם הגדולים יכול היה להתחרות בהם? ופרס הגדולה והארית — כלום היתה לה אמנות מקורית, שתשוה בהדרה להיוונית? ואפילו הרומיים — כלום להם היו זבכסים ופידיאס? כלום אף הם לא היו מחקים את היוונים כקופים את בני-האדם?

הגיעה השעה לשים קץ להשקפה, שהיהודים אף בימי-חירותם לא עסקו אלא בתורה, באמונה, במוסר ובדינים בלבד. אין ספק בדבר: רק בכל הנוגע לאמונה ומוסר היו היהודים ראשונים, כמו שהיו היוונים ראשונים בכל הנוגע למדע ואמנות. בתרבות חיצונית, במדע ואמנות לא היתה האומה הישראלית ראש וראשונה. אבל אומה היתה ולא כנסייה דתית — וכל דבר לאומי לא היה זר לה. לא היו זרות לה גם מלחמות של כבוש. גם פוליטיקה כלכלית וימית נבונה, גם תרבות חמרית מפותחת למדי. ולא היתה זרה לה גם אמנות לאומית מקורית. אמנות זו לא נקתה מן ההשפעה הקדומה של המצריים והאשורים, ובפרט של הפיניקיים, שהאמנות העברית התלכדה באמנותם של אלה והיתה כמעט לאחת; אבל נשארו בה סימנים לאומיים מיוחדים — הקשוטים הצמחוניים של עם עובד-אדמה ואוסר-פסלים. ודאי, שלא נשתחררה מן ההשפעה המאוחרת של היוונים והרומיים; אבל הרי אף אלה האחרונים הושפעו מעמי-שם. באופן שקשה להפריד באמנות היהודית בין מה שקבלו היהודים מן היוונים ובין מה שקבלו ביחד עם היוונים מאחיהם העמים השמיים.

אפשר לטעון ולומר: אין אמנות יוצרת במקום שאין המשכות (Continuität) של היצירה האמנותית ואין אמנות מקורית במקום שאין האמנים היוצרים בעלי-אישיות ובעלי-שם. בנוגע לטענה ראשונה, הרי כבר ראינו למעלה (במקום שדברנו על המטבעות), שהקשוטים הצמחוניים הוסיפו להתקיים לא רק בתקופת הורדוס ובניו ולא רק בבתי-הכנסיות הגליליים מסוף תקופת-המשנה¹; הם

¹ בימים האחרונים יצא ב. מייסטרמאן (Capharnaüm et Bethsaide)

הוסיפו להתקיים אף בתקופה הביזאנטית. ולא רק ביהודה ובגליל אלא אף בעבר-הירדן, ברומי (הקאטאקומבות) ובאפריקה (חמס-ליף על-יד תוניס), ואפילו בבתי-הכניסה של הנוצרים. ואופן-הבנין העברי הקדום, בנין ה"חיץ" וסתות-השפה, וכן גם בניני-הקברים בצורת פוכים, — אף הם נתקיימו דורות אחר דורות. הרי שהיה המשך לאמנות-התבנית העברית. ומה שנוגע לאמנים יוצרים בעלי-אישיות, ראוי לשים לב, שאף בבבל ואשור, שבניניהן האמנותיים מפליאים כל לב, אין אנו יודעים אף בנאי, פסל או גלף אחד בשמו. וכל אמנות נפלאה זו היא בת-בלי-שם, כאילו היתה יצירה עממית גמורה. במצרים נשתמרו שם אחד או שנים. ואולם אף שמות של אמנים עבריים נשתמרו על-ידי הכתבות, שנמצאו בבתי-הכנסת הגליליים: יוסי בן תנחום מכפר-קנה [כנה], שכנראה, אחד הוא עם יוסי בן נחום מגוש-חלב, יודן בן תנחום מצפורי, יוסי בן לוי ואלעזר בן יונתן, שניהם מכפר-ברעים, ושלום בן לוי ממירון. שהאחרון היה אמן, שעשה חלק מקשוטי בית-הכנסת במירון—בוזה מודה גם ד"ר שמואל קליין, שחושב את שאר השמות לאותם של נדיבים עשירים, שבכספם נבנו בתי-הכנסיות או חלק מהם¹. ואולם יותר קרוב לשער, שלפנינו אמנים עבריים², וביניהם גם שני זוגות של אחים (יוסי בן תנחום ויודן בן תנחום, יוסי בן לוי ושלום בן לוי). ומי שבנו בתי-כנסיות נהדרים כאלה לא היו בעלי-מלאכה פשוטים, היו לא אומנים, אלא אמנים. מימי-החשמונאים לא נשתמרו שמות הרבה של אמנים כמו שלא נשתמרו שמות כאלה בבבל ואשור. עדיין לא היה נהוג אז לקיים את שם האמן על יצירתו.

(Paris 1921) להוכיח, שבתו-כנסיות אלה נבנו קודם החורבן על-ידי יהודים גליליים נוטים להצדוקים. והדבר צריך עיון אם אין להקדימם עוד יותר—עד תקופת-החשמונאים.

¹ עיין: S. Klein, Jüdisch-palästinisches Corpus Inscriptio-
tionum S. 74—80.

² עיין: Kohl-Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa

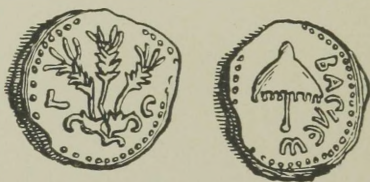
היתה, איפוא, גם אמנות מקורית לישראל. אומה בעלת-כשרונות, בת-חורין יושבת בארצה ועובדת את אדמתה, אי-אפשר לה שתהיה חדצדדית: אומה חדצדית היא בעלת-מום, ובעלת-מום לא תברא דבר שלם בשום מקצוע, כבכל עם-גאון, היה מפותח אף בישראל צד אחד ביותר: צד האמונה והמוסר. ולפיכך—תורת-החברה ושירת-הלב. אבל אף שאר צדדי החיים לא באו בו לידי התנוונות. רק ההנסחות מעל אדמת-מטעו הפסיקה בישראל את התפתחותם של כל אלה צדדי-החיים, שאי-אפשר היה לעשותם כתורת-ישראל, „מולדת מטולטלת“ (כבטויו של היינה). אבל עם ההשתרשות באדמת-המולדת, שהולכת ונעשית לעינינו, חייבים אנו לשוב אל אותם הגידולים האמנותיים, שצמחו על הקרקע היהודי הבריא בימי-החירות של מלכי בית-חשמונאי. ואז תגדל ותשגשג ותפרח האמנות הישראלית העתיקה-החדשה ותהיה לכבוד לעם-ישראל, לברכה לארץ-ישראל, למופת לבני-שם, שאבותיהם הקדומים היו מופתינו, ולשם ולתהלה בקרב כל עמי-אירופה, תלמידינו ומורינו כאחד.

תמונות

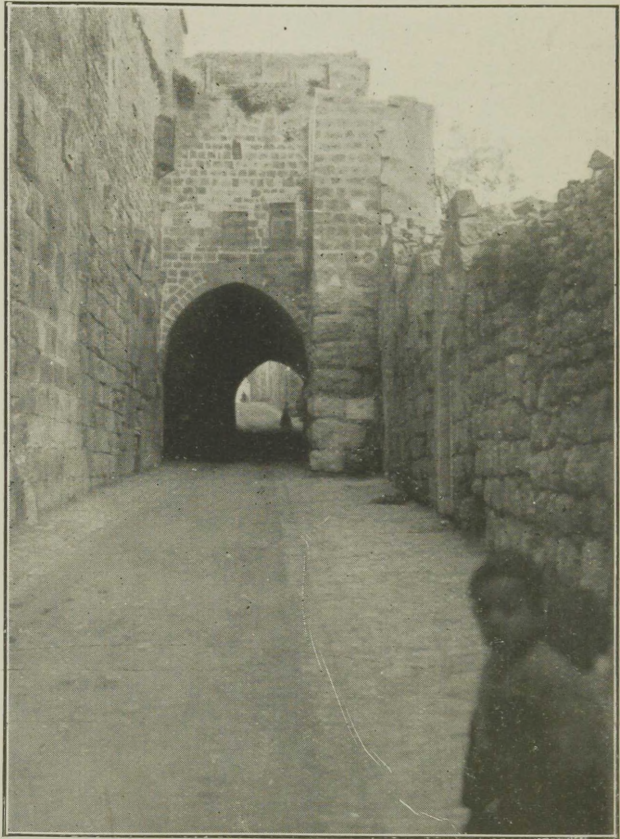
ל"אמנות היהודית בימי-החשמונאים"

מטבע של שמעון החשמונאי

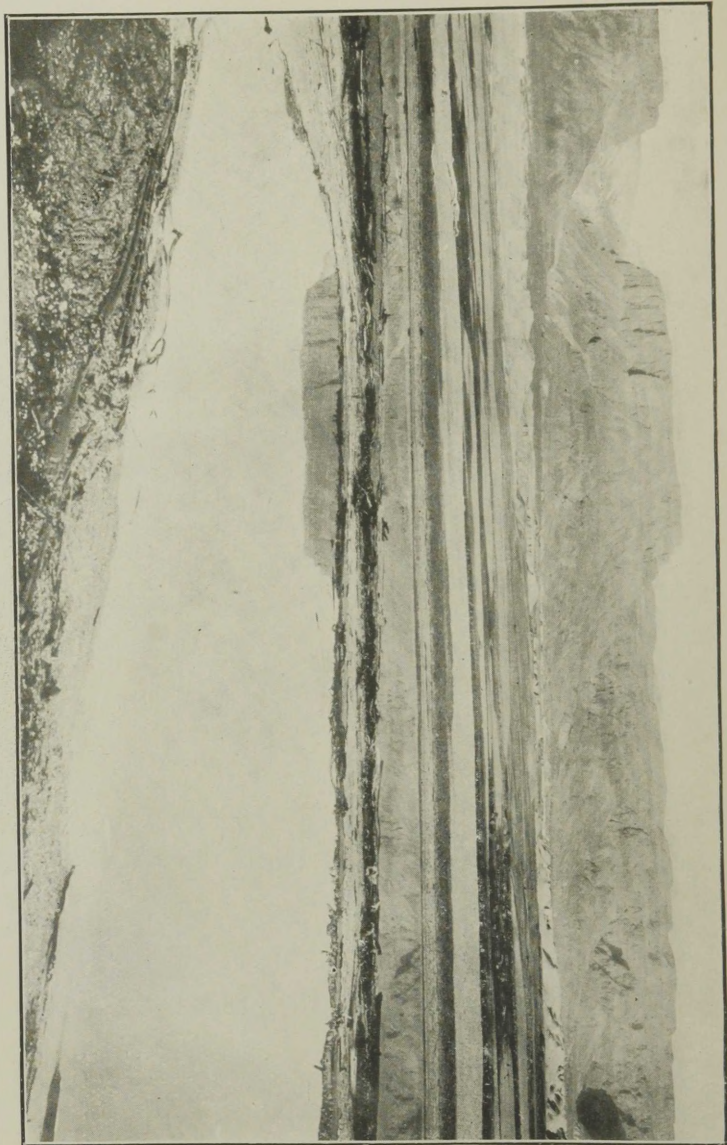

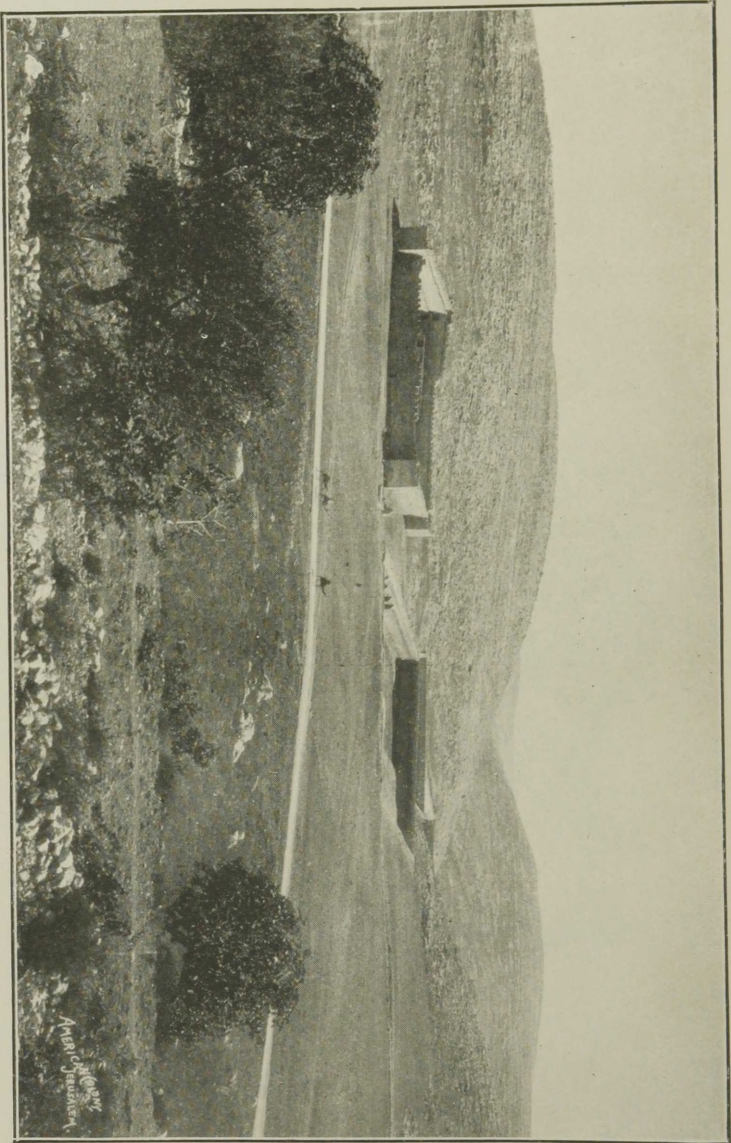
מטבע של אריפס הראשון

שרידי הבירה (מצודת אנמוניה)

הר מצודה (דרומית-מערבית לים המלח)

AMERICAN JEWELRY

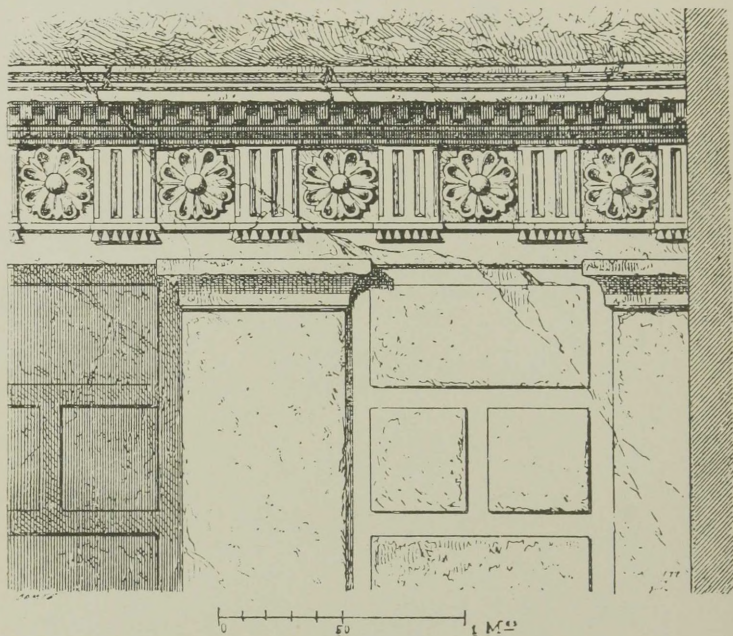
בְּרֵכַת שֵׁלֶמָה (בְּדֶרֶךְ מוֹרְטְשָׁלַיִם לַחֲבֵרָה)

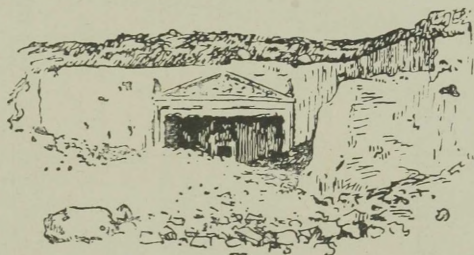
קבר זכוריה ובית החפשיית (קברות בני חזיר)

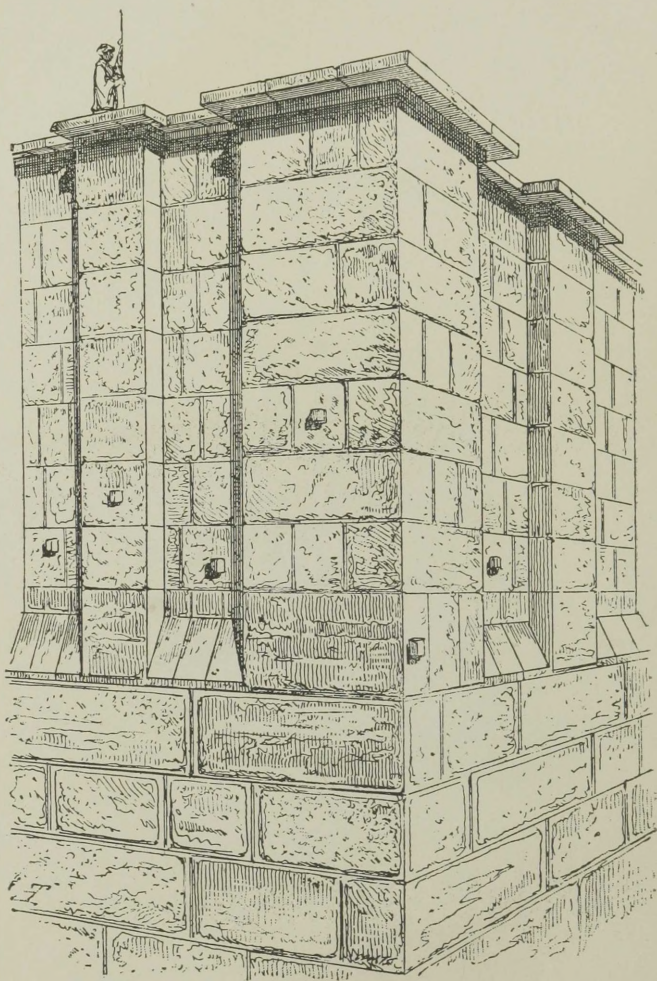
יד אבשלום

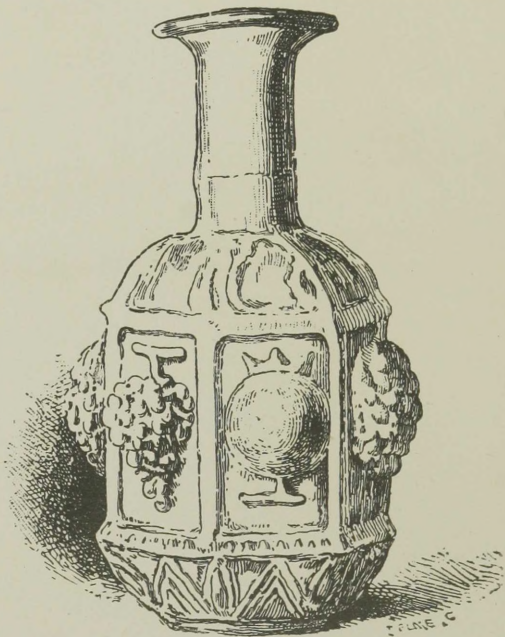
קבר אם העמודים (לפי M. de Vogüé)

קברי הסנהדרין (עפי "ארצנו", חלק א')

פנה בחזמת מערת-המכפלה (לפי M. de Vogüé)

צלוחית עתיקה של זכוכית בסגנון יהודי
(עפ"י פירו ושיפיה "תולדות האמנות")

הוספה:

טרמינולוגיה של בנאות

(על-פי א"ב)¹.

אָבֶן-מִשְׁכֵּית, עיין מִשְׁכֵּית (אבן).

אױטם — Massiv

אױלם — Vorhalle, portique

אױלם-עֲמוּדִים — peristylus, colonnade

אױמָנָה — pilastre

אֵיל (יחזקאל, מ"א, ג', ו', י"ד, ט"ז, כ"ד, ל"א) עמוד עם גולה (עיין ערבה).

שמראיה בסופה הגלול כסוף קרנייה-איל.

אֵיתוֹן — Vorzimmer, antichambre

אָכְסָדְרָה — Söller, Altan

אָסְקוּפָה — Unterschwelle (עיין גם "שקוף").

אָפֶדֶן (בפרסית אפדנה) — Thronsaal, salle du throne

אִשִּׁית (אִשִּׁיה, ירמיה, נ', ט"ו) — Stylobat

אֵתִיק — Gallerie

¹ טרמינולוגיה זו אינה שלמה. הרכה טרמינים יש למצוא בקדמוניות התלמוד" של ש. קרויס (בחלק א' מספרו הגרמני, ע' 1—77, 268—416). אבל קרויס, כפי שחייב טבע ענינו, לא הביא את הטרמינים שבתנ"ך ואף לא הבדיל בין המלות העבריות ובין הארמיות. פרק מיוחד לאמנות אין בספרו הגדול, אבל עניני אמנות מתקופה מאוחרת לתקופתנו מפורטים בספרו זה על פני כולו (עיין Sachregister). ועיין גם-כן: Schick, Arabic Building Terms. (Palestine Exploration Fund Quarterly Statement, 1893, 194—201).

בִּיתָן — Kiosk

בַּסִּילֵקִי — Säulengang, basilike

גְּדֵדַת הַגֵּינָה (יחזקאל, מ"ב, י"ח) — גדר של הגנה, — Schutzmauer, rempart.

גִּזְרָה — Seitenbau, additional building

גִּזְזוּרָה (לא גוזמרה) — balcon (לא מן ἐξώστρον, שבעיקרה היא מכונה של

תיאטרון, ומזה הושאלה לאתיק, אלא הכפלה מן גזרה; השוה: גבן-

גבנון, חמרת-חמומרת, שהרי יש ברבים „גוזוריות“; עיין „ערוך השלם“

לקוה II, 274; ונשתבשה גם ל„כצוצמרה“, מדות, פ"ב, מ"ה).

גִּלָּה — Volute (מן „גלל“, כמו Voluta מן volvere — גלול), באשורית גלית¹.

גִּמְלוֹן — fronton

גִּפָּה — stockade, palissade

דְּבִיר — adytum

דּוֹכָן — estrade

דְּיוּטָה — étage

הַמְשַׁקּוֹף הָעֲלִיוֹן, עֵיין עב.

זָרִית (מחמבת) — cornerpillar, Eckpfeiler

⁽¹⁾ בקמץ K 943, שנמצא על-ידי מורי ורבי בלשונות שמוות, ק. ביצולד ינסן (Zeitschrift für Assyriologie, IX, 1894) השוה מלה זו אל „גולה“ בעברית ותרגמה: Säulenschwulst auf dem die Säule steht (עיין: H. Bedisch. Der bithilani und seine Verwendung beim Solomonischen Tempel, Adolf-Festschrift, Wien 1917. SS. 15—16). אבל אם כן, כיצד יתרגם את הבטוי „גולות-הכותרות“ (מלכים א', ז', מ"א) על כרחך אתה אומר, שזוהי Volutenkäpfele.

выступъ, Vorsprung, saillie — זײַז
 .Hohlkehle, cavetto — זױבױכױת

facade — תּוֹזוֹת

Hof, court, cour — חֶצֶר

pyramide — (בערבױת) חֶרֶם

dining room, salle à manger, triklinon — טְרַקְלִינױן
 .(כך בױוונױת) Speisezimmer

Erker — לְצִיעַ (מרפסת סתומה ומזדקרת מן הבנין, שהיא מודבקת אליו
 ותלויה בו).

niche — כּוֹף (מגרעה בקבר חצוב בסלע, כדי להניח בה את גופת-המת)
 de tombeau, Schiebgrab

chapiteau, Kapital — כּוֹתֶרֶת

piédestale — כּוֹן מְכוֹנָה

Gewölbe, Vault, Voûte — כּפֶּה ; ופעמים גם apsis («ערוך השלם»
 לקוהוט 312—316, V).

carcer — כּיִפָּה (סנהדרין פ"מ, מ"ג)

Säulenknaufl, bouton de chapiteau — כּפֶּתוֹר

Gesims, geison, corniche — כּרְכוֹב

.feston — לּוֹיָה

Saal, salon — לְשֶׁכָּה

niche — מְגַרְעָה

просвѣтъ, Fensterraum, bay, baie — **מַחְזָה**

מְכוֹנָה, עיין פֶּן.

Seitengang, slip — **מִסְבָּה** (השווה תמיד, פ"א מ"א, ומדות, פ"א, מ"ט,

אל מדות, פ"ד, מ"ג ומ"ה, ופ"ה, מ"ג, נגד ר"ע מברמינורה, שנשען

על הגמרא, תמיד, כ"ז, ב': «מחילות לא נתקדשו». ועיין רש"י, יומא, פ',

א' ד"ה: «מסיבה»; ועיין גם פירוש למסכת תמיד, ראש כ"ו, א' ד"ה:

«במסיבה» בתור «פתרונו של ר' יעקב ב"ר שמעון».

стропило Dachsparren, chevron — **מְעִזְבָּה** — ולפעמים —

כרכוב בשביל המרזב — sima

parapet, Brustwehr — **מַעֲקָה**

gouttière, Dachrinne — **מְרִזָּב**

corridor — **מְרַפֶּסֶת**

mosaïque (אבן) — **מִשְׁכֵּית** (אבן) — פסיפוס, כמו ביוונית).

Säulenhalle — stoa — **סְטִיּוֹ**

берѣдка, Laube — **סֶכָּה**

architrave — **עֲבִי עֲבִים** (יחזקאל, מ"א, כ"ו), **הַמְשַׁקֵּף הַעֲלִיּוֹן**

Vorhof, parvis — **עֲזָרָה**

échafaudage, Gerüst — **פְּגוּם**

calice, périanthe, Blumenkelch — **פְּטוּרֵי-צִיצִים**

פְּסִיפּוּס, עיין מִשְׁכֵּית.

vestibule, Flur, prothyra — **פְּרוֹזְדוֹר**

cornichon — **פְּקָעִים** (קשום בצורת קשואה קטנה, השווה «פקועות-

שרה», מלכים ב', ד', ל"ט).

moulding, moulures, Simswerk — פתוחים

tryglyphos — פתוח-משלש

haut-relief — פתוחי-בלט

bas-relief — פתוחי-שקע

Seitenzimmer — צלע

צפת, עיין שברך.

קינוף (מרפסת מסוככת אילנות וירק) — Veranda בספרדית, (באיטלקית — pergola).

קמרון (כלים פט"ז. מ"ז) voussure, Wölbung; ואפשר לשמש במלה זו גם להוראת apsis (עיין כפה).

קרפוף — terrasse (של בית).

קשת -- Bogen, arch, arc

רחבה — square, place publique

רצפה — floor, plancher

רתקה — Geländer, balustrade

שברך, צפת — Fries (השווה: „שבכים מעשה שבכה“, מלכים א', ז', י"ז. והצפת הוא המקום בשביל הציורים. דברי-הימים ב', ג', ט"ו).

שבכה — Gitter, grate, treillis

שומירה (כלאים. פ"ה. מ"ג: „שומירה שבכרם“ — בית-השומר בכרם) — Wachthaus, guerite.

שושן — rosette, rosace

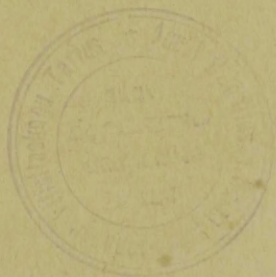
שער — pylon, portal (בנין שלם ולא רק פתח: „שער המלך“ „פתח השער“).

שקוף — Thürsturz, Oberschwelle, lintel, linteau

שקיף — hatch, écoutille, Luke („צוהר“ במקרא).

תא — cella

תמורה — palmette

הוצאת-ספרים "עֵינֹת"
ברלין-שרלוטנבורג.

ע"י הוצאת-הספרים "עֵינֹת" יצאו לאור:
מספרות ימי הבינים:

משנה תורה לרמב"ם. I
ספר המדע מבואר בצרוף מבוא והערות.
ע"י ש. רבידוביץ

תפתה ערוך לר"מ זכות
מעובד ומבואר בצרוף מבוא ע"י ד. א. פרידמאן
מספרות החסידות:

ספר שבחי הבעש"ט
ערוך ומסודר מחדש בצרוף מבוא והערות
ע"י ש. א. הורודצקי

ספורי מעשיות לרבי נחמן מברצלב
בצרוף מבוא מאת הנ"ל
מספרותנו החדשה:

מיכה יוסף לבנון
שיריו ואגרותיו ערוכים ע"י ש. רבידוביץ
בצרוף מבוא מאת יעקב פייכמאן
היסטוריה:

בימי בית שני
שלשה מחקרים היסטוריים בצרוף תמונות
מאת הד"ר יוסף קלוזנר
ספרי למוד:

ידיעת עמנו
[דמוגרפיה ונצילוגיה]
מאת הד"ר יעקב רובינזון

עומדים לצאת לאור:

חקי חמורפי

ערוכים ומבוארים בצרוף מבוא

ע"י הד"ר ש. י. טשרנא

התחכמוני לר' יהודה אלהריזי

ומחברות איתאל

(תרגום ה"מקאמאת" של המשורר הערבי

אלהריזי ע"י ר"י אלהריזי)

מוגהים ומעובדים לפי כתיב היד עם מבוא, באורים והערות
מאת הפרופ' א. ש. יהודה

תורת ר' נחמן מברצלב ושיחותיו

נלקטו ונערכו ע"י ש. א. הורודצקי

מורה נבוכי הזמן לר' נחמן קרוכמל

מבואר בצרוף מבוא והערות ע"י ש. רבידוביץ

בין יתר הספרים העומדים לצאת בקרוב הננו מעירים
את תשומת לב הקהל על ספר

הזוהר

בשלמותו במקורו ותרגומו לעברית

מתורגם ומבואר בצרוף מבוא והערות ע"י הלל צייטלין

הספר "בראשית" יצא לאור השנה בסוף החרף.

על שאר הספרים העומדים לצאת לאור

עיינ בפרוספקט שלנו, הנשלח לכל דורשיו.

הכתבת לעניני המערכת והאדמיניסטרציה:

"Ajanoth,, Hebr. Verlag G. m. b. H.

Berlin-Charlottenburg, Kantstr. 92.